

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

HUMANİTAR
elmlər seriyası

серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№ 4, 2024

Bakı – 2024

Baş redaksiya heyəti:

Babayev E.S. (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Məmmədov Y.Ə.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Paşayeva N.A.**, **Rəcəbov M.R.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Zeynalov İ.X. (redaktor), **İsmayılov X.İ.** (redaktorun müavini), **Quliyeva S.Z.** (məsul katib), **Əliyeva İ.S.**, **Qurbanov A.İ.**, **Əlizadə Y.M.**, **Rzayev A.Ə.**, **Əzizov E.Z.**, **Hacıyev S.T.**, **Vəliyev Ş.Q.**, **Məmmədov C.Ə.**, **Vəliyev M.T.**, **Rüstəmov R.Ə.**

DİLÇİLİK

UOT 81; 81'36; 811.1/8

POR-ROYAL QRAMMATİKASI
MƏZMUN VƏ FORMA MÜNASİBƏTLƏRİ KONTEKSTİNDƏ

Qismət Q.CƏFƏROV*

Por-Royal qrammatikası müəllifləri "nitq işarələri"nə məhz iki tərəfdən - "səslər və hərflər olaraq" və "onların mənaları" olaraq baxmağın mümkünlüyünü nəinki müəyyənləşdirmişlər, hətta öz "Ümumi qrammatika"larını buna müvafiq iki hissəyə ayırmışlar. Məqalədə istər Por-Royal qrammatikası, istərsə də bütövlükdə kartezian dilçiliyində səslənmə-məna qarşılaşdırılmasının konseptual səciyyəindən bəhs olunur. Universallığı və rasionallığı rəhbər tutan por-royalçıların formadan çox məzmunla üstünlük vermələri, "səslənmə"nin məntiqə tabeliliyi prinsipinə dayanmaları tamamilə təbii idi.

Tədqiqatın obyektini Por-Royal qrammatikası təşkil edir, məqsəd isə bu qrammatika-da forma və məzmunun qarşılıqlı əlaqəsini araşdırmaqdır. Tədqiqatın nəticəsi göstərdi ki, "Ümumi qrammatika" dildə məzmun-forma münasibətlərini təhlil edərkən, bir tərəfdən, "səslənmə" ilə "məna"nın əlaqəsini əks etdirən konkret kateqoriyalara əsaslanırsa, digər tərəfdən, dil və təfəkkür (məntiq) arasındakı "dialog"un təfərrüatlarına varmağa cəhd göstərir. Həmin marağın XX əsrin ortalarından etibarən N.Xomski qrammatikasında daha ardıcıl və daha miqyaslı şəkildə həyata keçirilərək xüsusi konseptual bir ideyaya çevrilməsi dil və təfəkkür münasibətləri haqqında elmin tarixində nəzəri-metodoloji səviyyədə sələf-xələflik əlaqələrinin göstəricisidir.

Açar sözlər: Por-Royal qrammatikası, ümumi-rasional qrammatika, kartezian dilçiliyi, N.Xomski, törədici qrammatika

Giriş. Tədqiqatın aktuallığını müəyyən edən məqamlardan biri Ror-Royal qrammatikasının dil araşdırmaları fonunda dil haqqındakı elmin analitik (və universal) tarixini yaratmaq təşəbbüslərinə müəyyən töhfə verməsidir ki, həmin qrammatikaya (və ümumən kartezian dilçiliyinə) münasibətini N.Xomskinin XX əsrin ortalarından başlayan məşhur araşdırmaları müəyyən

* Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi; ceferov.qismet@inbox.ru;
ORCID ID: 0009-0003-0069-6140

edir. Digər tərəfdən, N.Xomski nəzəriyyəsinin çox hallarda hələ də mübahisəli olan tarixi əsasları barədə aydın təsəvvürə yiyələnmə, digər tərəfdən, XVII-XVIII əsrlərin Kartezian dilçiliyi, eləcə də dünyagörüşü ənənələrini la-yiqincə qiymətləndirmək baxımından aktualdır.

Por-Royal qrammatikası müxtəlif ideoloji, metodoloji yönəldən öyrənilsə də, məhz ilk dəfə bu tədqiqatda səslənmə-məna qarşılaşması aspektindən təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbələrini istər Por-Royal qrammatikası, istər Y.S.Stepanovun şərhləri, istərsə də N.Xomskinin “Kartezian dilçiliyi”ndəki müvafiq mülahizələri təşkil edir.

Tədqiqatda təsviri metoddan istifadə olunmuş, dilçiliyin tarixini obyektiv öyrənmək üçün ümümfəlsəfi metodoloji baxışlara əsaslanılmışdır.

Por-Royal qrammatikasının konseptual xüsusiyyəti: məzmun və forma. Dildə məzmun (məna) ilə formanın (ifadənin) fərqləndirilməsi, eləcə də onların bu və ya digər məqsədlə qarşılaşdırılması Por-Royal qrammatikasının ən səciyyəvi, hətta demək olar ki, konseptual xüsusiyyətlərindəndir. “Qrammatika”ın əvvəlində göstərilir ki, *“nitq işarələrinə iki tərəfdən baxmaq olar. Birincisi odur ki, onlar öz təbiətlərinə görə, məhz səslər və hərflər olaraq nədən ibarətdir.*

İkincisi isə onların mənalardır, fikirlərini ifadə etmək üçün insanların onlardan necə istifadə etməsi üsuludur.

Nitq işarələrinin birinci tərəfi barədə bu qrammatikanın birinci hissəsində, ikinci tərəfi barəsində isə onun ikinci hissəsində söhbət gedəcəkdir” [4, 71].

“Qrammatika”nın [1] birinci hissəsinin cəmi altı, ikinci hissəsinin isə iyirmi dörd fəsildən ibarət olması, əslində, o deməkdir ki, burada məzmun məsələlərinə formadan daha geniş yer ayrılmışdır. Ancaq onu da etiraf etmək lazımdır ki, məzmun və forma münasibətləri həm birinci, həm də ikinci hissədə öz əksini, daha doğrusu, şərhini tapmaqdadır.

Saitlər, samitlər, hecalar haqqında müxtəssər bəhs etdikdən sonra müəlliflər VI fəsli belə başlayırlar: *“Hələ ki biz sözlər barədəki söhbətimizi onların mənalарına toxunmadan bütünlüklə səslər olaraq aparırıq”* [4, 80].

Beləliklə, söz, tamamilə təbii olaraq, səsdən (formadan) və mənadan (məzmundan) ibarət mürəkkəb bir hadisə kimi izah olunur. O da qeyd edilir ki, *“səslər insanlar tərəfindən fikrin işarələri (signes) kimi istifadə olunmuş və sonra isə həmin səsləri işarə etmək üçün ifadə fiqurları icad edilmişdir”* [4, 82].

Müəlliflər göstərilir ki, səsin işarəsi olan hərf zaman keçdikcə məna ilə səs vasitəsilə deyil, birbaşa bağlana, bilavasitə əlaqə yarada bilər. Məsələn, bir dilə başqa dildən keçən elə hərflər var ki, heç bir səsi ifadə etmir, ancaq bununla belə köməkçi vasitə kimi sözün mənasını anlamaqda müəyyən rol

oynayır. Buna nümunə olaraq champs (çöl) və chants (mahnı) sözləri göstərilir ki, burada p və t tələffüz olunmur, ancaq sözlərin mənalarının fərqlənməsində əhəmiyyətli hərflərdir [4, 83].

Məzmun ilə formanın əlaqəsi baxımından, əlbəttə, xeyli dərəcədə praktik məqsəd daşıyan belə bir məsələ də maraqlıdır ki, “Qrammatika” yeni Avropa dillərinin yazısında reforma aparılmasına etiraz edir. Çünki *“bütöv bir millətin ənənə ilə vərdiş etdiyi yazının bu qədər, işarəsini dəyişəcəyini təsəvvür etmək çətinidir. İmperator Klavdinin nümunəsini xatırlamaq kifayətdir ki, o yalnız bircə işarənin belə yazıda işlədilməsinə nail olmamışdır”* [4, 85].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dilin yazı vasitəsilə əksi sonralar F.de Sössürü də düşündürmüş, “Kurs”un heç də az olmayan hissəsini məhz bu məsələyə həsr eləmişdi. O deyirdi ki, *“yazı öz-özlüyündə dilin daxili sisteminə yad olsa da, ondan bütünlükdə uzaqlaşmaq olmaz: axı bu elə bir texnikadır ki, dil onun köməyi ilə fasiləsiz ifadə edilir. Dilçi onun üstünlüklərini də, çatışmazlıqlarını da, eyni zamanda ona müraciət edərkən ortaya çıxan təhlükələri də bilməlidir”* [3, 39].

Görünür, “Qrammatika” müəllifləri də o dilçilərdən idilər ki, yeni dillərin yazısına kifayət qədər ehtiyatlı, rəşional və məntiqli olmağın nümunəsini vermişlər. Onlar yazırdılar: *“Ən ağılabatanı odur – artıq müəyyən qədər də belə edilmişdir- ki, dildə o sözlərin yazıldığı hərflərin ki nə tələffüz, nə mənə, nə də müxtəlif dillərdə analogiya dayağı yoxdur, onlar yazılmasın. O hərflərə gəldikdə ki göstərilən hallarda faydalı ola bilər, onları kiçik işarəciklərlə təmin etmək lazımdır”* [4, 85].

“Sözlərin mənalarının müxtəlif növlərinin əsasında dayanan başlanğıclar və səbəblər barədə danışılan” ikinci hissə “Ümumi və rəşional qrammatika”nın əsasını təşkil edir. Burada göstərilir ki, *“indiyə qədər biz nitqdə yalnız maddi tərəfə baxdıq ki, həm insanlar, həm də tutuquşular üçün ümumidir.*

İndi bizim üçün o zəruri olanı araşdırmaq zəruridir ki, sözdə ehtiva edilir və insanın bütün digər canlı varlıq qarşısında ən vacib üstünlüklərindən birini təşkil etməklə onun şüurluluğuna başlıca şəhadətlərdən də birini verir. Bu isə odur ki, biz fikirlərimizi ifadə etmək üçün sözlərdən istifadə edirik. İnsan ağılının həmin möcüzəli icadı sayəsində biz 20, yaxud 30 səsədən sözlərin sonsuz çoxluğunu tələb edirik ki, onlar öz-özlüyündə bizim mühakimələrdə nə baş verməsi ilə heç bir ümumiliyə malik olmadan bu sirri başqalarına açmaq imkanı yaradır” [4, 89]. Müəlliflər əlavə edirlər ki, beləliklə, *“başqa insanların ruhu bizim şüurumuza nüfuz etmədən söz qabiliyyəti sayəsində bütün fikirlərimizə və ruhumuzun cürbəcür hərəkətlərinə müdaxilə edə bilər”* [4, 89-90].

“Qrammatika”da kifayət qədər elə elmi mülahizələr əks olunmuşdur ki, yalnız qədim dövrlərdən gələn fəlsəfi müdrikliyin yekunu olaraq qalmır, həm də yeni dövrün məntiqi təfəkkür axtarışlarına uyğun olaraq öz rəşionallığı, ağılabatanlığı və polemikaya açıqlığı ilə diqqəti cəlb edir: *“Söz – insanlar*

tərəfindən fikirlərini ifadə etmək üçün işarələr kimi istifadə elədikləri, üzvlərinə ayrılan səslər olaraq təyin edilə bilər. Ona görə də bizim fikirlərimizdə nə baş verdiyini dərk etmədən mənaların sözlərdə ehtiva olunmuş müxtəlif növlərini anlamaq çətindir, çünki sözlər yalnız fikirlərin ötürülməsi və dərkini üçün yaradılmışdır” [4, 90].

İnsan dərrakəsinin 1) müşahidə (concevoir), 2) mühakimə (juger) və 3) əqli nəticə (raisonner) olmaqla üç əməliyyat yerinə yetirə biləcəkləri barədə filosofların fikrini şərh etdikdən sonra “Qrammatika” müəllifləri göstərir ki, *“bizim şüurumuzu səciyyələndirən ən mühüm cəhət bundan ibarətdir ki, onda fikrin predmeti ilə formasını ayırmaq olur. Fikrin əsas forması mühakimədir. Lakin sonrakına həm müxtəlif növdən birləşmələri (conjonctions), ayrılımları (disjonctions), həm də dərrakənin onlara oxşar başqa əməliyyatlarını, eləcə də istək, göstəriş, sual və s. kimi ruhumuzun digər hərəkətlərini aid etmək mümkündür” [4, 92-94].*

“Adlar və ilk növbədə isimlər və sifətlər haqqında” bəhs olunarkən qeyd edilir ki, “sifətlərdə iki məna var: birincisi – aydındır, formanın özündən gəlir; o birisi – dumanlıdır, keyfiyyətin daşıyıcısını göstərir (sujet). Ancaq buradan heç də belə çıxmır ki, əgər bu zaman məna daha aydın və birbaşadırsa (directe), onlar predmetin özündən daha çox formanı işarələyir. Əksinə, sifətlər, əlbəttə, predmeti birbaşa, qrammatiklərin dedikləri kimi, in recto, ancaq isimlərdə olduğundan daha dumanlı işarələyir” [4, 97].

İstər kəmiyyət [4,99-101], istərsə də cins [4,101-105] kateqoriyaları barədə danışarkən qrammatika müəllifləri məzmunla forma arasındakı münasibətlərin konkret dil faktlarında təzahür edənləri təhlil edərək ümumiləşdirmələrə cəhdlər göstərmişlər. Məsələn, qeyd olunur ki, sifətlərlə isimlərin cinsə görə uzlaşması *“zərurət üzündən aşağıdakıları törətməli idi ... Bütün isimlər kişi və qadın cinsindən olan isimlərə bölünmüşdür. Bəzən bu ağılabatan mülahizələrlə edilmişdir; məsələn, insanların məşğuliyyətlərinin işarələnməsində olduğu kimi: belə ki, judex, philosophus və s. ... kişi cinsinə aiddir, çünki bu sözlər arasında homo 'insan' anlayışı dayanır. Mater 'ana', uxor 'arvad', regina 'kraliça' və s. isə qadın cinsinə aiddir, çünki onların arxasında mulier 'qadın' anlayışı başa düşülür” [4, 102-103].*

Bütün hallarda ümumiliyi (universallığı) və rəsonallığı rəhbər tutan “Qrammatika” ismin cinslərə bölünməsi ilə bağlı belə bir doğru mühakimə yürüdür ki, *“başqa hallarda isimlərin cinsi motivlənməmişdir və yalnız məişət şıltaqlığının məhsuludur. Ona görə ki, müxtəlif dillərdə bir sıra sözlər tərəddüd edir, hətta o sözlər ki, bir dildən başqasına keçmişdir. Məsələn, latın dilində arbor 'ağac' sözü qadın cinsində, arbre 'ağac' isə fransızca kişi cinsinə aiddir ...*

... O söz ki ümumi cinsdən (genere commun) adlanır, qrammatiklərin təsəvvür etdiyi qədər də ümumi deyil...

Yunan və latın dillərində kişi və qadın cinslərilə yanaşı, üçüncü bir cins də icad olunmuşdur ki, orta cins adlanır. Ancaq ağılabatan əsasla hərəkət etməmişlər, necə ola bilər ki, kişi və ya qadın cinsi ilə heç bir əlaqəsi olmayan əşyaların adlarını orta cinsə aid etmişlər? Kef havasına; əslində, həmin cins sözlərə yalnız şəkilçilərinə uyğun olaraq sınınmışdır” [4, 103-105].

Cins anlayışı ilə bağlı istər isimlərin, istərsə də sifətlərin təqdim etdiyi formalar və onlara münəvər edilmiş cins “məna”larının bu cür analitik izahı, bir tərəfdən, dilə orta əsrlər pedantizmindən fərqli olaraq rəşional yanaşma idisə, digər tərəfdən, N.Xomskinin linqvistik nəzəriyyəsində məzmun – forma münasibətlərinin izahı üçün tarixi bir çıxış, yaxud istinad nöqtəsidir. Həm də burada söhbət qrammatikanın elə bir hadisəsindən gedir ki, müəyyən həddə qədər məntiqlidir, yəni yuxarıda qeyd olunduğu kimi, elə formalar (məsələn, kişi və ya qadın cinsinə bilavasitə aid olan sözlər: judex, philosophus və s.; mater, uxor və s.) vardır ki, məzmunu ağılabatan şəkildə işarələyir, çoxu isə “nitq şiltaqlığı”nın heç bir məntiqə uyğun olmayan təzahüründən başqa bir şey deyil. Ancaq məsələ burasındadır ki, hər ikisi müəyyən miqyasda törəmə və nəticə etibarilə, nitqi “yaradıcı” materialla təmin etmək iddiasında və müəyyən mənada iqtidarındadır.

Məlum olduğu kimi, K.Lanslo uzun illər Por-Royalın “Kiçik məktəblər”ində dərş demiş, dillərin öyrənilməsi və uşaqlara dil faktlarının izah edilməsi sahəsində böyük təcrübə qazanmışdı. Kartezian ideallarına cavab verən həmin öyrətmə - izah üsulları son dərəcədə aydınlığı, başa düşülənliyi ilə seçilirdi. Odur ki, “Qrammatika”nın bir sıra yerlərində (məsələn, nisbi əvəzliliklərin “dərin semantik struktur”u barədə bəhs edilərkən) bu aydınlıq, anlaşıqlılıq elə bir səviyyədədir ki, bizim günlərdəki “dilnin məntiqi təhlili”ni xatırladır [4, 27].

Bununla belə Y.S.Stepanov həmin məsələ ilə bağlı bir sıra məqamlara aydınlıq gətirməyə cəhd göstərmişdir ki, onların içərisində məna ilə formanın münasibətləri baxımından xüsusi maraq doğuranlar vardır. Məsələn, tədqiqatçı yazır: *“Por-Royalın qrammatik konsepsiyasının ən əsas və səciyyəvi müddəası ondan ibarətdir ki, dil iki “qat”a və ya “səviyyə”yə üzvlənir: yüksək “qat” – məntiqi baxımdan qaydalı, aydın və əqli təhlilə gələndir (əslində, bu “qat” fikrin özüdür ki, dildə ifadə olunur); aşağı olan isə məntiqi baxımdan qaydasız, ziddiyyətli, yalnız “adətlə” (l’usage) idarə olunan, hətta çox hallarda dəbə və ayrı-ayrı adamların şiltaq zövqünə tabe olan “qat”dır. Ancaq aşağı “qat”da da müəyyən fikir ehtiva edilir ki, onlar barədə bizə sanki formaların özlərinin hərfi mənalari məlumat verir” [4, 32-33].*

Y.S.Stepanov əlavə edir ki, *“bu qeyri-müəyyən, dolaşiq (confuses) mənalari dilin rəşional “qat”ının aydın və dəqiq (distinctes) mənalari ilə bağlıdır. Dilin bəzi fraqmentlərində yüksək “qat”ın aydın mənalari aşağı “qat”ın qeyri-dəqiq mənalari, yəni dil formalarının özü ilə birləşir ki, bu, dilin xüsusi*

siyyətidir” [4, 33]. Buna sifətlər nümunə göstərilir; belə ki, sifətlər “*xüsusi dəqiq atribut mənasına həmin atributun aid olduğu qeyri-dəqiq substansiya mənasını birləşdirir; başqa sözlə, sifət dilin forması olaraq bilavasitə atributu göstərsə də, eyni zamanda dumanlı şəkildə başqa nəyinsə mövcudluğuna – substansiya, ada işarə edir*” [4, 33].

“Qrammatika”da ismin 1) nominativ və ya adlıq, 2) vokativ və ya çağırış, 3) genitiv, 4) dativ və ya yönlük, 5) akkuzativ və ya təsirlik hal, 6) ablativ və ya ayırma (predloq) halları barədə məlumat verilir ki, onlardan sonuncusu yalnız latın dilində mövcuddur. Müəlliflər bu halları forma ilə məzmunun bilavasitə əlaqəsində təqdim etməklə göstərirlər ki, əgər insanlar əşyalara bir-birindən ayrı təcrid olunmuş şəkildə baxsaydılar, adları kəmiyyətə, sifətləri isə həm də cinsə görə olmaqla yalnız iki yerə bölərdilər ki, “*ancaq əşyalara tez-tez bir-biri ilə olduqca müxtəlif münasibətlərdə nəzər yetirildiyindən həmin münasibətləri işarələmək zəruridir*” [4, 105].

Hallarda şəkilçilərin yaratdıqları mənə fərqləri həm müxtəlif hallar, həm də eyni hal daxilində müxtəlif mənə - münasibət incəlikləri səviyyəsində təqdim olunur. Məsələn, genitiv halın aşağıdakı “xüsusi hallar”ı qeyd edilmişdir:

Bütövün hissəyə münasibəti: caput hominis 'insanın başı'.

Hissənin bütövə münasibəti: homo crassi capitis 'yekə başlı adam'.

Subyektin aksidensiya və ya atributa münasibəti: color rose 'qızılgülün rəngi', misericordia Dei 'Allahın rəhmi'.

Aksidensiyanın subyektə münasibəti: puer optimae indolis 'yaxşı qabiliyyətləri olan uşaq'.

Hərəkətdə olan səbəbin nəticəyə münasibəti: opus Dei 'Allahın yaratdığı'; oratio Ciceronis 'Siseronun nitqi'.

Nəticənin səbəbə münasibəti: creator mundi 'dünyanın yaradıcısı' və s. [4, 108-109].

Müəlliflər qeyd edirlər ki, “*göstərilən münasibətlər içərisində birbaşa zidd olanların mövcudluğu bəzən müxtəlif ikimənalılıqlara gətirib çıxarır. Məsələn, vulnus Achillius ifadəsində genitiv mənaca subyekti əvəz edərkən məchul növlü ifadə kimi izah olunur: 'Axillin aldığı yara'. Ancaq həmin ifadə bu cür də izah edilə bilər ki, genitiv səbəbi bildirir, onda o, aktiv mənada şərh olunur: 'Axillin vurduğu yara'*” [4, 109].

Artikllar barədə bəhs olunarkən bu köməkçi nitq hadisəsinin məzmun – forma münasibətlərindəki yeri aşağıdakı şəkildə nizamlanır: *Artıq IV fəsildə bəzələrinə yazdığımız ümumi isimlərin və ya apelyativlərin qeyri-müəyyən mənası yalnız bu isimlərin tək və cəmdə olmaqla iki kəmiyyətdə işlənməsini təhrik etmir ki, həmin mənə məhdudlaşdırılsın. Ümumi isimlərin aydın olma-yan mənalarını başqa cür də müəyyən etmək olar. Həmin məqsədlə, demək olar ki, bütün dillərdə bəzi hissəciklər mövcuddur ki, artıqlar adlanır. Onlar*

istər tək, istərsə də cəmi kimi aydın olmayan mənaları kəmiyyətdən də dəqiq müəyyən edir” [4, 115].

Məzmun və forma münasibətlərinin son dərəcə diferensial bir şəkildə çeşidlənməsi “Ümumi qrammatika”nın əvəzliliklərdən, söz önlərindən, zərflərdən bəhs edən fəsillərində davam etdirilir. Feilə gəldikdə müəlliflər qeyd edirlər ki, *“indiyə qədər biz o sözləri nəzərdən keçirdik ki, fikirlərin predmetlərini bildirirlər. İndi fikrin üsullarını bildirənlərə (la maniere des pensées) müraciət edəcəyik ki, onlar feillər, bağlayıcılar və nidalardan ibarətdir*” [4, 147].

Feili, ümumiyyətlə, “təsdiq” mənasını verdiyini göstərən “Qrammatika” onu da əlavə edir ki, *“bizim ruhumuzun başqa hərəkətlərini də əks etdirir: arzulamaq, xahiş etmək, əmr vermək və s.”* [4, 148].

Əsərin “Feillər və onların təxirəsalınmaz xüsusiyyətləri haqqında” adlandırılan XIII fəsildə bu nitq hissəsinin ümumi semantik təbiəti, funksional (sintaktik) əlamətləri yığcam təhlil olunduqdan sonrakı fəsillərdə 1) feillərdə şəxs və kəmiyyət rəngarəngliyi, 2) feilin müxtəlif zamanları, 3) feilin müxtəlif modusları və ya şəkilləri, 4) məsdərlər, 5) adyektiv (zərf) adlandırılma biləcəklər və onların müxtəlif növləri - əsli, məchul və orta növlər, 6) şəxssiz feillər, 7) feili sifətlər, 8) cerund və supinlər barədə bəhs olunur ki, həmin bəhslərin hər birində feilin forma – məzmun münasibətlərinin səciyyəvi təzahürləri meydana çıxır. XXIII fəsildə bağlayıcı və nidalar barədə danışılarkən qeyd olunur ki, *“nidalar da özünü o sözlər kimi təqdim edir ki, bizim şüurumuzdan kənar heç nə ifadə etmir. Ancaq onlar sünidən daha çox, təbii səs olub ruhun hərəkətini göstərir; məsələn: ah! 'ah!', ö! 'o!', heu! 'hum!', he-las! 'hayf!' və s.* [4, 204].

“Ümumi qrammatika”da sintaksisə az yer ayrılması ilk baxışda təəccüblü görünə bilər, ancaq nəzərə alsaq ki, por-royalçılığın “morfologiya”sı, əslində, sintaksisin təzahüründən başqa bir şey deyil, onda sonuncu, XXIV fəsildə “Sintaksis və ya sözlərin birləşməsi zamanı konstruksiyalar haqqında” ayrıca bəhs olunması, eləcə də onun tərkibində “Konstruksiya fiqurları haqqında” danışılması bir sıra baxımlardan, o cümlədən də məzmun – forma baxımlarından maraqlı doğurmaya bilməz. Fəslin başlanğıcında müəlliflər yazırlar: *“Bizə ancaq o qalır ki, sintaksis haqqında nitqdə sözlərin birləşməsi olaraq bir neçə söz deyək. Artıq müəyyən etdiyimiz prinsipləri əgər izləməkdə davam eləsək, bu barədə ümumi anlayış yaratmaq o qədər də çətin olmayacaq*” [4,204]. Müəlliflər sözlərin birləşməsini iki yerə - uzlaşma və idarəyə ayırdıqdan sonra söz birləşmələrinin bütün dillərdə geniş yayıldığını göstərdikləri bəzi ümumi vəziyyətlərini (maxsimes) təsnif edirlər ki, buraya aşağıdakılar daxildir: *“Birincisi odur ki, ifadə olunan və ya güman edilən bəzi feillərlə əlaqədə olmayan nominativə heç zaman rast gəlinmir, çünki nitq yalnız başlanğıc anlayışlarını ehtiva etmir, eyni zamanda həmin anlayışlara aid*

düşünülənləri əks etdirir. Sonuncular isə feillə ifadə olunur.

İkinci vəziyyətə görə, ifadə olunan və ya güman edilən nominativ olmayan feilə də, öz növbəsində təsadüf edilmir. Feilin əsas əlaməti təsdiq etmək bacarığı olduğuna görə zəruridir ki, təsdiq edilən nə isə olsun.

Üçüncü vəziyyət ondan ibarətdir ki, hər hansı isimə aid olmayan sifət mövcud deyil, çünki sifət artıq öz-özlüyündə tutqun şəkildə ismə - formanın substansiyasına işarə edir.

... Dördüncü vəziyyət nitqdə digər adla idarə olunmayan genitivə rast gəlinmədiyinin təsdiqidir.

... Beşinci vəziyyət odur ki, feilin tamamlayıcısı (le régime des verbes) olaraq bəzən müxtəlif hal formaları çıxış edir ki, məişət şıtaqlıqlarına uyğun olaraq həmin halların ifadə etdiyi müxtəlif cür münasibətlərlə bağlıdır. Qeyd edək ki, bu hal münasibətlərinin xarakterini bütövlükdə dəyişə bilməz, ancaq bizə belə bir imkan verir əmin olaq ki, məişətdə hər bir halda bu və ya digər münasibət tamamilə ixtiyari olaraq seçilir” [4, 207-208].

“Ümumi qrammatika”nın sonunda müəlliflər məzmun – forma münasibətləri baxımından bilavasitə maraq kəsb edən bir məsələyə də toxunurlar: bu, nitqdə tez-tez rast gəlinən (və danışanların öz fikirlərinin məna – məzmununu izləmək ehtiyacından ortaya çıxan) konstruksiya və yaxud nitq fiqurlarıdır ki, “qrammatikaya münasibətdə onlar, şübhəsiz, özlərini qüsurlu kimi təqdim edir, ancaq dilə münasibətdə onlar bəzək olaraq çıxış edir, bəzən onun mükəmməlliyini açıb göstərir” [4, 209-210].

Həmin fiqurlar 1) sillepsis və ya anlayış fiquru, 2) ellipsis və ya çatışmazlıq fiquru, 3) pleonazm və ya artıqlıq fiquru və 4) hiperbat və ya yerdəyişmə fiqurundan ibarətdir. Bu bölgünü verdikdən sonra müəlliflər əlavə edirlər ki, “görünür, elə bir dil yoxdur ki, həmin fiqurları bizim fransız dilimizdən az istifadə etsin, çünki gözəllik və zəriflikdə başqa dillərdən zərrəcə geri qalmasa da, o, təbii və artıq şeylərdən kənar ifadələrə üstünlük verməklə fikirlərin əksində aydınlığa xüsusi meyil göstərir” [4, 211-212].

N.Xomskinin Por-Royal marağının miqyası. Əlbəttə, Por-Royal qrammatikasına N.Xomskinin marağı o qədər miqyaslı olmuşdur ki, “Qrammatika”nın, demək olar ki, heç bir ideyasını, o cümlədən də dildə məzmun və forma münasibətləri kimi fundamental məsələni onun mülahizələrini nəzərə almadan müzakirə və ya təhlil etmək mümkün deyil. N.Xomski “Kartezian dilçiliyi” əsərinin, xüsusilə “Alt (dərin) və üst strukturlar” bölməsində nəinki “Qrammatika”nın, eləcə də bütövlükdə Kartezian dilçiliyinin həmin məsələyə baxışlarını ətraflı şərh edir. O göstərir ki, Kartezian dilçiliyi özünün ən ardıcıl təzahürünü Por-Royal “Qrammatika”sında tapır. Həmin “Qrammatika”ya görə, “*təfəkkürün əsas (ancaq yeganə olmayan) forması mühakimədir, onda nə haqqında nə isə təsdiq edilir. Mühakimənin dil ifadəsi cümlədir; onun ilk terminindən biri “subyektdir ki, haqqında nəyinsə təsdiq edildiyini,*

ikincisi atributdur ki, təsdiq ediləni bildirir (sitatlar “Qrammatika”dan gətirilir – Q.C.)” [5, 74].

A.Arno və K.Lanslonun alt və üst strukturlar məsələsinə münasibətinin təfərrüatına varmaq üçün N.Xomski “Qrammatika”dan belə bir nümunə verir:

“Həm subyektin, həm də atributun bir neçə sözdən ibarət olduğu cümlələr arasında elələrinə rast gəlinir ki, ən azı bizim şüurumuzda (dans nostre esprit) hər birini ayrıca cümləyə çevirmək imkanı olan bir neçə mühakiməni ehtiva edir. Mən deyəndə ki, Dieu invisible a créé le monde visible 'Görünməz Allah görünən dünyanı yaratdı', mənim şüurumda misal verilmiş cümlədən irəli gələn üç mühakimə yer alır. Yəni birincisi, belə bir mühakimə ki, Allah görünməzdir; ikincisi, o, dünyanı yaratmışdır və üçüncüsü, dünya görünəndir. Bu üç cümlədən başlıcası ikincisidir; məhz o, yayılmış cümlələr arasında məzmunca ən mühümüdür, birinci və üçüncü yalnız keçicidir, yəni başlıca olanın hissələridir; birinci onun subyekt, axıncısı atributudur” [5, 74-75].

Müəllif ardınca yazır ki, *“başqa sözlə, Dieu invisible a créé le monde visible cümləsinin əsasında dayanan alt strukturu üç mücərrəd cümlədən ibarətdir ki, hər biri nə isə sadə mühakimə ifadə edir; halbuki verilmiş cümlənin üst forması yalnız subyekt – atribut strukturunun ifadəsidir. Görünür, bu alt struktur ancaq təsəvvür olunur, o, bütünlükdə bizim şüurumuzda qalaraq öz ifadəsini tapmır”* [5, 75].

N.Xomski yenidən “Qrammatika”dan *“gətirilən nümunədən görünür ki, bu cür kənardangəlmə cümlələr (propositions incidentes) bizim ağılımıza tez-tez gəlsə də, sözlə ifadə olunmur”* mülahizəsini sitat gətirdikdən sonra əlavə edir ki, *“bəzən alt struktur üst formada daha aydın ifadəsini tapır. Yuxarıda verilmiş nümunəni mən aşağıdakı şəkildə yenidən qura bilərəm: Dieu QUI est invisible a créé le monde QUI est visible 'Allah, hansı ki görünür, dünyanı, hansı ki görünür, yaratdı'. Nə olur olsun, alt strukturun reallığı elə bir gizli mental reallıqdır ki, söyləmin fikir akkompanementi kimi onun üst formasının sadə, birmənalı şəkildə olub-olmamasından asılı deyil”* [5, 76].

N.Xomski, nəticə etibarilə, Por-Royal “Qrammatika”sının “dili”ni *“törədici qrammatika”nın “dil”inə yaxınlaşdıraraq yazır: “Elementar cümlələrin bu cür alt sistemindən real cümlələr düzəltmək üçün biz müəyyən qaydalardan istifadə edirik (müasir terminlə, qrammatik transformasiyalar).*

... Mənanı ifadə edən alt struktur bütün dillər üçün ümumdür, ona görə də fikrin formasının sadə əksi sayılır. Alt strukturun üstə çevrildiyi transformasiyon qaydalar isə dildən dilə fərqlənə bilər” [5, 78].

“Ümumi qrammatika”nın Kartezian fəlsəfəsi ənənələrinin onun törədici qrammatikasının əsasında dayandığını sadəcə iddia etməyib, eyni zamanda bunu sübut etməyə çalışan “Kartezian dilçiliyi” müəllifi qeyd edir ki, “Qrammatika”da deyildiyi kimi, feil sisteminə nisbi tabeliliklərin adlar rolunu məsdər konstruksiyaları oynayır. Bu rol inkorporlaşma yolu ilə bütöv mühakimə-

lərin feil sisteminin genişlənməsində vasitəçilikdən ibarətdir: “məsdər feil şəkilləri (maniéres) dairəsində o yeri tutur ki, digər əvəzlilər arasında nisbi əvəzlilik həmin yerdədir” [5, 84].

Məzmun və forma münasibətlərinin birbaşa ifadəsi olan alt və üst strukturlar arasındakı münasibəti por-royalçıların nəinki nəzərində olmuş, hətta ona kifayət qədər konseptual yanaşmışlar. Belə ki, *“Por-Royalın nəzəriyyəsinin ümumi cəhətdən mahiyyəti bundan ibarətdir: hər bir cümlənin daxili, mental tərəfi (onun mənasını təşkil edən alt strukturu və xarici, maddi tərəfi – səslər ardıcılığı) vardır” [5, 86].*

N.Xomski dönə-dönə etiraf edir ki, onun törədici qrammatikasının meydana çıxmasında por-royalçıların rolu ümumi prinsiplərin mövcudluğu ilə bitmir, bir sıra mühüm analitik məqamlar müşahidə olunur ki, orada *“Ümumi qrammatika”* transformasion qrammatikanın bilavasitə sələfi mövqeyində dayanır: *“Qeyd etmək lazımdır ki, Por-Royalın inkişaf etdirdiyi dilçilik tədqiqatlarındakı alt və üst strukturlar nəzəriyyəsində implissit şəkildə sonlu vasitələrin sonsuz tətbiqini təmin edən rekursiv mexanizmlər ehtiva olunur ki, həmin nəzəriyyə tərəfindən təsvir olunmuşdur; dilin bütün adekvat nəzəriyyəsi belə də olmalıdır” [5, 89].*

“Kartezian dilçiliyi” müəllifi davam edərək yazır: *“Bundan başqa, gətirilən nümunələrdə rekursiv mexanizmlərin tətbiqi müəyyən formal şərtlərə cavab verir ki, mövcud olmaları heç də a priori zəruri deyil. İstər bəsit (məsələn, konyunksiya, dizyunksiya və s. zamanı), istərsə də nisbi əvəzlilər və məsdərlə əlaqədar müzakirə edilən daha maraqlı hadisələrdə alt strukturun yeganə genişlənmə üsulu tam cümlələrin baza subyekt – predikat strukturu ilə üstlənməsidir” [5, 89].*

Dildə məzmun – forma münasibətlərinin öyrənilməsi tarixində mühüm məsələlərdən biri də onun dərkindən ibarət olmuşdu ki, *“alt strukturlar, mahiyyət etibarilə, müxtəlif dillərdə eynidir, onların ifadə vasitələri isə tamamilə fərqli ola bilər” [5, 96].*

Por-Royal *“Qrammatika”*sında deyilir ki, sözləmin qavranılması və ya istehsalı zamanı alt struktur *“şüurda”* təmsil olunur [5, 104].

N.Xomski *“Qrammatika”*nın artikldan bəhs edən VII fəslinə diqqəti cəlb edərək göstərir ki, *“bu fəsildə simmetriya təsəvvüründən çıxış edən müəlliflər təsdiq edirlər ki, de və das formaları qeyri-müəyyən un artiklinin cəm formasının rolunu oynayır ... “Qrammatika” müəllifləri, həmçinin des formasının müəyyən artikl funksiyasında istifadə edilməsinə diqqət yetirirlər...” [5, 105].*

Burada məqsəd, tamamilə aydın göründüyü kimi, belə bir məsələni ortaya çıxarmaqdır ki, por-royalçılar alt və üst strukturlar, məna və səs ardıcılığı, məzmun və forma arasındakı münasibətlərin simmetriyasını öyrənmək, eləcə də buna adekvat qaydaların hesablanması nail olmaq üçün məqsədə uyğun şəkildə kifayət qədər dərinliklərə getmişlər. Odur ki, *“XVII-XVIII əsr-*

lərdə söyləmin semantik məzmununun qurulması ilə səs tərəfinin qurulmasının eyni zamanda təhlili cəhdləri bir çox hallarda uğursuz olmuşdur, ancaq müasir tənqidçilər, adətən, onları başlarına gələn uğursuzluqlardan daha çox, keçmişin dilçilərinin onların qarşısına qoyduqları vəzifələrə görə qəbul etmirlər” [5, 106].

Nəticə. Nəticə etibarilə, deyə bilərik ki, Por-Royal qrammatikasının, eləcə də ümumən Kartezian dilçiliyi (və fəlsəfəsi) ideyalarının bir neçə əsrdən sonra – XX əsrin ortalarında törədici qrammatikanın təmsalında geniş vüsət alması dil haqqındakı elmin ümumi tarixinin heç bir şübhə doğurmayan qanunauyğunluğudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov, İ. Dilçiliyin Kitabı-Müqəddəsi: Ümumi və rəşional Por-Royal qrammatikası / İ.Abbasov. — Bakı: Füyuzat, —2024, - 496 s.
2. Ümumi dilçilik müntəxəbatı (Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasının 100 illiyinə) /tərt. edən: Q.Cəfərov. - Bakı: Elm və təhsil, 2020. - 320 s.
3. Sössür, F. Ümumi dilçilik kursu / tərc.ed. N.Cəfərov, İ.Temiroğlu. —Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, —2018. —356 s.
4. Арно, А. Грамматика общая и рациональная Пор-Рояля /А.Арно, Лансло Кл. – Перевод с франц. Н.Ю.Бокадорова. Вступительная статья Ю.С.Степанова – Москва: Прогресс, – 1990. – 273 с.
5. Хомский Н. Картезианская лингвистика. Предисл. Б.П.Нарумова. – Москва: Ком Книга, 2005. – 232 с.
6. Arnauld, A. The Port-Royal Grammar/ Arnauld A. Lancelot C. —Paris: Mouton, — 1975, —197 p.
7. Chomsky, N.A. Cartesian linguistics: A Chapter in the History of Rationalist Thought / Chomsky N.A. — Rochester, New York and London: Harper Row Publishers, —1966, —119 p.

ГРАММАТИКА ПОР-РОЯЛЯ В КОНТЕКСТЕ ОТНОШЕНИЙ ФОРМЫ И СОДЕРЖАНИЯ

Гисмет Г.ДЖАФАРОВ

РЕЗЮМЕ

Авторы грамматики Пор-Рояля не только определили возможность рассмотрения «речевых знаков» с двух сторон — «как звуков и букв» и «как их значений», но и разделили свою «Общую грамматику» соответственно на две части. В статье рассматривается концептуальная природа звуко-смысловых соответствий как в грамматике Пор-Рояля, так и в картезианской лингвистике в целом. Для пор-роялистов, руководствующихся принципами универсальности и рациональности, было вполне естественно ставить содержание выше формы и придерживаться принципа подчинения «звучания» логике.

Объектом исследования является грамматика Пор-Рояля, а цель — исследовать взаимодействие формы и содержания в этой грамматике. Результаты исследования показали, что «Общая грамматика» при анализе отношений формы и содержания в языке,

с одной стороны, опирается на конкретные категории, отражающие соотношение «звучания» и «значения», а с другой стороны, пытается проникнуть в детали «диалога» языка и мышления (логики). Тот факт, что этот интерес был реализован более последовательно и масштабно в грамматике Н. Хомского с середины XX века и трансформировался в конкретную концептуальную идею, является показателем отношений предшественника и последователя на теоретико-методологическом уровне в истории науки о связи языка и мышления.

Ключевые слова: Грамматика Пор-Рояля, общерациональная грамматика, картезианская лингвистика, Н.Хомский, генеративная грамматика

THE PORT-ROYAL GRAMMAR IN THE CONTEXT OF CONTENT AND FORM RELATIONS

Gismat G.JAFAROV

SUMMARY

The authors of the Port-Royal grammar not only determined the possibility of considering "speech signs" from two sides - "as sounds and letters" and "as their meanings", but also respectively divided their "General grammar" into two parts. This article explores the conceptual nature of the sound-meaning opposition in both the Port-Royal grammar and Cartesian linguistics as a whole. It points out that it was quite natural for the Port-Royalists, guided by universality and rationality, to give preference to content over form and to rely on the principle of the subordination of "sounding" to logic.

The object of the study is confirmed by Por - Royal grammar. The study aims to investigate the relationship between the form and content of Port-Royal grammar. The study demonstrates that in "general grammar," there is a necessary relationship between the content-form of the language and its meaning, while on the other hand, in the relationship between "sounding's" and "meaning," there are concrete differences in the "dialogue" of categories, as well as in language and thought (logic). It also highlights that in the 20th century, N. Chomsky's grammar became more detailed and comprehensive, bringing to life a more conceptual idea, and it shows the influence of the relationship between language and thought on theoretical- methodological level in the history of the science.

Keywords: Port-Royal Grammar, general-rational grammar, Cartesian linguistics, N.Chomsky, generative grammar

TARİX**UOT 94 (479.24)****RUSİYA-ERMƏNİSTAN SAZIŞLARI (1920) VƏ AZƏRBAYCANIN
ƏRAZI BÜTÖVLÜYÜNƏ QƏSDLƏR****İsmayıl MUSA***

Məqalədə Rusiya ilə Ermənistan arasında 1920-ci ilin avqust və dekabr aylarında bağlanan iki saziş araşdırılır. Tədqiqatda başlıca diqqət aşağıdakı məsələlərin təhlilinə yönəldilmişdir:

Rusiyanın Azərbaycana dair işğalçılıq maraqları və planları; Ermənistanın ölkəmizin Qarabağ-Naxçıvan-Zəngəzur mahallarına ərazi iddiaları; 1920-ci il avqustun 10-da imzalanan ilkin (preliminar) sazişin Antantanın siyasi və diplomatik dairələrində yaratdığı rahat-sızlıq; erməni mətbuatında bu sazişlə bağlı dəyərləndirmələr; sazişlərin Azərbaycana törətdikləri fəsadlar və yaratdıqları problemlər.

Araşdırmada həm də bəzi ümumiləşdirmələr aparılmış, müəyyən müddəalar irəli sürülmüş və bir sıra qənaətlərə gəlinmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Rusiya, Ermənistan, saziş, ərazi bütövlüyü, Naxçıvan - Qarabağ-Zəngəzur, 1920-ci il Antanta, fəsadlar, erməni mətbuatı

Giriş. Ermənistanla Azərbaycan arasındakı hərbi, siyasi və diplomatik qarşıdurma 1920-ci ilin ikinci yarısında daha da dərinləşdi. Buna Azərbaycanın Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzur mahallarında Rusiyanın XI ordusunun hissələri ilə Dro və Njdenin [6, 256-258] erməni silahlı qüvvələrinin döyüşləri də mühüm təsir göstərirdi.

Belə bir şəraitdə Ermənistan Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR) ilə apardığı “diplomatik danışıqlar”ı davam etdirməyi qərara aldı. Bu “müzakirələr”in mərkəzində isə Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsinə aid məkrli məqsədlər və əməllər dayanırdı.

Ermənistanla Rusiya özlərinin hədəflərinə uyğun olaraq bu cür taktika seçmişdilər:

* Bakı Dövlət Universitetinin professoru; ismayilmusa@bsu.edu.az;
ORCID:0000-0002-1151-7238

a) Ararat Respublikası – onun Baş nazirinin 1920-ci il avqustun 5-də “Mançester Qardian” qəzetində açıqlanan bəyanatının [3, 12] da təsdiqlədiyi kimi – Rusiya ilə sülh müqaviləsi bağlamağa tələsmirdi. O, sanballı üstünlüklər qazanmaqdan və ciddi güzəştlərə nail olmaqdan ötrü bir sıra ağır şərtlər qoyurdu;

b) Rusiya Federasiyası isə – sovetləşdirmə adı altında – Ermənistanı da tutmaq kimi planından çıxış edirdi. Buna görə də o, ermənilərlə azərbaycanlılar arşındakı ərazi-sərhəd mübahisələrinə çox da mühüm önəm vermirdi. Tezliklə ölkəmizin az öncə adları sadalanan bölgələrinin işğalına və erməni silahlı qüvvələri ilə aparılan hərbi əməliyyatların bitirilməsinə çalışırdı.

1920-ci il 10 avqust tarixli saziş: Azərbaycana fəsadlar. “İkitərəfli danışıqlar”dan sonra RSFSR-in təşəbbüsü ilə onunla daşnak Ermənistan arasında “barışıq” oldu. Ardınca da ilkin (preliminar) saziş ərsəyə gəldi. Həmin anlaşımaya görə [1, siy.1, iş 201, v.171-172; 2, siy.9, iş 48, v.18-19]:

- Rusiya ilə Ermənistan qoşunları arasındakı silahlı toqquşmalar dayandırıldı;

- Ermənistan hərbi hissələri Azərbaycanın Şahtaxtlı, Xok-Əznəbürd-Sultanlı və Küküdən şimala, yəni Bazarçaydan qərbə doğru xətlərboyu ərazilərini tutmalıydılar;

- RSFSR-in qoşunları isə mübahisəli (!?-İ.M.) vilayətləri, yəni Qarabağı, Zəngəzuru, Naxçıvanı ələ keçirməli və işğal altında saxlamalı idilər. (Fikir-ifadə Rusiyanın Xalq Xarici İşlər Komissarı (XXİK-ı) Ç.Çiçerinə məxsusdur) [4,50].

- Şahtaxtı-Culfa dəmiryolunun, RSFSR ilə Ermənistan arasında sülh sazişi bağlananadək, ikincinin müvafiq idarəsinin təbəçiliyinə verilməsi planlaşdırılırdı. (Burada habelə həmin yol “hərbi məqsədlərdən ötrü istifadə oluna bilməz” təki ibarətli şərt də özünə yer almışdı). Sazişdə, həmçinin XI ordu hissələrinin tutduqları xəttin arxasında qalan daşnak qoşunlarının (silahla, ləvazimatla) Ermənistana sərbəst keçidinə RSFSR hökumətinin təminatı nəzərdə tutulurdu.

Bu sazişin mahiyyəti və məqsədlərlə bağlı məsələlər araşdırılarkən aşağıdakı diqqətçəkən məqamları və aparılan ümumiləşdirmələri də vurğulamaq lazımdır:

Birincisi, həmin sazişlə həm də Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərini “nizamlamağa” səylər göstərilirdi. Belə ki, Rusiyanın Ermənistandakı nümayəndəsi B.Leqrandın daşnak hökuməti ilə apardığı danışıqlarda [26], həmçinin bu sazişdə başlıca yer tutan problemlərdən biri də erməni-azərbaycanlı münaqişəsi idi.

Sazişdə ən ədalətsiz və haqsız cəhətlər isə öz ifadəsini bunlarda tapmışdı: **a)** Azərbaycanın torpaqlarının məsələsi (taleyi) onun iştirakı olmadan

müzakirə və həll olunurdu; **b)** Rusiya Ermənistanla danışıqlarında Azərbaycanın adından çıxış edirdi. Belə bir təhlükəli hal Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının (SSR-in) müstəqil dövlət və Rusiyanın həqiqi müttəfiqi deyil, ondan asılı olmasının təsdiqi idi [1, siy.1, iş 201, v.220].

İkincisi, Ç.Çiçerin hələ 1920-ci il iyunun əvvəllərində ölkəmizin məlum üç bölgəsinin Azərbaycan SSR tərəfindən mübahisəli ərazilər kimi etiraf (qəbul) olunmasına xeyli cəhdlər etmişdi. Yeri gəlmişkən, onun və digər bir sovet dövlət xadimi Q.Orconikidzenin bu cür söylərinə qarşı kəskin etirazlar da olmuşdu. Belə ki, Azərbaycan SSR-in dövlət xadimlərindən B.Şaxtaxtinskiyin V.Lenin və İ.Stalinə ünvanladığı 1920-ci il 13 avqust tarixli, 2 sayılı məktubda [2, siy.1, iş 62, v.14] Naxçıvan mahalının Ermənistana verilməsinə dair müzakirə və qərarlara qarşı çıxılmışdı.

Lakin bu kimi etirazlara, təbii olaraq, Sovet Rusiyası tərəfindən heç bir önəm verilmədi və məhəl qoyulmadı. Nəticədə bu sazişdə adları çəkilən mahallar mübahisəli ərazilər sayıldı. (Hərçənd ki, sazişdə yazılırdı: mübahisəli ərazilərin sovet qoşunları tərəfindən tutulması Ermənistanın, yaxud da Azərbaycanın (?!-İ.M.) həmin vilayətlərə hüquqları barədə məsələni həll etmir).

Üçüncüsü, preliminar sazişdə belə bir məqam da vurğulanırdı. Yəni RSFSR-in məlum mahallara hərbi qüvvə yetirməklə Ermənistanın Azərbaycanla ərazi-sərhəd mübahisələrinin dinc yolla həllinə “əlverişli şərait” yaradacağına işarə edilir və ümid yaradılırdı. Belə bir postmünaqişə durumunu isə RSFSR-in Ermənistanla tezliklə bağlayacağı sülh müqaviləsinin müəyyənləşdirdiyi əsaslar təmin etməli idi.

Bununla da fikrimizcə:

- Azərbaycan və Ararat respublikalarının geniş əhatəli mübahisələrinin və hərbi-siyasi-diplomatik qarşıdurmalarının həlli əslində bilavasitə RSFSR-Ermənistan münasibətlərinin asılılığına keçirilirdi;
- “müstəqil” Sovet Azərbaycanı – ona Rusiya və Ermənistan tərəfindən törədilən – çoxsaylı fəsadların müzakirə və həlli prosesindən kənarlaşdırılırdı;
- Azərbaycanın hüquqlarının (maraqlarının) müdafiəsi “etibarlı vəkilə” yəni Rusiyaya həvalə edilirdi və s.

Bu vacib cəhəti də qeyd edək ki, apardığımız təhlildən irəli gələn müddəa və qənaətləri Ermənistanın xeyli diplomatik sənədi də təsdiqləyir. Məsələn, Xarici İşlər naziri (XİN-i) H.Ohancanyanın Azərbaycan SSR XXİK-i M.Hüseynova göndərdiyi 1920-ci il 496 sayılı teleqramında bunlar önə çəkildi: ərazi-sərhəd məsələləri (mübahisələri); onların ilkin sazişə müvafiq olaraq həlli; bu zaman Rusiya ilə Ermənistan arasında yaxın gələcəkdə bağlanacaq sülh müqaviləsinin təyin etdiyi əsaslara istinad [1, siy.1, iş 99, v.102].

İlkin sazişin erməni mətbuatında əks-sədası. Anlaşma hayk siyasi çevrələri və mətbuatı – qəzetləri tərəfindən birmənalı qarşılanmadı və fərqli baxış bucaqlarından dəyərləndirildi. Belə ki, “Nor Aşxatavor”un “Sözdən işə” və “Mşak”ın isə “Qırmızı oyun” başlıqlı yazılarında [1, siy.1, iş 201, v.25-26, 87-88]:

a) yalnız Zəngəzur, Qarabağ və başqa ərazilərin azərbaycanlılardan təmizlənməsindən sonra müqavilə bağlanması;

b) Leninin –qırmızı islamçıların tələbinə əsasən Rusiya qoşunlarını Gorusu tutmağa yollaması;

c) ermənilərin indiyə qədər rus, ingilis, fransız vədlərinə inanaraq aldanıqları və artıq ayılmağa məcbur olduqları – kimi fikirlər vurğulanırdı.

“Hnçak” partiyasının ABŞ-da (Bostonda) nəşr olunan “Paak” qəzetinin 1920-ci il 24 iyun tarixli sayında gedən bir material da maraq doğurur. Orada Leninlə dostluq, Rusiya vasitəsilə xilas və bununla da müttəfiqlərdən qisas kimi çağırışlar edilirdi [1, siy.1, iş 203, v.26 arx.].

Digər bir qrup mətbuat orqanı isə ilkin sazişin Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzurun öz-özünə Ermənistanı birləşəcəklərinə şərait yaradacağına yönəlik təbliğat aparırdılar. Buna görə də ilkin sazişi erməni diplomatiyasının məğlubiyyəti deyil, Leqrand üzərində qələbəsi kimi dəyərləndirirdi. Preliminar sazişə münasibətdə ikili mövqe tutan “Daşnaksütyun” partiyası (orqanı “Aşxatavor”la birlikdə) onu Ermənistan üçün ağır məğlubiyyət sayırdı [1, siy.1, iş 203, v.7, 29 arx.].

Müvəqqəti saziş və Antanta. İlkin razılaşma Antantanın da siyasi və diplomatik çevrələrində rahatsızlıq yaratdı. Böyük Britaniyanın Qafqazdakı Ali Komissarı Leqqi və regiondakı fransız missiyasının başçısı Korbel Ermənistan rəhbərliyinə təzyiq göstərdilər.

Daşnak hökumətinin Xarici İşlər nazirliyi sazişin formal səciyyə dəşdiyini bəyan etdi. Habelə ermənilərin əvvəllərdəki kimi indi də Antantaya meyl etdikləri bildirildi. Ermənistan Respublikasının Paris sülh konfransındakı nümayəndə heyətinin başçısı A.Aqaronyan 1920-ci il 20 sentyabr tarixli teleqrafla ABŞ prezidenti V.Vilsona müraciət etdi.

“Nor Aşxatavor”un 1920-ci il 23 sentyabr tarixli, 136-cı sayında özünə yeralan həmin müraciətdə yazılırdı: *“Erməni xalqı Vilsonun hüsn-rəğbətini nəzərə alaraq Ermənistanın sərhədləri haqqında məsələdə onun qərarını səbirsizliklə gözləyir”*[1, siy.1, iş 206, v.3 arx.].

Ermənilər (saziş) – Antanta məsələsi ətrafında başqa rəylər və mövqelər də mövcud idi. “Mşak”ın 1920-ci il 23 sentyabr tarixli sayında çap edilən bir material bu cəhətdən çox səciyyəvidir. Bu material RSFSR-in Ermənistanı səlahiyyətli nümayəndəliyinin Məlumat bürosunun bülletenində gedən bir yazı idi. Orada ermənilər adından yazılırdı: *“Hər şeydən əvvəl 1918-ci ili xatırlayaq. O vaxt biz bədbəxt qalıqlarımızı türk yurtcularının dışından*

qurtaran müttəfiqlərə həqiqətən ümid bəsləyirdik. İndi isə bu ümid daha mövcud deyildir və bizə heç bir dayaq yoxdur” [1, siy.1, iş 206, v.4].

Azərbaycanın tarixi regionları ətrafındakı “böl və sahib ol” kimi Rusiya-erməni oyunları həmin sazişlə də bitmədi. Bu yöndə çoxlu ikili anlaşmalar oldu. Burada onlardan birini, xüsusilə fərqləndirmək lazımdır.

1920-ci il 2 dekabr tarixli hərbi-siyasi müqavilə. Müqaviləni [5, 75-76] 1920-ci il 10 avqust tarixli ilkin sazişin davamı da saymaq olar. Əslində isə bu müqavilə ilə preliminar sazişdən xeyli irəli gedildi. Yəni Rusiya ilə Ermənistanın münasibətləri hərbi-siyasi müqavilə səviyyəsinə (statusuna) yüksəldildi.

Ən başlıcası da Ermənistanın Azərbaycana əsassız ərazi iddiaları Rusiya tərəfindən təsbit və müdafiə edilirdi. Hərbi-siyasi müqavilənin 3-cü maddəsində yazılırdı ki, Rusiya Sovet hökuməti İrəvan quberniyasının ... (Naxçıvan və ətrafındakı ərazilərimiz nəzərdə tutulurdu – İ.M.), Zəngəzur qəzasının Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil olmasını mübahisəsiz tanıyır [5, 75-76]. Bununla da Azərbaycan torpaqları ətrafında Rusiya – ermənilər sovdələşməsi o dönmə üçün bu şəkildə tamamlandı.

Qənaətlər və nəticələr. Bütövlükdə Rusiya ilə Ermənistan arasında ilkin sazişin və hərbi-siyasi müqavilənin bağlanması güdülməli məqsədlərə, onların əsas məqamlarına və xüsusilə də, nəticələrinə belə bir konkret xülasə də vermək olar. Rusiyanın işğalçı geostrategiyasına əsasən:

- Qərbi Zəngəzur (Qafan, Gorus, Sisyan) Ermənistanla “hədiyyə olaraq bağışlandı”;
- Dağlıq Qarabağda ermənilərə muxtariyyət verildi;
- Naxçıvan Azərbaycanın digər ərazilərindən aralı salındı və onun Türkiyə ilə əlaqələri pozuldu (Sözcəlişi, o, Türkiyənin – Atatürkün sayəsində rus və erməni qəsbindən qurtula bildi).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxiv, 28 sayılı fond.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxiv, 276-cı fond.
3. Бюллетень Народного Комиссариата Иностранных Дел РСФСР, №32. – Москва: 1920, - 12 с.
4. К истории образования НКАО Азербайджанской ССР, 1918-1925. Документы и материалы. – Баку: Азернешр, 1989, - с.50.
5. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч.III, вып.1. – Москва, 1928, - с.75-76.
6. Musayev İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). – Bakı: Bakı Universiteti. 1996, - 328 s.
7. Salahi R. Sonye, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, II, 2. baskı. –Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 1991, - 399 s.

СОГЛАШЕНИЯ МЕЖДУ РОССИЕЙ И АРМЕНИЕЙ (1920 г.): ПОСЯГАТЕЛЬСТВА НА ТЕРРИТОРИАЛЬНУЮ ЦЕЛОСТНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНА

Исмаил МУСА

РЕЗЮМЕ

В статье раскрываются сущность и основные положения двух соглашений, заключённых в 1920 году между Россией и Арменией. Основное внимание уделяется анализу следующих вопросов:

захватнические интересы и планы России, связанные с Азербайджаном; территориальные притязания Армении на Нахчыванский, Карабахский и Зангезурский магалы нашей страны; отражение данных соглашений в армянской прессе; предварительное (прелиминарное) соглашение и позиция Антанты; происки и проблемы, созданные для Азербайджана этими соглашениями.

В исследовании также представлены обобщения и сформулированы отдельные положения, связанные с данной темой и её проблематикой.

Ключевые слова: Азербайджан, Россия, Армения, соглашения, прелиминарное соглашение, территориальная целостность, Нахчыван-Карабах-Зангезур, 1920 год, Антанта, армянская печать

RUSSIA – ARMENIA AGREEMENTS (1920) AND ATTACKS TO THE TERRITORIAL INTEGRITY OF AZERBAIJAN

İsmail MUSA

SUMMARY

The article examines two agreements concluded between Russia and Armenia in August and December 1920. The main focus of the research is on the analysis of the following issues:

Russia's invasion interests and plans for Azerbaijan; Armenia's territorial claims to Karabakh - Nakhchivan - Zangazur districts of our country; The discomfort caused by the initial (preliminary) agreement signed on August 10, 1920 in the political and diplomatic circles of the Entente; assessments of this agreement in the Armenian press; the consequences and problems caused by the agreements to Azerbaijan.

In the research, some generalizations were made, certain propositions were put forward and a number of conclusions were reached.

Keywords: Azerbaijan, Russia, Armenia, agreement, territorial integrity, Nakhchivan-Karabakh-Zangazur, 1920, Antanta, complications, Armenian press

UOT 94”19/...

ПРОБЛЕМА РАЗМЕЩЕНИЯ ЭЛЕМЕНТОВ АМЕРИКАНСКОЙ СИСТЕМЫ ПРО НА ТЕРРИТОРИИ ПОЛЬШИ И ЧЕХИИ**Ситара О. МУСТАФАЕВА***

Статья посвящена одной из острых проблем в российско-американских отношениях - размещению элементов американской системы ПРО в Польше и Чехии. Программа создания американской национальной глобальной системы ПРО, способной защитить США и их европейских союзников от баллистических ракет, появилась в конце XX века, однако ее реализация началась только в начале XXI века. Руководство Польши и Чехии рассматривало развертывание на их территориях элементов американской системы ПРО как возможность обеспечить безопасность страны от возможной «российской угрозы». Создание Третьего позиционного района американской системы ПРО в Восточной Европе, у западных границ Российской Федерации нарушило стратегический баланс сил в Европе и вызвало обеспокоенность Москвы. Встречные предложения России и США о сотрудничестве и создании «общей ПРО» не дали результатов. Разное видение решения вопросов международной безопасности и стремление обеспечения лидерства в вопросе гонки вооружений, не позволило этим странам объединить свои усилия ради общего дела.

Ключевые слова: американская глобальная система ПРО, Третий позиционный район, Польша, Чехия, российско-американские отношения

Введение. Вопрос создания систем противоракетной обороны (ПРО) во взаимоотношениях России и США продолжает сохранять свою актуальность и сегодня в начале XXI века. Экономическое, политическое и военное ослабление Российской Федерации в 90-е годы XX века привело к созданию однополярного мира, что позволило США в июне 2002 года официально выйти из «Договора по ПРО» 1972 года и начать реализацию проекта по развертыванию элементов американской национальной системы ПРО в Восточной Европе («ЕвроПРО»). Проект «ЕвроПРО» вызвал крайне резкую реакцию России. Она расценила элементы ПРО, которые планировали разместить в республиках Восточной Европы, как угрозу для своих стратегических ядерных сил. Таким образом, являясь краеугольным камнем проблемы международной безопас-

* Доцент Бакинского Государственного Университета, д.ф.н.и.; sitara.mustafaeva@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0001-8829-44-77

ности, проект «ЕвроПРО» наряду с вопросом «расширения НАТО на Восток» стал основной причиной, способствовавшей резкому ухудшению в начале 2000-х годов российско-американских отношений, которые сегодня находятся на грани опасного для всего мира военного противостояния. Постройка РЛС на территории Чехии и размещение ракет-перехватчиков на территории Польши должно было защитить США и их союзников от возможной угрозы ракетных нападений с территорий т.н. «проблемных стран» – Ирана, Сирии, Северной Кореи (КНДР).

Д.Трамп сразу после избрания президентом США в ноябре 2024 года начал делать сенсационные заявления, которые напрямую затрагивают суверенитет некоторых государств (Канада, Королевство Дания, Республика Панама). В частности, он начал разговоры о необходимости купить у Дании остров Гренландия. Близость Гренландии к России и ее Арктическим территориям, а также нахождение на острове американской РЛС, делают эту часть Дании «привлекательной» для США. И, большая вероятность, что США, не ограничиваясь проектом «ЕвроПРО», хотят усилить свои позиции и рычаги влияния в Европе посредством создания новых объектов системы ПРО в данном регионе.

Проблема развертывания в начале XXI века элементов американской глобальной национальной системы ПРО в Восточной Европе является объектом исследования в первую очередь российских историков [3-7]. Конфронтация между двумя мировыми державами - Россией и США, и их отказ от сотрудничества в сфере ограничения средств ядерного сдерживания порождает необходимость вновь обратиться к указанной теме.

Основная часть. Инициатива размещения элементов американской системы противоракетной обороны (ПРО) на территории Восточной Европы исходила не только от США, но и от официальных лиц Польши и Чехии – двух государств, которые вместе с Венгрией стали первыми странами бывшего социалистического лагеря, вступившими в 1999 году в НАТО. Правительства этих стран после распада социалистической системы выбрали путь интеграции в евроатлантические структуры. Именно Варшава, исходя из своих прагматических интересов, первой выразила желание разместить на своей территории элементы американской системы ПРО. Польша надеялась с помощью США решить два, как она считала, очень важных для республики вопроса: 1) для нейтрализации т.н. «российской угрозы» обеспечить безопасность страны посредством тесного сотрудничества с США в военной сфере; 2) уменьшить зависимость страны от поставок российских углеводородов. Важно отметить тот факт, что СССР давно перестал существовать, а некоторые страны Восточной Европы (Польша в первую очередь) и в

начале XXI века продолжают чувствовать угрозу своим национальным интересам с Востока, со стороны Российской Федерации.

Важно отметить, что развертывание элементов американской системы ПРО в Восточной Европе является Третьим позиционным районом американской глобальной национальной системы ПРО; первый это РЛС раннего предупреждения в Великобритании и Дании (остров Гренландия); второй – ракеты-перехватчики на полуострове Аляска и в Калифорнии (США).

Планы США по развертыванию национальной системы противоракетной обороны для защиты территории США и их стратегических союзников от оружия массового поражения появились еще в конце XX века в период президента У.Клинтона. Однако в связи с тем, что США были связаны с правопреемницей СССР – Российской Федерацией заключенным в 1972 г. «Договором по ПРО», Вашингтон начал реализацию этих планов только после выхода в 2002 году из указанного соглашения. Необходимо отметить, что этот договор был одним из краеугольных камней стратегической стабильности в мире и в течении 30 лет обеспечивал стратегический паритет сторон.

Россия очень сдержанно отреагировала на выход США из «Договора по ПРО», что способствовало появлению ряда гипотез и предположений о том, что во время встречи президентов двух стран В.В.Путина и Дж.Буша в ноябре 2001 года в Кроуфорде между ними была достигнута определенная секретная договоренность по системам ПРО, которая способствовала такой скажем «мягкой» реакции Москвы. Однако официальных сведений по данному вопросу нет. Таким образом, это событие в ближайшей перспективе не привело к резкому ухудшению российско-американских отношений, если не считать заявление Москвы о том, что в связи с официальным выходом США в 2002 году из «Договора по ПРО», она не будет считать себя связанной условиями договора «СНВ-II» 1993 года. Однако этот вопрос сторонами был урегулирован: взамен «СНВ-II» 24 мая 2002 года в Москве президентами США и России был подписан «Договор о сокращении стратегических наступательных потенциалов» («СНП»). Интересно, что одним из условий этого договора было то, что Вашингтон брал на себя обязательство консультироваться с Россией по вопросам развертывания систем ПРО за пределами своей территории, чего мы не увидели при развертывании элементов американской системы ПРО в Польше и Чехии.

Проект создания Третьего позиционного района ПРО в Восточной Европе был озвучен Госдепартаментом США в январе 2007 года. Целью «ЕвроПРО», как было указано выше, является защита Соединенных Штатов и их европейских союзников от возможных атак баллистичес-

ких ракет из районов Ближнего Востока. В первую очередь, чтобы противостоять потенциальной ракетно-ядерной угрозе, исходящей с территории Иранской Исламской Республики. И, по мнению многих специалистов, такая угроза действительно существует. То есть, по прогнозам военных экспертов Тегеран в ближайшее время будет обладать баллистическими ракетами, способными достичь территории США и Европы. Однако, мнение российских официальных лиц было совершенно противоположным.

Москва очень резко отреагировала на проект «ЕвроПРО», заявив, что развертывание систем американской ПРО у ее западных границ на территории Польши и Чехии нарушает баланс сил в мире и укрепляет стратегические позиции США в Европе, а также непосредственно угрожает безопасности России, так как ракеты-перехватчики, которые по проекту планировали разместить на территории Польши, могли поразить российские баллистические ракеты на самом уязвимом - восходящем участке траектории полета [3, 120]. 10 февраля 2007 года на конференции по политике безопасности, проходящей в Мюнхене (Германия), президент России В.В.Путин открыто выступил против размещения элементов американской системы ПРО в Восточной Европе: *«Нас также не могут не тревожить планы по развертыванию элементов системы противоракетной обороны в Европе. Кому нужен очередной виток неизбежной в этом случае гонки вооружений? Глубоко сомневаюсь, что самим европейцам. Ракетного оружия, реально угрожающего Европе, с дальностью действия порядка 5-8 тысяч километров, нет ни у одной из так называемых проблемных стран. И в обозримом будущем и обозримой перспективе - и не появится, и не предвидится даже»* (2). Позицию России по данному вопросу госсекретарь США К.Райс назвала *«...отголоском подозрений, оставшихся от холодной войны»* [1, 2].

С другой стороны, несмотря на все заверения США, что элементы ПРО в Польше и Чехии не являются угрозой для Москвы, вероятность использования этих устройств против России, не исключена. Американцы, начав реализацию этого проекта, рассчитывали, что слабая в военном отношении Россия будет вынуждена согласиться с размещением у своих западных границ американских противоракетных систем, так же как в конце 90-х годов XX века не смогла противостоять началу «расширения НАТО на Восток». Но история не повторилась.

Игнорируя резкие заявления России, польское и чешское правительство официально заявили о согласии на размещение на своих территориях систем американской ПРО. Начались непосредственные переговоры США с Варшавой и Прагой о размещении на их территории

компонентов американской системы ПРО. Планировалось размещение в Чехии мощного радара – радиолокационной станции новейшего поколения (Х диапазона) и базы для 10 ракет-перехватчиков в Польше. Несмотря на решения руководства Польши и Чехии, большинство населения этих республик выступило против разворачивания в их странах элементов американской системы ПРО, что подтверждали проведенные локальные опросы населения в этих республиках.

США, видя негативную реакцию Москвы, решили немного изменить свой план и тем самым несколько устранить озабоченность российской стороны. В конце марта 2007 года американская сторона впервые предложила строить «общую ПРО» с участием России. Во время визита в Москву 23 апреля министром обороны США Р.Гейтсом было сделано конкретное предложение *«...совместно строить систему ПРО в Европе, делиться секретными технологиями и даже обеспечить возможность проведения Россией инспекционной деятельности на объектах ПРО в Польше и Чехии»* [1, 2]. Данное предложение Вашингтона должно было убедить Москву в том, что «Европейская ПРО» не направлена против России.

7 июня 2007 года во время саммита «Большой восьмерки» в Германии В.В.Путин предложил президенту США Дж.Бушу совместную разработку тактической ПРО с использованием арендованной Россией радиолокационной станции в Габале (Азербайджан) вместо размещения элементов ПРО в Польше и Чехии. Предложение Путина о совместном использовании Габалинской РЛС было реальной возможностью сотрудничества по стратегическим вооружениям. Россия готова была модернизировать Габалинскую РЛС и привести ее военно-технические параметры в соответствие со стандартами НАТО. *«Если бы это предложение было бы принято, то антиракеты можно было бы разместить не в Польше, а южнее, например в Турции, или на кораблях (американские ракеты «Иджис»)»* [4, 97]. Это позволило бы покрыть щитом не часть европейской территории, а всю Европу. Однако США после проведения долгих консультаций, отказались от совместного использования этой станции под предлогом того, что она не отвечает современным стандартам. Американцы были не против совместного использования предложенных Россией объектов, но продолжали утверждать, что Габалинская РЛС может быть использована только как дополнение к радару Чехии. Кроме того, Вашингтон утверждал, что российские объекты ПВО расположены слишком близко к «странам-изгоям», поэтому не могут эффективно осуществлять перехват ракет. На следующей встрече Путина с Бушем в Кеннебанкпорте 2 июля 2007 года президент РФ предложил

также использовать и строящуюся в Армавире РЛС нового поколения «Воронеж». Он также предлагал создать в Москве Центр обмена информацией. Эти, не получившие одобрения США предложения России, означают, что она реально была готова сотрудничать с США по вопросу ПРО. Предложения России по совместной эксплуатации Габалинской и Армавирской РЛС имели большое значение не только для безопасности и стабильности мира, но и в связи с тем, что это привело бы к российско-американскому сотрудничеству на постсоветском пространстве в военной сфере, что было очень важно для обеих сторон.

Москва, не получив позитивного ответа на свои предложения относительно проекта размещения элементов американской системы ПРО в Восточной Европе, решила принять меры. 13 июля 2007 года В.В.Путин подписал указ «О приостановлении Российской Федерацией действия Договора об обычных вооружениях в Европе и связанных с ним международных договоров» [10]. Кстати, РФ и США вышли из этого договора в 2023 году.

В ходе визита в Россию 12-13 октября 2007 года госсекретаря К.Райс и министра обороны США Р.Гейтс в Москве были проведены переговоры по ПРО с министром иностранных дел С.В.Лавровым и министром обороны РФ А.С.Сердюковым в формате «2+2» [3, с. 123]. Однако, переговоры не увенчались успехом. Чтобы несколько смягчить позицию России, США вновь подняли вопрос о том, что с разрешения польского и чешского руководства будет обеспечен регулярный доступ российских офицеров на объекты ПРО в Польше и Чехии, но не постоянное присутствие. Однако правительства этих республик не дали согласие на посещение российскими военнослужащими американских объектов. Чуть позже польское руководство заявило, что разрешит российским военнослужащим посетить американские военные базы на своей территории, но с условием, что аналогичное разрешение Москва предоставит польским военным. В частности, они требовали предоставления разрешения посетить военные объекты в Калининградской области РФ.

22 ноября 2007 года США передали в Министерство иностранных дел РФ в письменной форме свои предложения относительно создания системы ПРО в Восточной Европе. США готовы были интегрировать в единую систему «ЕвроПРО» Габалинскую и Армавирскую РЛС как дополнение к ней. *«При этом США готовы отсрочить ввод в строй объектов ПРО в Восточной Европе до появления четких и однозначных свидетельств наличия ракетной угрозы со стороны Ирана»* [3, 124]. Здесь речь идет об отсрочке ввода в эксплуатацию, а не прекращении проекта. Правда, в прессе иногда появлялась информация о том, что США были

готовы отказаться от проекта развертывания элементов ПРО в Восточной Европе, если Иран откажется от идеи создания ядерного оружия.

Россия предложила обсудить вопрос «ЕвроПРО» в рамках «Совета Россия-НАТО». В случае отказа от решения этого вопроса Москва в ответ на действия администрации США готова была к проведению адекватных мер, в частности, российскими военными была озвучена возможность выхода в одностороннем порядке из «Договора о ликвидации ракет средней и меньшей дальности» 8 декабря 1987 года (стороны вышли из договора в 2019 году – С.М.). Фактически, на глазах разрушалась договорно-правовая система ядерного сдерживания, сложившаяся путем долгих усилий в период СССР.

После резких заявлений Москвы польское и чешское население стало выступать против планов США. Эти республики и их объекты ПРО могли стать непосредственной мишенью для атак в возможном военном противостоянии сторон. Поэтому чешский парламент принял решение о проведении общенационального референдума по вопросу размещения элементов американских ПРО в Восточной Европе. Президент Чехии В.Клаус поддержал это решение парламента. *«Так на состоявшихся 9 июня 2007 года локальных референдумах в 9 населенных пунктах Центральной и Западной Чехии, рядом с которыми планируется построить РЛС, граждане Чехии практически однозначно сказали «нет» американскому радару»* [4, 95]. Президент Польши Л.Качинский, наоборот, воспользовавшись недовольством населения республики, на переговорах с представителями США ужесточил условия аренды, в частности повысил цену за аренду базы, которую планировали разместить в стране.

Вопрос «ЕвроПРО» уже с марта 2007 года стал обсуждаться и в Европарламенте. Европарламент высказался за обсуждение этой проблемы с участием России, так как она имеет непосредственное отношение к ней. *«А вторая по численности депутатская фракция – Европейских социалистов – выступила против планов США развернуть элементы системы ПРО на территории Польши и Чехии»* [4, 92]. Таким образом, многие к этому времени осознали, насколько важен был этот вопрос именно для Старого света.

8 июля 2008 года в Праге между США (госсекретарь К.Райс) и Чехией (министр иностранных дел К.Шварценберг) было подписано соглашение о размещении элементов ПРО на территории Чехии (РЛС в городе Брдо, находящегося в 90 км к юго-западу от Праги, на территории бывшего военного полигона – С.М.). 19 сентября того же года стороны подписали соглашение о размещении в Чехии военнослужащих,

которые должны были обслуживать РЛС.

После долгих переговоров (18 месяцев – С.М.), 14 августа 2008 года в Варшаве госсекретарь США К.Райс и министр иностранных дел Польской Республики Р.Сикорский подписали договор о размещении элементов американской системы противоракетной обороны на территории Польши и Декларацию о стратегическом сотрудничестве. Военная база должна была быть размещена на севере страны, в 5 км от города Слупска в Поморском воеводстве. Многие историки считают, что переговоры шли трудные и подписание договора ускорило события на Южном Кавказе. Напомним, что попытка Грузии в августе 2008 года восстановить свою территориальную целостность, привела к военному вмешательству в конфликт Российской Федерации. По окончании конфликта Москва, нарушив все нормы международного права, признала независимость т.н. республик Абхазия и Южная Осетия, что было расценено всем мировым сообществом как «оккупация Россией грузинских территорий». Президент РФ Д.А.Медведев 5 ноября 2008 года в ежегодном послании Федеральному Собранию заявил, что *«Конфликт на Кавказе был использован как предлог для ввода в Черное море военных кораблей НАТО. А затем и для ускоренного навязывания Европе американских противоракетных систем»* [9].

Таким образом, именно страх перед «российской угрозой» заставил восточноевропейские государства ускорить процесс размещения на своих территориях элементов американской системы ПРО. Согласно подписанным с Польшей и Чехией договорам к концу 2008 года планировалось начать строительство базы для ракет перехватчиков (класса «Пэтриот-3») американской системы ПРО в Польше и базы для размещения РЛС в Чехии. В течение 2014-2016 годы все работы в Польше и Чехии должны были быть завершены.

В связи с тем, что осенью 2008 года Россия и США не смогли прийти к согласию по вопросу «ЕвроПРО», Москва в очередной раз пригрозила, что при необходимости для нейтрализации системы американской ПРО, может разместить свои ракетные комплексы малой дальности «Искандер» в Калининграде на Балтийском побережье, а также заявила о приостановлении расформирования трех полков ракетной дивизии, дислоцированной в Козельске (Калужская область). Кроме того, российская сторона указала на то, что с территории Калининградской области *«...будет осуществляться радиоэлектронное подавление новых объектов системы ПРО Соединенных Штатов Америки»* [9].

В период нового президента США Б.Обамы появился лозунг «перезагрузки» в американо-российских отношениях, который принадле-

жал вице-президенту Дж.Байдену. В первом послании президенту России Д.А.Медведеву Обама предложил: *«Россия поможет ликвидировать ракетно-ядерную угрозу со стороны Ирана, а взамен США остановят развертывание ПРО в Польше и Чехии»* [3, 125]. Президент США подтвердил готовность создать вместе с Россией «общую ПРО» в Европе. В этом послании Обамы, также как и в предложении предыдущего президента США, речь не идет об окончании проекта «ЕвроПРО», а лишь о его временном приостановлении.

Администрация Б.Обамы внесла свои изменения в проект по созданию «ЕвроПРО». В 2009 г. был опубликован документ «Европейский поэтапный адаптивный подход». Это была альтернатива плана Дж.Буша по созданию глобальной стратегической ПРО. Теперь ракеты-перехватчики наземного базирования должны были быть размещены и на территории Румынии. Новый президент США объявил об отказе от плана предыдущей администрации по размещению 10 противоракет шахтного базирования GBI в Польше и радаров ПРО в Чехии. Вместо этого планировалось задействовать мобильные противоракетные комплексы морского и наземного базирования: *«Всего планируется развертывание 48 противоракет «SM-3» на севере Польши в г. Редзиково. К тому же министр обороны Польши заявил о создании собственной мобильной системы ПРО к 2023 г., которая должна будет дополнить систему ЕвроПРО»* [7, 51-52]. Таким образом, на территории Польши в 100 км от российской границы должны были быть размещены американские зенитно-ракетные комплексы «Пэтриот-3».

12 декабря 2009 года заместитель госсекретаря США Э.Тошер и заместитель министра обороны Польской Республики С.Коморовский подписали в Варшаве соглашение о статусе американских вооруженных сил на территории Польши, которое юридически обосновало размещение подразделения американских военно-воздушных сил и противовоздушной обороны. *«...3 июля 2010 г. США и Польша подписали дополнение к соглашению о ПРО, согласно которому вместо противоракеты GBI в Польше будут размещены противоракеты SM-3»* [5]. Фактически, эти два соглашения превращали базу ракет-перехватчиков в Польше в полноценный противоракетный комплекс с собственным РЛС. Для обслуживания и обучения польских военнослужащих соглашение предусматривало размещение несколько сотен американских военнослужащих.

В такой сложной обстановке между Россией и США шли трудные переговоры о заключении нового договора о сокращении стратегических наступательных вооружений. Договор «О мерах по дальнейшему сокращению и ограничению стратегических наступательных вооруже-

ний» был подписан 8 апреля 2010 года в Праге. «СНВ-3» имел непосредственное отношение и к развитию систем ПРО и предусматривал в течение 7 лет после вступления в силу установить потолки как по ядерным боезарядам, так и их носителям - межконтинентальным баллистическим ракетам.

Напомним, что на сессиях «Совета России-НАТО», начиная с лета 2007 года, вопрос «ЕвроПРО» периодически становился объектом обсуждения сторон. Однако, эти переговоры заканчивались, фактически, ничем. На саммите «Совета Россия-НАТО» в Лиссабоне в ноябре 2010 года руководство альянса во главе с США заявило о своей готовности сотрудничать с Россией в создании региональной системы ПРО. Но уже через год отказалось от этой идеи. Постоянный представитель РФ в НАТО Дм.Рогозин 4 июля 2011 года перед заседанием «Совета Россия-НАТО» в Сочи в интервью прессе заявил: «...если возражения России не будут учтены, Москва может выйти из Договора СНВ-3 и передвинуть ракеты к границам стран НАТО» [6, 36]. На саммите «Россия-НАТО» в 2011 г. президент России просил альянс дать юридические гарантии, что новая система ПРО не нейтрализует российские ядерные силы сдерживания. Однако представители США продолжали уверять, что их система ПРО не будет опасна для российских межконтинентальных ракет. Россия же утверждала, что размещение вблизи ее границ элементов Третьего позиционного района американской системы ПРО будет воспринято как угроза национальной безопасности, и она будет вынуждена принять альтернативные меры.

В период обострения российско-американских отношений, летом 2011 года чешское правительство объявила об отказе от участия в программе ЕвроПРО. Заявление было сделано министром обороны республики А.Вондры [11]. В результате РЛС, которая по проекту «ЕвроПРО» должна была быть установлена в Чехии, не была построена. Однако, в связи с присоединением весной 2014 года Крымского полуострова Украины к России некоторые страны Восточной Европы изъявили желание присоединиться к проекту «ЕвроПРО», так как «украинский кризис» еще больше обострил у них чувство страха за свою национальную безопасность. Именно, страх перед возможной «российской угрозой» заставил эти страны принять такое решение. «В августе 2014 года Латвия, Литва, Эстония и Польша обратились к НАТО с просьбой перенацелить систему ЕвроПРО против России» [7, 53]. Однако альянс, чтобы не провоцировать Москву отказал им в этой просьбе. Вашингтон в этот период пытался проводить более сдержанную политику. Несмотря на это, после 2014 года Североатлантический блок рассматривал

РФ как одну из главных угроз международной безопасности. В связи с этим, НАТО увеличило число постоянно дислоцированных своих войск в Восточной Европе, вблизи российских границ на случай возможной «российской агрессии». 13 мая 2016 года в Польше в поселке Редзиково прошла церемония запуска строительства базы ПРО США. Работы должны были закончиться к 2018 году, но открытие базы по техническим проблемам было перенесено. В повестке дня саммита НАТО в Варшаве 8-9 июля 2016 года не было вопроса, связанного с системами противоракетной обороны. Однако именно этот саммит альянса был своего рода сигналом России, что в случае ее агрессивных действий, она получит адекватный отпор от коллективного Запада. Ответ России не заставил себя долго ждать. В начале октября этого же года в СМИ появилась информация о том, что Москва разместила в Калининграде ракетно-тактические комплексы «Искандер», которые способны были нести ядерный заряд, а также системы ПВО «С-400» [8]. Таким образом, у границ Европейского Союза появились баллистические ракеты малого радиуса действия (до 500 км).

15 августа 2020 года в Варшаве госсекретарь США М.Помпео и министр национальной обороны Польши М.Блащак подписали соглашение о расширенном сотрудничестве между сторонами («оборонительное соглашение»). Наконец, 13 ноября 2024 года на открытии военной базы США в Редзиково президент Польши А.Дуда заявил, *«...что размещение базы в Польше было четким сигналом миру о том, что эта страна больше не является сферой влияния России...»* [5]. Отметим, что оснащенная современной противоракетной системой, военная база в Польше имеет РЛС и пусковые установки «SM-3», а для обслуживания этих объектов на базе размещены американские военнослужащие. Однако надо отметить и тот факт, что создание военной базы такого уровня с численностью военнослужащих около 3 тыс. (это данные на 2017 год – С.М.) противоречило основополагающему акту «Россия-НАТО» 1997 года. Таким образом, несоблюдение ранее подписанных договоренностей было налицо. К месту вспомнить, что с начала 2000-х тысячных годов Россия и США регулярно обвиняли друг друга в нарушении условий двухсторонних соглашений по ограничению стратегических вооружений. Но как бы-то не было, нахождение американских военнослужащих на территории Польши, граничащей с Россией, можно рассматривать как открытый вызов Москве. Как видим, все усилия России, направленные на то, чтобы приостановить размещение системы американской ПРО в Восточной Европе закончились безрезультатно. Мир оказался перед угрозой повторения политики гонки вооружения

периода «холодной войны».

Заключение. Подводя итог вопросу развертывания элементов американской глобальной национальной системы ПРО в Восточной Европе, необходимо отметить следующее:

1. Появление в конце XX века в США программы создания глобальной национальной ПРО непосредственно связано с военным ослаблением Российской Федерации;
2. Выход США из «Договора по ПРО» 1972 года и начало реализации проекта «ЕвроПРО» нанесло российско-американским отношениям непоправимый урон. Несмотря на все заверения Вашингтона о том, что элементы системы ПРО в Польше и Чехии не несут угрозы российским стратегическим ядерным силам, Москва продолжает настаивать обратное;
3. Идея «общей ПРО», то есть создание США и Россией коллективного «ЕвроПРО» и совместного центра обмена информации о ракетных угрозах, была выдвинута в 2007 году и могла стать уникальным шансом выхода из кризисного положения, однако стороны не смогли ее реализовать. Отказ от проекта «общей ПРО», также как отказ США под разными предлогами совместно с Россией использовать Габалинскую и Армавирскую РЛС в качестве альтернативы Третьего позиционного района, в определенной степени, можно считать доказательством того, что элементы ПРО в Восточной Европе направлены не только против угроз, исходящих с Ближнего Востока, но и против России;
4. Российско-грузинский конфликт 2008 года и присоединение Крыма к России в 2014 году способствовали расширению проекта «ЕвроПРО»;
5. Страх восточноевропейских стран перед прогнозируемой ими «российской угрозой» и ее т.н. «имперской политики», и обращение этих стран к США за поддержкой стал одной из причин, но не главной, появления у границ России Третьего Позиционного района - системы американской ПРО - как элемента сдерживания Москвы;
6. Россия предприняла ряд мер для противодействия планам США: приостановила свое участие в «Договоре об обычных вооружениях в Европе» 1990 года; пригрозила в одностороннем порядке выйти из «Договора о ликвидации ракет средней и меньшей дальности» 1987 года; разместила баллистические ракеты «Искандер» в Калининградской области и т.д. Однако Москве не удалось предотвратить реализацию проекта «ЕвроПРО»;
7. Реализация проекта о размещении элементов американской глобальной системы ПРО в Восточной Европе привела к тому, что договоры, ограничивающие стратегический ядерный потенциал сторон, потеряли свою силу и перестали играть роль сдерживающего фактора;

8. Наконец, необходимо отметить, что президент РФ Д.А.Медведев в ежегодном послании Федеральному Собранию в ноябре 2008 года в связи размещением элементов ПРО в Польше и Чехии заявил, что Россия не позволит втянуть себя в гонку вооружений. Однако сегодня с позиций конца 2024 года мы видим, что гонка вооружений периода СССР повторяется в новых реалиях и в еще более жесткой форме. Болезненный переход от однополярности к многополярности в международных отношениях сегодня привел к жесткому военному противостоянию двух мировых государств в Украине.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиев Е.Т. Габалинская РЛС: прошлое, настоящее, будущее //Центр по изучению проблем разоружения, энергетики и экологии при МФТИ, 2007 //http://www.armscontrol.ru. (дата обращения: 09.07.2024).
2. Выступление и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности. 10.02.2007 //http://kremlin.ru/events/president /transcripts/page/498 (дата обращения: 27.06.2024)
3. Гриневский О.А. ПРО в Европе: ситуация и перспективы //Вестник РГГУ, 2009, №14, с. 119-132 //www.rsuh.ru //https://cyberleninka.ru.article (дата обращения: 27.05.2024).
4. Данилов Д.А. Противоракетная оборона США и безопасность Европы //Современная Европа. 2007, № 4, с. 85-99 //https://cyberleninka.ru.article (дата обращения: 09.07.2024)
5. Зверев Ю. Военная база США в Польше: причины и последствия для Беларуси и России 13.06.2018 //https://www.google.com/amp/s/eurasiya.expert (дата обращения: 14.11.2024)
6. Каширина Т.В. Проблема противоракетной обороны в российско-американских отношениях в 2008-2011 гг. //Вестник РУДН, серия Всеобщая история, 2012, №4, с. 31-39 //https://cyberleninka.ru.article (дата обращения: 26.06.2024)
7. Коньшев В.Н., Сергунин А.А., Субботин С.В. Политика США по созданию систем противоракетной обороны в Балтийском и Североевропейском регионах //Балтийский регион. 2016. Т. 8. №1, с. 48-64 //https://cyberleninka.ru.article (дата обращения: 27.05.2024)
8. Польша обеспокоена переправкой в Калининград РТК «Искандер» //Новый Калининград. 08.10.2016 //https://newkaliningrad.ru/news/briefs/politics) (дата обращения: 05.10.2024).
9. Послание Президента РФ Федеральному Собранию от 05.11.2008 //https://www.consultant.ru/document/cons_doc. (дата обращения: 10.10.2024)
10. Указ Президента РФ от 13.07.2007 «О приостановлении Российской Федерацией действия Договора об обычных вооружениях в Европе и связанных с ним международных договоров» //http://www.kremlin.ru/acts/bank/2578) (дата обращения: 27.05.2024).
11. Чехия выходит из программы ЕвроПРО. 15.06.2011 //https://rus.postimees.ee. (дата обращения: 18.10.2024)

AMERİKANIN RAKET ƏLEYHİNƏ MÜDAFİƏ SİSTEMİNİN ELEMENTLƏRİNİN POLŞA VƏ ÇEXİYA ƏRAZİSİNDƏ YERLƏŞDİRİMƏSİ PROBLEMI

Sitarə O.MUSTAFAYEVA

XÜLASƏ

Məqalə Rusiya-Amerika münasibətlərindəki mürəkkəb problemlərdən birinə - Polşa və Çexiyada ABŞ-ın raket əleyhinə müdafiə sisteminin elementlərinin yerləşdirilməsinə həsr olunub. ABŞ və onun Avropa müttəfiqlərini ballistik raketlərdən qoruya bilən Amerika milli global Raketdən Müdafiə Sistemi yaratmaq proqramı XX əsrin sonunda ortaya çıxdı, lakin onun həyata keçirilməsinə yalnız XXI əsrin əvvəllərində başlandı. Polşa və Çexiya rəhbərliyi Amerikanın Raket Əleyhinə Müdafiə sisteminin elementlərinin öz ərazilərində yerləşdirilməsini ölkənin təhlükəsizliyini mümkün “Rusiya təhlükəsindən” təmin etmək üçün bir fürsət kimi qiymətləndirirdi. Rusiya Federasiyasının qərb sərhədləri yaxınlığında, Şərqi Avropada Amerika Raket Əleyhinə Müdafiə sisteminin Üçüncü Mövqe Sahəsinin yaradılması Avropada strateji qüvvələr balansını pozdu və Moskvada narahatlıq doğurdu. Rusiya və ABŞ-ın əməkdaşlıq və “ümumi Raketdən Müdafiə sistemi”nin yaradılması ilə bağlı qarşılıqlı təklifləri nəticə vermədi. Beynəlxalq təhlükəsizlik məsələlərinin həllinə dair müxtəlif baxışlar və silahlanma yarışa məsələsində liderliyi təmin etmək istəyi bu ölkələrin söylərini ümumi məqsəd uğrunda birləşdirməyə imkan vermədi.

Açar sözlər: Amerikanın global Raketdən Müdafiə sistemi, Üçüncü mövqe sahəsi, Polşa, Çexiya, Rusiya-Amerika münasibətləri

THE PROBLEM OF POSITIONING ELEMENTS OF THE AMERICAN MISSILE DEFENSE SYSTEM ON THE TERRITORY OF POLAND AND THE CZECH REPUBLIC

Sitarə O.MUSTAFAYEVA

SUMMARY

The article is devoted to one of the acute problems in Russian-American relations - the deployment of elements of the American missile defense system in Poland and the Czech Republic. The program to create an American national global missile defense system capable of protecting the United States and its European allies from ballistic missiles appeared at the end of the 20th century, but its implementation began only at the beginning of the 21st century. The leadership of Poland and the Czech Republic considered the deployment of elements of the American missile defense system on their territories as an opportunity to ensure the country's security from a possible “Russian threat.” The creation of the Third Position Area of the American missile defense system in Eastern Europe, near the western borders of the Russian Federation, upset the strategic balance of forces in Europe and caused concern in Moscow. Counter-offers from Russia and the United States on cooperation and the creation of a “common missile defense system” did not yield. Different visions of resolving international security issues and the desire to ensure leadership on the issue of the arms race did not allow these countries to unite their efforts for a common cause.

Keywords: American global Missile Defense system, Third position area, Poland, Czech Republic, Russian-American relations

UOT 930.22

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA
MİQRASIYA SİYASƏTİ VƏ DİASPOR QURUCULUĞU****Aqil P. ƏHMƏDOV***

Miqrasiya və diaspora fərqli mahiyyət kəsb edən, lakin iki həyati əhəmiyyətli sahə kimi, dərin tarixi köklərə əsaslanır. Hər iki sahəni bir-birinə yaxınlaşdıran insan faktorudur. Miqrasiya siyasəti insanların qısa və ya uzun müddətə mexaniki yerdəyişməsini, sayını, gəlirlərini, hüquqlarını öyrənirsə, diaspora insanların bir araya toplaşaraq dövlətin milli maraqlarının qorunmasında və mədəniyyətinin, dilinin, tarixinin, milli dəyərlərinin təbliğində mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, mövzu dünyanın hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən beynəlxalq tədqiqatlarına istiqamət verir və müsbət inkişaf amili kimi diqqət çəkir. Aparılan araşdırmalar və təhlil olunan faktlar Azərbaycan Respublikasında miqrasiya siyasətinin innovativ idarəçilik tendensiyası ilə müşahidə olunduğunu göstərir. Paralel olaraq miqrasiya və diaspora ilə bağlı müntəzəm təcrübənin öyrənilməsi, respublikanın mövcud sahələrdə əldə etdiyi müsbət nəticələr region dövlətlərinin marağına səbəb yaradır. Azərbaycanda miqrasiya siyasəti və diaspora prioritet istiqamətlər kimi dövlət layihələrində, regional və beynəlxalq qurumlarla əlaqələrdə əhəmiyyətli əməkdaşlığa, həmçinin siyasi dialoqa yol açır.

Tədqiq olunan məqalədə Azərbaycanın miqrasiya siyasəti və diaspora quruculuğu sahəsində icra olunan dövlət proqramları, regional və beynəlxalq əlaqələri, əldə etdiyi dünya təcrübəsi əsas xətt təşkil edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, tarix, miqrasiya, siyasət, diaspora, beynəlxalq, iqtisadi, əməkdaşlıq

Giriş. İnsan yaranan gündən miqrasiya edir, sosiallaşır və təmin olunmuş həyat uğrunda mübarizəsini davam etdirir. Diaspor təşkilatları isə xaricə miqrasiya edən azərbaycanlıları birləşdirən və milli dəyərləri diri tutan bir strateji sahə kimi hər iki istiqamətdə vəhdət yaradır. Bu səbəbdən, “xalqların böyük köçü” və “yerləşməsi” kimi ifadələr təsadüfən yaranmamış, uzun tarixi proseslərin nəticəsində meydana çıxmışdır. Proseslər XXI əsrdə bir qədər də intensiv xarakter almış, əksər hallarda kütləvi, qarşısı alınmaz və qanunsuz

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun elmlər doktoru proqramı üzrə dissertantı, t.ü.f.d. dosent; agilahma@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-9212-5147

miqrasiyalar, demək olar ki, dünyanın bütün qitələrinə yayılmışdır. Bu baxımdan, təqdim olunan mövzu miqrasiya siyasəti və diasporu bir arada, paralellər apararaq tədqiq olunmasının müasir dövrdə aktual səsləndiyini deməyə əsas verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, miqrasiya latın dilindən “köç etmək”, “köçmək” mənalarında eyni mahiyyət kəsb etməklə, insanların müddətli və ya uzun müddətə yerdəyişməsinə ehtiva edir. Müharibələr zamanı “köçkün” düşmüş insanlar isə məcburi miqrasiya proseslərinə qatılmağa vadar edilməklə – köçkün və mühacir terminləri miqrant ifadəsinin sinonimi kimi başa düşülür.

Yaxın tarixdən məlum olduğu kimi I Qarabağ müharibəsinin ağır nəticələri bir milyona yaxın azərbaycanlının məcburi miqrasiyaya, köçərək köçkün həyatı yaşamağa məcbur etmişdir. Həmin illərdə Azərbaycanda daxili miqrasiya proseslərində çətinliklər yaranmışdı. İllər ötdükcə, tədricən respublikanın beynəlxalq aləmdə qazandığı uğurlar və inkişaf etməkdə olan iqtisadi siyasət, nəhayət, 44 günlük Vətən müharibəsində qazanılan qələbə ölkədə bütün sahələrdə olduğu kimi miqrasiya idarəçiliyində dialoq və əməkdaşlığa yol açmışdır.

Diaspora gəldikdə, yunan dilindən tərcümədə “səpələnmə” mənası verən diasporun tarixi kökləri eramızdan əvvəlki dövrə qədər uzanır. Azərbaycanda isə hələ şifahi xalq ədəbiyyatının yarandığı vaxtda “vətən”, “qürbət”, “məkan” və s. yaradıcılıq nümunələrində, bayatı və laylalarda torpağa bağlılıq, vətənpərvərlik hisslərinin aşılınması xalqın tarixi yaddaşında öz əksini tapmışdır. Hazırda Azərbaycanın dünyanın, demək olar ki, hər tərəfində diaspor təşkilatları var. Dövlət müstəqilliyinin ilk illərində xaricə emiqrasiya edən azərbaycanlılar uzunmüddətli yaşamları boyunca respublikanı təmsil edərək, mədəniyyət mərkəzləri qurmağa müvəffəq olmuşlar. Uzun illər keçdikdən sonra, həmin mədəni qurumlar Azərbaycanın milli dəyərlərinin təbliğatçısı və maraqlarının qoruyucusu kimi dövlət siyasətinə əhəmiyyətli dəstək vermişlər, mövcud təşkilatlar hazırda öz fəaliyyətlərini uğurla davam etdirirlər.

XX əsrin əvvəllərində bolşevik zülmündən, təqiblərdən qurtularaq Osmanlı Türkiyəsinə, ardından Türkiyə Cümhuriyyətinə immiqrasiya etməyə məcbur qalan Azərbaycanın xeyli sayda ziyalı və mütəfəkkirləri vətəndən kənarda, yəni dünya miqyasında ən böyük diaspor təşkilatını məhz həmin ölkədə qura bilmişlər. Siyasi miqrasiyanın, yaxud mühacirətin nəticəsində yaşanan hadisə, uzun illər Azərbaycan intellektual elitasının vətəndən kənarda formalaşmasına və möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir.

Bu gün global miqyasda artan beynəlxalq miqrasiya hərəkətliliyi, çoxölçülü qloballaşma prosesləri ilə birlikdə mövcud zamanı “miqrasiya dövrü” kimi xarakterizə etməyə səbəb yaradır [9, 9]. XXI əsrə əminliklə miqrasiya əsri adlandırmaq olar. Belə olduğu təqdirdə, mövzu miqrasiya kimi beynəlxalq və regional axınlarla müşahidə olunan məkan dəyişikliyi, yəni çoxhərəkətliliyin yarada biləcəyi problemlərə diqqət cəkdir. Xüsusilə böyük

sənaye və istehsal potensialı yüksək olan meqapolislərdə əməkçi miqrantlarla bağlı müsbət və daha çox mənfi hallar müşahidə olunur. Miqrasiya proseslərində yarana biləcək tənzimlənməyən kütlələr, həmçinin diaspor təşkilatlarının fəaliyyətinə müəyyən mənada təsir göstərməklə, dövlətlərarası münasibətlərdə gərginliklərə qədər uzana bilər.

Miqrasiya idarəçiliyi, xüsusilə siyasi və elmi dairələr arasında daimi dialoq və mübadilədən faydalanır. Miqrasiya siyasətinin qurulması, miqrasiya reallıqlarının sistemli və strukturlaşdırılmış təhlilini əks etdirən həll yollarının hazırlanması üzrə tədqiqat nəticələrinə əsaslanıb [17, 27]. Miqrasiya siyasətinin uğurlu inkişafı ilk növbədə miqrasiya qanunvericiliyinin hansı səviyyədə işlək olub olmamasından, təsir mexanizmlərinin icra olunub olunmamasından daha çox asılıdır. Burada diaspor sahəsində öyrənilən mütərəqqi təcrübə miqrasiya siyasətinin müsbət inkişafına dəstək verə bilər. Həm miqrasiya, həm də diaspor təşkilatlarının fəaliyyətində dialoq mühitinin formalaşdırılması yarana biləcək problemlərin həlli üçün stimullaşdırmaqla, insanların və dövlətlərarası münasibətlərin genişlənməsinə pozitiv təsir göstərir.

Azərbaycanın diaspor təşkilatlarının gücü II Vətən müharibəsi dövründə özünü aydın şəkildə göstərdi. Dünyanın dörd bir tərəfinə səpələnmiş soydaşlarımızın birlik və bərabərliyi Azərbaycanın müharibə dövründə informasiya cəbhəsində son dərəcə fəal olduğunu əks etdirdi. Savaş dövründə Azərbaycana siyasi və mənəvi dəstək verən Türkiyə, Pakistan, İsrail kimi ölkələrdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan diaspor təşkilatları vahid cəbhədə birləşərək respublikanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyən tədbirlərlə çıxış etmiş və sosial şəbəkələrdə aktiv olmuşlar. Burada miqrasiya siyasəti də az əhəmiyyət daşımamış, xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən azərbaycanlı əməkçi miqrantlar da Azərbaycan diaspor təşkilatlarının ətrafında sıx birləşmiş və dövlət-xalq birliyi qalib gəlmişdir.

27 Sentyabr – 10 Noyabr 2020-ci il tarixlərində baş verən 44 Günlük müharibə, Cənubi Qafqaz bölgəsindəki regional təhlükəsizlik arxitekturasını kökündən dəyişmişdir. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi 30 ilə yaxın davam etmiş və beynəlxalq vasitəçilər münaqişənin həlli yolunda heç bir real uğur qazana bilməmişlər [21, 6]. Vasitəçilərin siyasi fəaliyyəti və danışıqlar dalana dərincə hərbi yol qaçılmaz olmuşdur. Nəticədə, düşmən tərəfinin başladığı müharibə Azərbaycanın güclü ordusu qarşısında tarixə çevrilmişdir. Respublikada 8 noyabr Zəfər günü elan olunan vaxtdan artıq 4 ildən yuxarı vaxt ötür. 2025-ci ildə Azərbaycanın Vətən müharibəsində qazandığı qələbənin 5 illik yubileyi bir qədər də yüksək əhval-ruhiyyədə, dövlətin dostları ilə birlikdə böyük coşqu ilə qeyd olunacaq. Bu baxımdan, Azərbaycan diaspor təşkilatlarının tarixi qələbənin əldə olunmasında xidməti böyük təqdirə layiqdir.

Bir-birinə yaxın olan miqrasiya və diasporu birləşdirən ortaq prioritetlər Azərbaycanın Cənubi Qafqazda yaratdığı sülh və əminamanlıq, siyasi dialoq

və əməkdaşlıq reallığında daha aydın görünür. Girişdə sadalanan məsələlər dövlətlərin miqrasiya və diaspor sahəsində həyata keçirdikləri siyasətin müsbət inkişafa apara biləcəyini göstərməklə, mövzunun Azərbaycan tarixşünaslığı üçün elmi-nəzəri əhəmiyyət daşıdığını əks etdirir.

Miqrasiya siyasəti və diaspor təşkilatlarını birləşdirən ortaq prioritetlər. Həyati əhəmiyyəti ilə seçilən və daha çox problemlərin müşahidə olunduğu miqrasiya siyasəti və diaspor təşkilatlarının fəaliyyəti kimi mühüm məsələlər, insanların sosial və mədəni vəziyyətinin bir arada dəyərləndirilməsi və beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsinin vacib olduğunu təsdiq edir.

Diaspor təxminən 2500 illik tarixi olan qədim bir söz olsa da, mənası və məzmunu hələ də müzakirə olunur. Xüsusilə 20-ci yüzillikdə baş verən beynəlxalq siyasi hadisələrlə birbaşa mütənasib olaraq, terminin istifadəsi bu gün geniş yayılmışdır [20, 289]. Diaspor termin olaraq daha müasir dövr tədqiqatlarında istifadə olunsada onun hansı inkişaf mərhələlərindən keçdiyini bilmək baxımından, ən azı iki min illik tarixi köklərinə nəzər salmaq, təhlil olunan mövzunun elmi əhəmiyyətini və yeniliklərini meydana çıxarmış olur.

Hər bir dövlətin gücü, qüdrəti onun xaricdə formalaşdırdığı diaspor və lobbicilik fəaliyyəti, həmçinin millətinin həmrəyliyi ilə müəyyən edilir ki, bu baxımdan diaspor fəaliyyəti olduqca vacib sayılır [14, 11]. Güc birlikdədir deyən ulu babalarımız bunu sanki XXI əsrdə xaricdə yaşayan soydaşlarımız üçün demişlər. Bir xalq kimi azərbaycanlıların vəhdət halında birləşməsi, təmsil etdikləri dövlətin milli maraqlarının müdafiə olunmasında az əhəmiyyət daşımır. Burada diaspor quruculuğu və miqrasiya siyasəti ilə yanaşı lobbiciliyin fəaliyyəti də diqqət çəkir. Tarixin bütün dövrlərində həmrəy addımlar atan Azərbaycan xalqı müasir əsrdə də öz maraqlarının qoruyucusu kimi diaspor və lobbicilik quruculuğunda yaxından iştirak edirlər.

Azərbaycanlıların xaricə axını hələ XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Qafqazda çar Rusiyasının antimüsəlman və antitürk siyasəti məqsədli şəkildə regionda azərbaycanlı əhalinin üstün mövqeyinin zəiflədilməsinə yönəlmişdi. 1905-1906, 1918-ci illərdə ermənilər tərəfindən həyata keçirilən soyqırım, etnik təmizləmə siyasəti də belə məkrli çirkin niyyətlərdən törəyib. 1949-cu il fevralın 1-də Türkiyənin Ankara şəhərində “Azərbaycan Kültür Dərnəyi”nin təsis edilməsi, dünyada Azərbaycan diasporunun təşkilatlanması sahəsində ilk addım idi. 1956-cı ildə isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli təhlükəsizlik naziri işləmiş Nağı bəy Şeyxzamanlının oğlu Saleh bəy Şeyxzamanlı ABŞ-da “Amerikanın Azərbaycan Cəmiyyəti”ni yaradıb [2, 7]. Ötən əsrin əvvəllərindən ölkəni tərk edən azərbaycanlıların sırasına onların nəvənəticələri, II Dünya müharibəsi dövründə xarici ölkələrdə məskunlaşmış və 1990-cı ildən sonra ölkədən mühacirət edən şəxslər daxildir [11, 58-59]. XX yüzilliyin əvvəlləri Azərbaycanda hərbi-siyasi hadisələrin və ziddiyyətlərin yaşandığı dövr kimi yadda qalmışdır. Həmin dövrdə ölkədə miqrasiya pro-

sesləri ilə bağlı müsbət fikir söyləmək çətindir. I Dünya müharibəsi illərində çarizmin Azərbaycana qarşı işğal siyasətinin davam etməsi, həmçinin 1900-cü illərin əvvəllərində, 1918-ci ildə bolşevik və daşnakların yerli azərbaycanlılara qarşı qəddar davranışları, etnik və dini mənsubiyyətinə görə müsəlmanların qətlə yetirilməsi, 1920-ci ildə Azərbaycanın sovet işğalı, 1930-cu illərdə kommunist rejimi tərəfindən azərbaycanlıların sürgünlərə göndərilməsi və s. hadisələr nəticəsində ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalmış ziyalılar, xüsusilə Türkiyəyə miqrasiya etmişlər.

Yaxın tarixdən məlum olduğu kimi Türkiyəyə miqrasiya etməyə məcbur qalan bir çox azərbaycanlı münəvvərlər, düşüncə insanları bu ölkədə də uzun müddət qala bilməmiş, sovet rejiminin təqibləri onları rahat buraxmadığı üçün, bu səfər Avropaya miqrasiya etməyə məcbur olmuşlar.

Bununla yanaşı II Dünya müharibəsinin bölgə xalqlarının taleyinə gətirdiyi iqtisadi geriləmə və məhrumyyətlər Azərbaycandan da yan keçməmişdir. Müharibə ilə əlaqədar yüzlərlə azərbaycanlı Avropaya üz tutmuş, bəzilərinin nəvə nəticələri 1990-cı illərdən sonra vətən ilə əlaqələr qursa da əksəriyyəti başqa torpaqlarda yaşayıb orada ömürlərini başa vurmuşlar. Beləcə, XX əsrin I yarısında Azərbaycanın qərbət diyarlarda ilk diaspor təşkilatlarının yaranması zərurəti meydana çıxmış və müasir dövrə qədər formalaşma mərhələlərindən keçərək inkişaf etmiş, ölkə mədəniyyətinin, onun dilinin və tarixinin daşıyıcıları olaraq bir araya gəlmişlər. Hazırda miqrasiya siyasəti və diaspor təşkilatları həm dövlətlərin diplomatik münasibətlərində, həm də beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlıq əlaqələrinin yaranmasında aktiv rol oynayırlar.

İrимиqyaslı ölkələrarası miqrasiya müasir dünya inkişafının davamlı tendensiyasıdır. Tarixi səbəblərə görə postsovet məkanı transsərhəd köçlərin episentrində idi. BMT-nin məlumatına görə, 2005-ci ildə MDB ölkələrində, yaşadıkları respublikalardan kənarda doğulmuş 26 milyon insan var idi [22, 81]. Tarixi və geosiyasi səbəblər dövlətlərin miqrasiya siyasətinin – daxili və xarici miqrasiya proseslərinin müəyyən olunmasında nəzəri baza kimi çıxış edir. Müasir dövrdə müstəqil dövlətlərin miqrasiya siyasəti və diaspor quruculuğunda, milli qanunvericilik və layihələr tədqiq olunan mövzunu bir qədər konkretləşdirərək, akademik araşdırmaya həm tarixi həm də global proseslər prizmasından yanaşılmasının təhlillər üçün zəmin yaratdığını göstərir. Azərbaycan ziyalılarının xarici ölkələrdə bir araya gəlməsi həm də elmi diasporun formalaşması və inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Elmi diaspor nümayəndələrinin xarici mühitə inteqrasiya olunmaqla, tarixi vətənlərinə daha çox fayda vermələrini şərtləndirən amillərdən biri də onların zəngin təcrübəyə sahib olmaları və öz elmi biliklərini tətbiq etmək imkanlarının genişliyi [19, 98]. Zamanla qazanılan həyat təcrübəsi və biliklər, xaricdə təmsil olunan azərbaycanlılar vasitəsilə ölkə haqqında müsbət fikirlərin formalaşmasına və Azərbaycan Respublikasının daha yaxından ta-

nınmasına, mədəniyyətinin integrasiyasına yol açır

Miqrasiya siyasəti və diaspor təşkilatlarının dövlətin milli maraqlarının qorunmasında rolu. Miqrasiya və diaspor kimi mövzuları bir arada təhlil edərkən, hər iki sahənin həssaslığını və ideoloji tərəflərini nəzərə alaraq, milli maraqların qorunmasında rolunun üzə çıxarılması tədqiqat işində vacib məqamlardan biridir. Milli maraqlar isə paralel olaraq dövlətlərin milli təhlükəsizliyinin qorunması məsələlərini gündəmə gətirir və müzakirə obyektinə çevririr.

Dövlət miqrasiya siyasətinin əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyini və milli maraqlarını qorumaqla miqrasiya axınlarının tənzimlənməsi, nəzarətsiz miqrasiya proseslərinin neqativ nəticələrinin qarşısının alınması, miqrantların öz hüquqlarını həyata keçirmək üçün şəraitin yaradılmasıdır [4, 4]. Yaşadığımız əsr, həmçinin hüquqların hansı səviyyədə qorunması kimi suallar ortaya çıxarır. Miqrasiyanın vacib bir qolu olan immiqrasiya, yəni ölkəyə daxil olan əcnəbi vətəndaşlarla birbaşa bağlıdır. Belə olduğu təqdirdə, mövzu immiqrantların daxildə çalışdığı dövrdə, ölkə qanunlarına hansı səviyyədə riayət etdiklərinin vacib olduğuna diqqət yetirilməsinin ciddi əhəmiyyət daşıdığını əks etdirir. Bununla bağlı, miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsində yaxından iştirak edən dövlətin miqrasiya qurumlarının, mövcud sahədə fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatların fəaliyyət istiqamətləri nəzərdən keçirilməlidir.

Azərbaycana əmək miqrantlarının idxalçısı olan ölkələr Türkiyə, Böyük Britaniya, İran, Gürcüstan, Pakistan, Filippin və bir sıra digər ölkələrdir [23, 19]. Qeyd etmək lazımdır ki, İran və Gürcüstandan Azərbaycana əsasən həmin ölkələrin vətəndaşı olan etnik azərbaycanlılar gəlir. Vətən müharibəsinin başa çatmasından sonra türk dövlətləri və ümumilərsən islam dünyası ilə qurulan yeni əlaqələr Azərbaycana Türkiyə və Pakistan kimi ölkələrin əməkçi miqrantlarının da nəzərlərini cəlb edir.

Azərbaycan Respublikasında strateji sahədə həyata keçirilən siyasət təkcə miqrasiya idarəçiliyi ilə bağlı deyil. Burada ölkənin diaspor quruculuğu və mövcud sahədə təşkilatlanmanın hansı səviyyədə icra olunduğu da akademik təhlil tələb edən sahələrdən biridir. Bu baxımdan, dövlət başçılarının siyasi iradəsi və yaratdıqları idarəçilik sistemi təqdim olunan mövzunun kifayət qədər aktual səsləndiyini təsdiq edir.

1991-ci ilin 16 dekabrında verilmiş qərara əsasən, 31 dekabr Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü elan edilmiş, 2001-ci ilin noyabr ayının 9-10-da Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayı keçirilmiş, 2002-ci il 5 iyul tarixdə Xaricdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmış və 2003-cü ilin 21 fevral tarixində isə “Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti haqqında” qanun qəbul edilmişdir [13, 7]. Göstərilən tarixlərdə keçirilən mühüm tədbirlər Azərbaycanda müsbət miqrasiya

siyasətinin inkişafında, həmçinin diaspor quruculuğu işində gələcək fəaliyyət üçün baza rolunda çıxış etmişdir. Mühüm istiqamətlərdə həyata keçirilən dövlət siyasəti tədqiq olunan mövzunun müasir dövrdə daha çox aktualıq kəsb etdiyini göstərir.

Görkəmli dövlət və siyasi xadim Heydər Əliyevin Dünya azərbaycanlılarının I, Prezident İlham Əliyevin II və III qurultaylarındakı çıxışlarından irəli gələn konseptual yanaşma Azərbaycan dövlətinin diaspor sahəsində siyasətinin əsasını təşkil edir [6, 10]. Dövlət müstəqilliyinin bərpasından ötən 30 ildən yuxarı dövr Azərbaycanda bütün sahələrin tərəqqi etdiyindən xəbər verir. Keçirilən qurultaylarda qaldırılan ideoloji məsələlər dövlətin milli maraqlarının hər şeydən üstün olduğunu bəyan edir. Bu baxımdan, hər iki liderin qurultaylardakı çıxışları respublika üçün gələcək fəaliyyət planı və bir konsepsiya təşkil edəcək milli inkişafa və davamında prioritet əməkdaşlığa yol açmışdır.

Qeyd olunmalıdır ki, miqrasiya sahəsində dövlət siyasətinin daha səmərəli və elmi əsaslarla həyata keçirilməsində ölkə Prezidentinin 19 mart 2007-ci il tarixli “Dövlət Miqrasiya Xidmətinin yaradılması haqqında” fərmanı böyük rol oynamışdır [18, 49; 50]. Mövcud fərman hazırda DMX-nin miqrasiya sahəsində dövlət siyasəti həyata keçirən vahid qurum kimi formalaşması və inkişafında ciddi əhəmiyyətə malikdir. DMX-nin ötən dövr ərzində ikitərəfli və çoxtərəfli əsaslarda, yaxud regional və beynəlxalq səviyyədə apardığı dövlət miqrasiya siyasəti qısa zaman kəsiyində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqində, miqrasiya qanunvericiliyinin təkmilləşməsində müstəsna rol oynamışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən miqrasiya siyasətinin prioritet istiqamətləri müəyyən edilmiş, bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, institusional mexanizmlərinin yaradılması, miqrasiya proseslərinin idarə olunmasında yeni informasiya texnologiyalarının tətbiq edilməsi, qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması üzrə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi qarşıya vəzifə kimi qoyulmuşdur [12, 3]. Hazırda Azərbaycanın miqrasiya idarəçiliyi sahəsində əldə etdiyi müsbət təcrübə qonşu və digər xarici ölkələrin marağına səbəb yaradır. Respublikada miqrasiya sahəsində sadalanan bütün məqamlar stabil və təhlükəsiz miqrasiya reallığının yaranmasına əlverişli şərait yaradır.

Təkcə 2009-2010-cu illərdə Prezident tərəfindən miqrasiya ilə bağlı 22 fərmanın, 13 sərəncamın imzalanması hər şeyi aydın göstərir. Bunların sırasında müstəqillik dövründə ilk dəfə qəbul edilən “Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası”nı, dövlət proqramlarını və miqrasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələlərə geniş yer verilməsini qeyd etmək vacibdir [1, 4]. Göstərilən məqamlar miqrasiya və diasporun həssas mövzular kimi hər zaman diqqət mərkəzində olduğunu, Azərbaycanın milli maraqlarına xidmət edən təhlükəsizlik amili kimi dəyərləndirilə biləcəyini əks etdirir.

2 iyul 2013-cü ildə təsdiq edilmiş və həmin il avqustun 1-də qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikasının “Miqrasiya Məcəlləsi” mövcud sahədə yaranan miqrasiya və münasibətləri tənzimləyən dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi üçün normaları, habelə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında hüquqi statusunu müəyyən etmişdir [16, 9]. Hüquqi status miqrasiya siyasətinin müəyyən olunmasında mühüm rol oynayan məsələlərdən biridir. Bu baxımdan hüquqi, demokratik inkişaf yolu tutmuş Azərbaycanda formalaşan miqrasiya qanunvericiliyi mövcud sahədə həyata keçirilən siyasətin prioritetlərini üzə çıxarır. Artıq məcəllənin qəbul olunduğu 10 ildən yuxarı vaxt ərzində Azərbaycanda miqrant hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə yüksək səviyyədə riayət olunmuş və belə mühüm məqamlar milli qanunvericilik ilə tənzimlənir.

“Miqrasiya idarəçiliyi sahəsində Azərbaycan modeli dünyada nümunəvi model olmalıdır. Artıq Azərbaycan mexanizmlərini öyrənməyə maraqlı olan ölkələr var”, bunu Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının (BMqT) Azərbaycandakı nümayəndəliyinin rəhbər əvəzi Serhan Aktoprak 11 aprel 2014-cü ildə, Bakıda “Azərbaycan Respublikasında miqrasiya siyasəti və insan hüquqları” mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda çıxışı zamanı demişdir [5, 5]. Çox sevindirici haldır ki, bunu miqrasiya sahəsində ixtisaslaşmış beynəlxalq qurumun səlahiyyətli nümayəndəsi 11 il əvvəl xüsusilə qeyd etmişdir. Azərbaycan keçən vaxt ərzində innovativ miqrasiya idarəçiliyinə nail olaraq bir model yarada bilmişdir ki, onun müsbət təcrübəsindən yararlanmaq istəyən ölkələr var.

Prezident İlham Əliyev 2015-ci il sentyabrın 2-də BMqT-nin baş direktoru ilə görüşündə qeyd etmişdir ki, “Bir neçə il bundan əvvəl Azərbaycanda müstəqil struktur kimi Miqrasiya Xidməti yaradılan vaxt dünyada miqrasiya məsələləri bugünkü qədər aktual deyildi, lakin biz gələcək inkişaf proseslərini qabaqcadan proqnozlaşdıraraq miqrasiya ilə bağlı idarəetmə, tənzimləmə prinsiplərini özündə əks etdirən effektiv qurum yaratdıq ki, Azərbaycanda olan miqrantlar özlərini rahat şəraitdə hiss etsinlər və eyni zamanda, bu məsələlər daxili prosedurlara uyğun şəkildə nizamlansın” [15, 26]. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında DMX dövlət başçısının sərəncamı ilə yaradılmışdır. Miqrasiya sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirən bir nömrəli dövlət qurumunun ötən dövr ərzində regional və beynəlxalq əlaqələri genişlənmiş, dialoq və əməkdaşlıq üçün yeni istiqamətlər yaranmışdır. Prezident İlham Əliyev düzgün vurğulamışdır ki, miqrasiya ilə bağlı yaranan biləcək problemləri qabaqcadan proqnozlaşdıraraq effektiv idarəçilik üsullarının tətbiq olunmasına nail olmaq mümkündür.

Miqrasiyaya dair mənbələrdə dövlətin miqrasiya siyasətinin iki növü fərqləndirilir: müxtəlif məqsədlərə və tənzimləmə metodlarına malik emiqrasiya siyasəti və immiqrasiya siyasəti [10, 61]. Azərbaycanda son illər müşa-

hidə olunan iqtisadi inkişaf, yeni iş yerlərinin açılması, təhlükəsiz və sülh şəraitində işləmək, bir sözlə insan hüquq və azadlıqlarına göstərilən yüksək münasibət emiqrasiyanı azaldaraq, immiqrasiyanın genişlənməsinə səbəb yaratmışdır. Yəni ölkədən gedənlərin sayı ilə müqayisədə gələnlərin çoxluq təşkil etməsi bunun bariz nümunəsi kimi qəbul oluna bilər.

Dünya azərbaycanlılarının III Qurultayının qətnaməsində respublikada baş verən miqrasiya ilə bağlı maraqlı məlumatlara rast gəlinir: “Məhz buna görədir ki, inancından və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, ölkənin hər bir vətəndaşı Azərbaycanı eyni dərəcədə sevir, ona xidmət etməyi özünün müqəddəs borcu hesab edir. Azərbaycanda yaşayan bir çox milli azlıqların xarici ölkələrə miqrasiya etmiş nümayəndələrinin doğma Vətənlə daim əlaqə saxlaması, onun maraqlarının müdafiəsi ilə bağlı bütün təşəbbüslərə dəstək verməsi buna parlaq sübutdur” [8, 138]. Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqlar ölkədə yaradılmış multikultural mühitdə özlərini rahat hiss edirlər. Bir zamanlar ölkədən xaricə miqrasiya edən həmin şəxslər yaşadıkları regionlarda həm də Azərbaycanın diaspor təşkilatlarının yaranması və möhkəmlənməsinə ciddi əhəmiyyət verirlər. Burada Azərbaycanın diaspora siyasətinin inkişafında mühüm rol oynayan dövlət qurumunun fəaliyyəti də diqqətdən kənarda qalmamalıdır.

29 oktyabr 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsində sədr F.Muradov ilə Sankt-Peterburq Hökumətinin Millətlərarası münasibətlər və miqrasiya siyasətinin həyata keçirilməsi Komitəsinin nümayəndə heyəti arasında görüş keçirilmişdir [3, 51]. Mövcud görüş Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinin dinamik inkişaf etdiyini göstərən məqamlardan biri kimi dövlət diaspor komitəsinin region, həmçinin digər xarici ölkələrlə əlaqələrinin genişləndiyini əks etdirir. Hazırda Azərbaycanın diaspor quruculuğu sahəsində fəaliyyət göstərən dövlət qurumu Avropa dövlətlərində diaspor təşkilatlarının yerli qurumlarla mədəni əlaqələrinin əhəmiyyətinə diqqət çəkir.

Vətən müharibəsindən əvvəl də müharibə zamanı və sonrasında da Azərbaycan diasporunun aktiv fəaliyyətinin şahidi olmuşuq. Ölkə, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında dünyada yalan və saxta təbliğat aparan erməni diasporuna qarşı böyük qələbələr qazanıb [7, 6]. Həm müharibə dövründə, həm də hazırkı postkonflikt mərhələsində Azərbaycanın dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində fəaliyyətini davam etdirən diaspor təşkilatları müxtəlif səpkili tədbirlər təşkil edərək respublikanın mədəni dəyərlərinin təbliğinə davam edirlər. Heç şübhəsiz ki, düşmən tərəfi müharibənin bitməsindən 4 ildən yuxarı vaxt keçməsinə baxmayaraq xarici ölkələrdə təxribat və revanşist meyilli hərəklərə yol verirlər. Belə neqativ halların aradan qaldırılmasında Azərbaycanın xaricdəki diaspor təşkilatları, dövlət qurumları və informasiya mərkəzləri ilə əlaqələr yaradaraq təxribatların qarşısını vaxtında ala bilirlər.

Hazırda Azərbaycanda diaspor qədər mühüm fəaliyyət sahələrindən bi-

ri əmək miqrasiyası, əməkçi miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının qorunması ilə bağlıdır. Azərbaycan dövləti insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə ciddi yanaşaraq əcnəbi vətəndaşların ölkə daxilində rahat işləməsi və hərəkət etməsinə şərait yaradır.

Yalnız əmək miqrasiyası sahəsində aydın dövlət siyasəti mənfi nəticələrin qarşısını ala bilər. Dövlət miqrasiya idarəçiliyinin inkişafının əsas istiqamətlərindən biri əmək hərəkətinin sosial və iqtisadi nəticələrinə dair büdcənin əvvəlcədən tənzimlənməsi ola bilər [24, 91]. Əməkçi miqrantların dövlət qurumlarına müraciətini asanlaşdıran addımların atılması, təlim mərkəzlərinin, Azərbaycan dili kurslarının təşkili əcnəbilərin ölkə mədəniyyətinə və tarixinə marağını artırır. Miqrantların sosial müdafiəsi və iş yerlərində hüquqlarının müdafiəsi sahəsində Azərbaycanda müşahidə olunan müsbət dinamika hazırda pozitiv təcrübə kimi qiymətləndirilə bilər. Göstərilən məqamlar ölkədə sosial-iqtisadi nəticələrə dair büdcənin əvvəlcədən professional tənzimləndiyindən xəbər verir. Belə pozitiv məqamlar respublikada miqrasiya siyasəti sahəsində ciddi problemlərin olmadığını və milli qanunvericilik əsasında innovativ idarəçiliyin yarandığını göstərir.

Nəticə. Cənubi Qafqazın inkişaf etməkdə olan dövləti Azərbaycanda sülhə və əməkdaşlığa təşviq edən sahələr kimi, miqrasiya siyasəti və diaspor təşkilatlarının fəaliyyətinin bir arada öyrənilməsi mövcud sahədə atılan ilk addım, ilk cəhd hesab oluna bilər. Hər iki tərəfin mərkəzində dayanan insan sosial varlıq olub davamlı yeniliklərə və inkişafa səy göstərir. Aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycan son 20 ildə, xüsusilə də II Qarabağ müharibəsinin tarixə qovuşduğu 4 il ərzində xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən diaspor təşkilatlarını gücləndirmiş, lobbichilik quruculuğunu davam etdirmişdir.

Ölkədə təhlükəsizlik mühitinin inkişafında daxili miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi yaxından iştirak edir. Ötən dövr ərzində Azərbaycan Respublikası həm miqrasiya siyasəti, həm də diaspor quruculuğu sahəsində uzun yol qət etmiş, regional və beynəlxalq əlaqələrini bir qədər də genişləndirmişdir. Azərbaycan beynəlxalq tədbirlərin keçirildiyi platformaya çevrilmişdir. Bu baxımdan, Bakıda BMT-nin əhəmiyyətli dəstəyi ilə keçirilən iqlim dəyişikliyi konfransı COP29 əməkçi miqrantların respublikaya olan marağını bir qədər də artırmışdır. Paralel olaraq ölkənin diaspor təşkilatlarının, Azərbaycan evlərinin fəaliyyətində yaşıl dünya, iqlimin qorunmasına həssas yanaşma kimi mövzulara diqqət yetirilməsinin müasir dövrdə aktual səsləndiyini göstərmişdir.

Sonda təqdim olunan elmi-tədqiqat işinin elmi yeniliklərini, alınan nəticələri aşağıdakı kimi sıralamaq mümkündür:

➤ Tədqiq olunan hər iki sahə bir sıra elmlərdə, xüsusilə də beynəlxalq münasibətlər tarixində yaxından izlənilən və təqdim olunan mövzu kimi məsələyə nəzəri və praktik yanaşma tələb edir;

➤ Miqrasiya və diasporun bir vəhdət halında təhlil olunması, tarixi

köklərindən irəli gələn mahiyyətini əsas alaraq tədqiqatlara cəlb olunması, müasir dövrdə yaşanan global proseslərə qiymət verilməsi baxımından olduqca zəruridir;

➤ Mövzuya Azərbaycan prizmasından baxıldıqda, burada beynəlxalq təcrübə və milli qanunvericiliyin yaxından iştirak etdiyini görmək olar;

➤ Təqdim olunan elmi-tədqiqat işini maraqlı edən səbəblərdən biri mövzunun insan hüquq və azadlıqlarının müdafiə olunması baxımından müzakirəsinin vacib olmasıdır;

➤ Miqrasiya siyasəti və diaspor quruculuğu dünənin, bu günün və gələcəyin mövzuları sırasında ilk yerdə dayanmaqla, beyin mərkəzlərinin fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyən olunması və gələcək fəaliyyətlərinin qurulmasında mühüm əhəmiyyəti ilə seçilir;

➤ Azərbaycanın xaricdə inkişaf edib genişlənməkdə olan elmi diasporu ilə əlaqələrin mütəmadi həyata keçirilməsi, ikitərəfli elmi-mədəni inteqrasiyaya dinamik təsir göstərir;

➤ Azərbaycan Respublikasının Cənubi Qafqazda yaratdığı sülh və əməkdaşlıq reallığı bölgənin miqrasiya proseslərinə və diaspor quruculuğuna müsbət təsir göstərir;

➤ Həmçinin respublikanın diaspor təşkilatlarının fəaliyyət istiqamətlərində Azərbaycanın yaşıl enerji siyasətinə və yaşıl mədəniyyətə qapı açdığını əks etdirir;

➤ Mövzu qanunsuz miqrasiyanın qarşısının alınması və sərhəd idarəçiliyi sahəsində Azərbaycanın müsbət təcrübəsindən yararlanmağın mümkün olduğunu göstərir;

➤ Hər iki sahədə Azərbaycanın siyasi və mədəni fəaliyyəti, ölkənin əməkdaşlıq əlaqələrinin yaranması və genişlənməsinə ciddi təsir göstərir;

➤ Miqrasiya, diaspor və lobbicilik kimi mühüm ideoloji sahələrdə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi isə bir daha göstərir ki, tədqiq olunan mövzu müasir beynəlxalq münasibətlərin aparıcı aktorlarından biri kimi diqqət çəkməyə davam edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev F. 18 Dekabr Beynəlxalq Miqrant Günüdür: Azərbaycanda dövlət miqrasiya siyasəti uğurla həyata keçirilir // “Xalq qəzeti”. - Bakı, 2010, - 17 dekabr.
2. Abbaslı T. Diaspor quruculuğu, lobbicilik və dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi // “Paralel” qəz., - Bakı, № 36, - 2016, - 25 fevral.
3. Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi. İllik hesabat. - Bakı, 2019, - 56 s.
4. Azərbaycan Respublikasının dövlət Miqrasiya Proqramı (2006-2008-ci illər) <https://www.migration.gov.az/content/pdf/2b93b6d90ee16dbfa0e160c7e29ced48.pdf> (05.11.2024), - 15 s.
5. BMqT: Miqrasiya idarəçiliyi sahəsində Azərbaycan modeli dünyada nümunəvi model olmalıdır // “Xalq qəzeti”. - Bakı, 2014, - 11 aprel.

6. Babanlı Y. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti və diaspor fəaliyyəti (1991-2011). - Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, - 2016, - 328 s.
7. Bayramova Y. Azərbaycan diasporunun dinamikası. Mühüm işlər görülür... // "Yeni Azərbaycan" qəz., - Bakı, № 58, 2024, 4 aprel.
8. Dünya Azərbaycanlılarının III Qurultayı. - Bakı: Adventa, - 2011, - 240 s.
9. Dış göç politikası. On birinci kalkınma planı (2019-2023). Özel ihtisas komisyonu. - Ankara, - 2018, - 83 s.
10. Əliyev Ə. Dövlətin miqrasiya siyasəti və əcnəbilər problemi // - Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, - 2007. № 1. - s. 55-66.
11. Əliyev Z. Türkdilli xalqların diasporları. - Bakı: Adiloğlu, - 2009, - 296 s.
12. Ələsgərov F. Azərbaycanda daimi yaşamaq istəyən əcnəbilərin hüquq və vəzifələri, dövlət dili ilə bağlı bilikləri yoxlanılacaq // "Azərbaycan" qəz. - Bakı, 2013, 13 iyul.
13. Əsgərova Z. Türkiyədə Azərbaycan diasporunun formalaşması (XX əsr). - Bakı: Afpoliqraf, - 2021, - 164 s.
14. Xəyal R. Azərbaycan diasporunun quruculuq fəaliyyəti digər ölkələrin fəaliyyətindən üstün keyfiyyətlərə malikdir // "Olaylar" qəz., - Bakı, 2024, № 9, 8-14 mart..
15. Qafarova S. Avropada miqrasiya problemi: realıqla həyata keçirilən tədbirlər arasındakı ziddiyyət // - Bakı: "Strateji təhlil" jur., - 2017, Say 3-4 (21-22), - s. 19-29.
16. Migration in the Republic of Azerbaijan. A Country Profile 2013-2021. IOM, - Geneva, 2023, - 120 p.
17. Miqrasiya üzrə dərslərlik. Miqrasiya Siyasətinin İnkişafı üzrə Beynəlxalq Mərkəz. - Vyana, 2024, - 404 s.
18. Sərdarov M. Qloballaşma və miqrasiya siyasəti. - Bakı: Təknur, - 2010, - 124 s.
19. Seyidov B. Elmi diasporanın mahiyyətinə "beyin axını" və elm diplomatiyası kontekstində baxış // - Bakı: "Sosial elmlər" jur., - 2019, № 2, - s. 97-101.
20. Yaldız F. Diaspora kavramı: tarixçe, gelişme ve tartışmalar // Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, - 2013, Bahar (18), - s. 289-318.
21. 44 Günlük Qarabağ müharibəsi: Müləhizələr və nəticələr. Beynəlxalq münasibətlərin təhlili mərkəzi. Bakı, - 2021, - 36 s.
22. Резникова О. Перспективы миграций на постсоветском пространстве // «Кавказ и глобализация». - 2008, Том 2, Выпуск 4, - с. 81-96.
23. Румянцев С.Ю. Миграция и диспорастроительство в постсоветском Азербайджане: Основные тенденции и доминирующие дискурсы. - Баку: Сабах, - 2014, - 166 с.
24. Рзаев М. Регулирование Международной трудовой миграции в Азербайджане // «Наука, техника и образование», - 2018, - с. 88-91.

МИГРАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА И ФОРМИРОВАНИЕ ДΙΑСПОРЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Агил П. АХМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Миграция и диаспора уходят корнями в глубокую историческую эпоху, имеют разную природу, но являются двумя жизненно важными областями. Человеческий фактор сближает обе сферы. Если миграционная политика изучает механическое перемещение людей в краткосрочной или долгосрочной перспективе, их численность, доходы, права, то диаспора, объединяя людей, играет важную роль в защите национальных интересов государства и пропаганде его культуры, языка, истории, нацио-

нальных ценностей. С этой точки зрения тема задаёт направление исследованиям мозговых центров, действующих в Азербайджане, как и во всём мире, и привлекает внимание как положительный фактор развития. Проведённые исследования и проанализированные факты свидетельствуют о том, что в Азербайджанской Республике наблюдается тенденция к инновационному управлению миграционной политикой. Параллельно изучение прогрессивного опыта в области миграции и диаспоры, а также положительные результаты, достигнутые республикой в этих сферах, вызывают интерес государств региона. Миграционная политика и диаспора в Азербайджане открывают путь к значительному сотрудничеству в рамках государственных проектов, укреплению связей с региональными и международными структурами, а также к политическому диалогу.

В исследуемой статье основными направлениями являются реализуемые государственные программы Азербайджана в области миграционной политики и диаспоры, региональные и международные связи, мировой опыт.

Ключевые слова: Азербайджан, история, миграция, политика, диаспора, международный, экономический, сотрудничество

MIGRATION POLICY AND DIASPORA BUILDING IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Agil P. AHMADOV

SUMMARY

Migration and diaspora are rooted in a deep historical era, which have different natures, but are two vital areas. The human factor brings both spheres closer together. If migration policy studies the mechanical movement of people in the short or long term, their numbers, incomes, and rights, then the diaspora, bringing people together, plays an important role in protecting the national interests of the state and promoting its culture, language, history, and national values. From this point of view, the topic gives direction to the research of think tanks operating in Azerbaijan, as well as around the world, and attracts attention as a positive development factor. The conducted research and analyzed facts indicate that there is a tendency towards innovative management of migration policy in the Republic of Azerbaijan. At the same time, the study of progressive experience in the field of migration and diaspora, the positive results achieved by the republic in existing areas, arouse the interest of the states of the region. Migration policy and the diaspora in Azerbaijan open the way to significant cooperation in government projects, relations with regional and international structures as priority areas, as well as political dialogue.

In the article under study, the main directions are the ongoing state programs of Azerbaijan in the field of migration policy and diaspora, regional and international relations, and world experience.

Keywords: Azerbaijan, history, migration, policy, diaspora, international, economic, cooperation

UOT 94 (479.24)

**1918-Cİ İLİN MART SOYQIRIMI
TÜRK ZABİTİNİN XATİRƏLƏRİNDƏ****Rəşad Y.QASIMOV***

Məqalə 1918-ci ildə Bakıda türk-müsəlman əhaliyə qarşı bolşevik-daşnak ittifaqı tərəfindən həyata keçirilmiş qanlı soyqırımı aktları həmin hadisələrin bilavasitə iştirakçısı olmuş türk zabiti Mehmet Nuri bəy Karaviçin xatirələri əsasında araşdırılmışdır. Mehmet Nuri bəy Karaviçin verdiyi məlumatlar dövrün arxiv sənədləri, memuar ədəbiyyatı və tarixşünaslıq nümunələri ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş, həmin xatirələrin obyektiv tarixi reallığa uyğunluğu məsələsinə diqqət yetirilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, müəllifin müvafiq məlumatları soyqırımı aktının iştirakçılarını, münafişəyə başlamaq üçün bolşeviklərə lazım olan bəhanəni, qətləmin aktlarının miqyasını, erməni millətçiləri tərəfindən dinc əhaliyə qarşı törədilmiş vəhşilikləri araşdırmağa, habelə həmin dövrün mühüm hadisələrinə obyektiv qiymət verməyə imkan yaradır.

Açar sözlər: 1918-ci il, Mart soyqırımı, türk-müsəlman əhali, türk zabitinin xatirələri, Mehmet Nuri bəy Karaviç, bolşevik-daşnak ittifaqı

Giriş. 1918-ci ilin martında erməni millətçiləri və bolşevik qüvvələrinin Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirdikləri qanlı soyqırımı aktı Azərbaycan tarixinin ən qanlı səhifələrindən birini təşkil edir. Bu qanlı cinayət öz xarakterinə, amansızlığına və miqyasına görə erməni millətçiləri tərəfindən son iki əsr ərzində Azərbaycan əhalisinə qarşı törədilmiş analoji qətləmlərdən fərqlənir. Sovet dövründə bu qanlı faciəni ört-basdır etməyə, ona guya Rusiyada gedən “vətəndaş müharibəsi”nin bir epizodu kimi qiymət verməyə, hadisənin əsil mahiyyəti təhrif edilərək unutturmağa cəhdlər göstərilmişdir. Lakin dövrün bütün arxiv sənədləri, o cümlədən qanlı faciənin şahidlərinin ifadələri sübut edir ki, bu hadisələr Azərbaycan xalqına qarşı məqsədyönlü şəkildə və milli zəmində törədilmiş soyqırımı aktı xarakteri daşımışdır. M.Ə.Rəsulzadə Mart soyqırımının ildönümünə həsr edilmiş, “Azərbaycan” və “İstiqlal” qəzetlərində dərc olunmuş “Unudulmaz faciə” ad-

*Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasının dosenti;
rqasimov1981@gmail.com; ORCID ID: 0009-0001-0102-5782

lı məqaləsində bu məsələyə münasibət bildirərək mart hadisələrinin bolşeviklərin Petroqrad və Moskvada törətdikləri analoji hadisələrə bənzəmədiyini qeyd edirdi. Mart hadisələrinin milli zəminə əsaslanan qırğın xarakteri daşdığını vurğulayan müəllif göstərirdi: “*Orada (Petroqrad və Moskva nəzərdə tutulur – R.Q.) sinfi bir hərbi, burada isə (Bakı nəzərdə tutulur – R.Q.) sinfi hərbi namı altında milli bir qital, bir qətləmə icra olunuyordu*”[23, 426].

Mart soyqırımı və onun nəticələrinə hələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) [14,47-84] və mühacirət dövrünün tarixşünaslığında [14, 177-196] obyektiv qiymət verilsə də hadisələrin tam real elmi mənzərəsi Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra yaradılmışdır. Soyqırımı aktına obyektiv elmi-tarixi qiymətin verilməsində və bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların intensivləşməsində Ümummilli lider Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci il tarixində imzaladığı “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” fərmanın mühüm rolu olmuşdur.

Müstəqillik dövründə Mart soyqırımı ilə bağlı aparılmış tədqiqatlar nəticəsində çoxlu mənbələr – arxiv sənədləri, hadisə şahidlərinin xatirələri, mətbuat nümunələri və s. elmi dövriyyəyə cəlb edilərək təhlil süzgəcindən keçirilmiş, bu qanlı faciənin səbəbləri, xarakteri haqqında mühüm elmi nəticələr əldə edilmişdir. Təqdirəlayiq hallardan biri ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilmiş soyqırımları əks etdirən sənədlər nəşr edilərək geniş ictimaiyyətin istifadəsinə verilmişdir [7; 19; 21; 22]. Bununla yanaşı, Azərbaycan xalqının tarixinə faciə kimi öz izini qoymuş Mart soyqırımının araşdırılması, həmin hadisələrlə bağlı olan yeni mənbələrin elmi dövriyyəyə gətirilərək digər qaynaqlarla müqayisəli təhlil metodu əsasında araşdırılması günümüzdə də öz aktuallığını saxlayan məsələlərdəndir.

Müəllif haqqında.1918-ci ilin martında Bakıda türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilmiş qırğının mahiyyətinin aşkara çıxarılmasında həmin hadisələrin bilavasitə şahidi olmuş, xüsusilə əcnəbi şəxslərin verdiyi məlumatlar mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır. Bu baxımdan 1918-ci il hadisələri zamanı Nargin adasında əsir qismində saxlanılmış və Mart hadisələrinin şəxsən şahidi olmuş türk zabiti Mehmet Nuri bəy Karaviçin xatirələri elmi baxımdan maraq doğurur. Həmin zabitin Bakı qırğınları ilə bağlı məlumatları özündə əks etdirən xatirələri Osmanlı imperiyasında nəşr edilən “Atı” (Gələcək – R.Q.) qəzetində dərc olunmuşdur [10].

Birinci Dünya müharibəsində Osmanlı qoşunlarının tərkibində İraq cəbhəsində, habelə Naxçıvan ətrafında ingilis və ruslara qarşı döyüşmüş, ictimai baxımından rəsm müəllimi olan Mehmet Nuri bəy 1917-ci ilin iyununda danışıqlar aparmaq məqsədi ilə rus mövqeyinə getmiş, lakin əsir alınaraq Xəzər dənizində rusların adətən Osmanlı əsirlərini saxladığı Nargin adasına göndərilmişdir. Osmanlı əsirlərinin Nargin adasında olduqca dözülməz şəraitdə saxlanıldığını qeyd edən Mehmet Nuri bəy göstərir ki, bolşeviklərin ha-

kimiiyyəti ələ keçirməsindən sonra nəzarətçi zabitlə dostlaşmış, ondan Bakıda yaşamaq və işləmək üçün icazə ala bilmişdir. İlk dəfə 1918-ci il martın 10-da (yeni stillə martın 22-i – R.Q.) Bakıya gələn Mehmet Nuri bəy martın 18-də (yeni stillə martın 31-i – R.Q.) bolşevik və erməni qüvvələrinin müştərək şəkillə müsəlmanlar əleyhinə müharibəyə başlamalarının canlı şahidi olmuşdur [10].

Mart soyqırımı zamanı qüvvələr balansı və qırğın üçün bəhanə.

Mehmed Nuri bəy hadisə haqqında danışarkən ilk növbədə, antimüsəlman ittifaqından söz açır. Müəllif açıq şəkildə bildirir ki, bu ittifaqın üzvləri bolşevik və erməni qüvvələrindən ibarət idi. Bolşeviklərin Bakıda o qədər də nüfuzə və türk-müsəlman əhalisinə qarşı qırğınları həyata keçirmələri üçün kifayət qədər qüvvəyə malik olmamaları tarixi faktıdır. Bu faktı, hətta sovet tarixşünaslığının nümayəndəsi Y.Ratqauzer də etiraf edərək yazırdı: *“Ona görə də Sovet, şəhərdə yerləşən daşnak hərbi hissələrindən istifadə etməli olmuşdu”* [32, 149].

Qeyd etmək lazımdır ki, bolşevik-daşnak qüvvələrinin azərbaycanlı əhalinin qətləminə başlamaq üçün istifadə etdikləri bəhanə türk zabiti tərəfindən tarixi reallığa uyğun şəkildə göstərilmişdir. Qanlı hadisələrin başlamasına rəvac verən bəhanə ilə bağlı Mehmet Nuri bəy qeyd edir: *“Hərb atəşini alovlandıran kiçik bir hadisədir: Dikaya Diviziya adında Müsəlman alayından 10 nəfər Bakıdan İran sərhədi sahilində yerləşən Lənkərana getmək istəyirdirlər. Bolşeviklərin Krasnaya Qvardiyaları (Qırmızı Qvardiya – R.Q.) bunların silahları ilə getmələrinə mane oldular. Bununla əlaqədar gəmidən və sahildən bir-birlərinə atəş açdılar”* [10]. Müəllifin hadisənin başlamasına gətirib çıxaran bəhanə haqqında verdiyi məlumat əsasən dürüst olub digər tarixi mənbələrlə təsdiqlənir [5; 20]. Hətta sovet tarixçisi S.Sef də silahlı mübarizə aparmaq üçün bolşeviklərə yalnız bəhanənin lazım olmasını etiraf etmişdir [33, 138].

Lakin müəllifin Müsəlman alayının gəmidə olan şəxsi heyətinin sayı ilə bağlı verdiyi məlumat şübhə doğurur. Erməni millətçilərinin türk-müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirdikləri soyqırımların görkəmli tədqiqatçısı A.İsgəndərov “Evelina” gəmisində müsəlman diviziyasının 48 nəfərdən ibarət şəxsi heyətinin olduğunu qeyd etmişdir [13, 64]. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin rəsmi orqanı olan “Azərbaycan” qəzetində hadisənin ildönümü münasibətilə dərc olunmuş məqalədə isə bu sayın 38 nəfər [20] olması göstərilir.

Bolşeviklərin “Evelina” gəmisinin limanı tərk etməsinin qarşısını almaq, habelə gəmidə olan Müsəlman Alayının şəxsi heyətini tərk silah etmələri məsələsinə toxunarkən Mehmet Nuri bəy olduqca maraqlı bir məlumat verərək göstərir ki, qarşıdurma zamanı tərəflər – müsəlmanlar 1 şəhid, 2 yaralı, bolşeviklər isə 8 ölü və 3-4 yaralı olmaqla itki vermişlər [10]. Bu hadisəyə münasibət bildirən Britaniya jurnalisti və tarixçisi P.Hopkirk məsələni nisbətən qərəzli mövqedən şərh etmişdir. Müsəlman alayının şəhərə gəlməsini bol-

şevik və ermənilərin narahatlığına səbəb olmasını göstərən müəllif, bolşeviklərin azərbaycanlı hərbciləri tərksilah etməsinə haqq qazandıraraq yazır: “*Onların (Azərbaycanlı hərbcilər nəzərdə tutulur – R.Q.) niyyətlərini aydınlaşdırmaq üçün məmurlar körpüyə göndərildikdə artilleriya atəşinə məruz qaldılar və onlardan bəziləri öldürüldü*” [10, 282-283]. Göründüyü kimi, ingilis müəllif məsuliyyəti Müsəlman Alayının hərbcilərinin üzərinə qoymağa çalışaraq ilk atəşin onlar tərəfindən açıldığını, bolşeviklərin isə məqsədlərinin yalnız silahlıların niyyətlərini aydınlaşdırmaq olduğunu iddia edir. AXC dövründə həmin hadisələri araşdırmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərindən məlum olduğu kimi, gəminin limanı tərk etməsinə az qalmış silahlı bolşeviklər limana gəlmiş, müsəlman diviziyasından tərksilah olunmasını tələb etmiş və diviziya silahları təhvil verməkdən imtina etdikdə tüfənglərdən və pulemyotlardan atəş açmışdılar [5]. Mehmet Nuri bəy də öz xatirəsində həmin epizodla bağlı danışarkən məhz bundan sonra gəmidən və sahildən bir-birlərinə atəş açılmasını qeyd edir [7, 4]. Ümumiyyətlə, bu məsələyə toxunarkən belə bir nüans maraq doğurur ki, Bakıda şəhərin əsil sahibləri olan azərbaycanlılardan başqa bütün etnik qrupların silahlı dəstələri mövcud idi. Lakin məlum səbəblərə görə bolşevikləri yalnız azərbaycanlıların silahlanması narahat etmiş və onların kəskin reaksiyasına səbəb olmuşdu. A.İsgəndərovun qeyd etdiyi kimi, “... *H.Z.Tağıyevin oğlu Məhəmməd Tağıyevin cənazəsini Bakıya gətirən müsəlman diviziyasının 48 nəfərdən ibarət kiçik bir dəstəsi bolşevikləri təşvişə salmışdı*” [13, 64]. Əslində azərbaycanlı hərbcilərin tərksilah olunması S.Şaumyanın tapşırığı ilə həyata keçirilmiş məqsədyönlü təxribat idi. Aydın Balayevin qeyd etdiyi kimi, bu təxribatın təşkilatçıları çalışmışdılar ki, azərbaycanlıları cavab hərəkətləri ilə təxribata sövq etsin və onlara qarşı əsl müharibəyə başlamaq üçün bəhanə əldə etmiş olsunlar [28, 19].

Daha üstün qüvvəyə malik olan bolşeviklərin Müsəlman alayının hərbcilərini tərksilah etməsi şəhərin müsəlman əhalisinin həyəcanına və haqlı narahatlığına səbəb oldu. Mehmet Nuri bəy yazır ki, Müsəlman Milli Şurasının binası qarşısında mitinq təşkil edən müsəlmanlar hərbcilərin azad olunmasını tələb etdilər. Problemin aradan qaldırılması üçün Müsəlman Milli Şurası və bolşevik İnkilab Komitəsinin razılığına gəlməsini qeyd edən müəllif anlaşılanın bolşevik tərəfinin günahı ucbatından pozulduğunu göstərir [10]. Arxiv sənədləri, habelə aparılmış tədqiqatlar Mehmet Nuri bəyin verdiyi bu məlumatın doğruluğunu təsdiq edir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan milli təşkilatlarının nümayəndələri alınmış silahları “Hümmət” təşkilatının vasitəsilə qaytarmağa cəhd etmiş, hətta martın 30-da N.Nərimanovun evində S.Şaumyanla və həmin gün İnkilabı Müdafiə Komitəsində M.Ə.Rəsulzadə ilə keçirilən görüşlərdə bolşeviklər bununla bağlı vəd də vermişdilər. Silahların qaytarılması vədi verilməsinə baxmayaraq, “Hümmətə” o qədər də etibarı olmayan bolşevik-daşnak koalisiyası sözünə əməl etmədi [17, 162].

Dövrün mənbələri, habelə hadisələrin bilavasitə iştirakçılarının qeydləri Mart soyqırımının azərbaycanlılara qarşı bolşeviklər və onların müttəfiqi olan daşnaklar tərəfindən şəhərdə hakimiyyəti tam ələ keçirmək, habelə milli hərəkəti divan tutmaq məqsədi ilə həyata keçirildiyini təsdiq edir. Bolşeviklərlə Azərbaycan milli hərəkəti nümayəndələri arasında silahların qaytarılması ilə bağlı razılığın pozulması S.Şaumyanın bilərəkdən atdığı növbəti təxribatçı addım idi ki, bu da öz növbəsində, Bakıda dinc əhalinin kütləvi şəkildə qırğına başlamaq üçün özünəməxsus signal rolunu oynadı.

Tərəflərin, demək olar ki, razılığa nail olduğu bir anda Şamaxı küçəsində Qırmızı ordunun atlı dəstəsinin təxribatçı atəşə məruz qalmasından bəhanə kimi istifadə edən S.Şaumyan müsadirə edilmiş silahların geri qaytarılması ilə bağlı verdiyi vəddən boyun qaçırdı. İnsidenti törədənlər müəyyən edilməsə də, başda Şaumyan olmaqla bolşevik liderləri bu hadisədə müsəlmanları günahlandırıdılar. Beləliklə, danışıqları dayandıran bolşeviklər müsəlmanlara qarşı fəal hərbi əməliyyatlara başladılar. Sonralar Şaumyan “Müsavat”ın təsisində müxalifətdən yaxa qurtarmaq üçün bu insidentdən istifadə olunduğunu etiraf edərək yazırdı: “Biz zərbə vurmali idik və biz, atlı dəstəmizə edilən silahlı hücumdan bəhanə kimi istifadə edərək bütün cəbhə boyu hücum keçdik. Yerli Sovetin və buraya gələn Qafqaz Ordusunun Hərbi-inqilab Komitəsinin (Tiflis və Sarıqamışdan) söyləri sayəsində bizim artıq 6 min nəfərə yaxın silahlı qüvvəmiz var idi. “Daşnaksütyun” da bizim sərəncamımızda olan 3-4 min nəfərlik milli hissələrə malik idi. Sonuncuların iştirakı vətəndaş müharibəsinə qismən milli qırğın xarakteri versə də, bundan qaçmaq qeyri-mümkün idi. Biz şüurlu şəkildə buna getdik” [30, 144].

Göründüyü kimi, mart ayının sonunda erməni-daşnak koalisiyası şəhərin türk-müsəlman əhalisinə qanlı divan tutmaq üçün artıq hazır idi. Mehmet Nuri bəy hadisənin başlamasını belə təsvir edir: “*Ertəsi axşam (martın 30-u nəzərdə tutulur – R.Q.) çarpışma başladı və sabahı (martın 31-i nəzərdə tutulur – R.Q.) tamamilə müharibə şəklini aldı*” [10]. Türk zabiti xatirəsində qeyd edir ki, o özü yerli əhali kimi geyinərək müsəlmanlara qənim kəsilmiş bolşevik-daşnak qüvvələrinə qarşı döyüşlərdə iştirak etmişdir.

Türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımın gedişi və erməni vəhşilikləri. Döyüşlərin bilavasitə iştirakçısı olan Mehmet Nuri bəyin hərbi əməliyyatların gedişi və ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdikləri qanlı cinayətlər haqqında verdiyi məlumatlar hadisələrə obyektiv qiymətin verilməsi baxımından əhəmiyyət daşıyır. Müəllif müsəlmanların özlərini müdafiə etmək üçün gördükləri tədbirlər və bolşevik-erməni alyansının dinc əhali üzərinə hücumu keçmələri barədə məlumat verərək göstərir: “*Döyüşdə iştirak edərək Nikolayski, Persiski (indiki İstiqlaliyyət və Murtuza Muxtarov küçələri – R.Q.) caddələri (prospektləri – R.Q.) ilə Pir-məscid (Təzəpir məscidi – R.Q.) ətrafındakı küçələrdə səngər qazmağa başladıq. Bolşeviklərlə er-*

mənilər top atəşlərinə başlamışdılar. Pir-məscid cəməsinin bir küncü uçmuşdu. Bir tərəfdən də Xəzər dənizindəki Ərdahan kreyseri İslam məhəllələrini topa tutmağa başladı” [10]. Şəhərin müsəlman məhəllələrinin, xüsusilə İçərişəhərin dənizdən “Ərdahan” və “Janr” hərbi gəmiləri vasitəsilə artilleriya atəşinə məruz qalması dövrün digər mənbələri, habelə şahid ifadələri ilə də təsdiqlənir [2]. Müsəlman əhaliyə qarşı qanlı qırğında iştirak etmək istəməyən rus matroslarının müsəlman məhəllələrini atəşə tutmasına səbəb ermənilərin guya müsəlmanların şəhərin rus və ümumiyyətlə, bütün xristian əhalisini doqramaları barədə apardıqları təbliğat olmuşdur. Dənizdən atılan top atəşləri bir çox tikililərin, o cümlədən Təzəpir məscidinin minarələrinin ciddi şəkildə zədələnməsinə səbəb olmuşdu. Matroslar atəşi yalnız müsəlmanların nəinki ruslara toxunmadığı, hətta onları müdafiə etmələri və ərzaqla təmin etmələri aydın olduqdan sonra dayandırdılar [2].

1918-ci ilin martında Bakıda tüğyan edən qırğınları və erməni vəhşiliklərini təsvir edən Mehmet Nuri bəy hadisələrin müəyyən detalları haqqında mühüm məlumat vermişdir. Hadisələrin gedişi barədə danışan müəllif müsəlmanların məğlubiyyət səbəblərinə toxunaraq yazır: “*Onların (erməni-daşnak alyansı nəzərdə tutulur – R.Q.) həm vasitələri, həm qüvvələri üstün idi. Hərbin üçüncü günü öndəki küçələri işğal etdilər və oradakı bütün islam mağazalarını, evləri yağmaladılar. Otelləri və Müsəlman Milli Komitəsinin (Müsəlman Milli Şurasının – R.Q.) binasını yandırdılar*” [10].

Mehmet Nuri bəy Mart soyqırımını zamanı erməni millətçilərinin digər əhali qruplarını müsəlman əhalisinin üstünə qaldırmaq üçün apardıqları təbliğat haqqında da məlumat vermişdir. Müəllif göstərir ki, “*O gün (qırğının üçüncü günü nəzərdə tutulur – R.Q.) ermənilər parkda (hansı park olması qeyd edilmir – R.Q.) bir mitinq təşkil etdilər və “hərbi idarə edən türk zabitləridir, yaxalananları dərhal parça-parça edək” şəklində nitqlər söylədilər*” [10]. Halbuki Mehmet Nuri bəy kimi təsadüfən mart hadisələrinin girdabına düşmüş Osmanlı təbəələri istisna olmaqla, bu faciəli günlərdə azərbaycanlıların apardıqları müdafiə döyüşlərinə rəhbərlik edən, yaxud heç olmasa orada iştirak edən hər hansı türk zabitinin adı mənbələrdə qeyd edilmir.

Erməni canilərinin azərbaycanlı əhaliyə qaşı həyata keçirdiyi qanlı cinayətlərin bir qisminə bilavasitə şahidlik etmiş Mehmet Nuri bəy ermənilərin əsir tutduqları müsəlman qadınlarını faciəli şəkildə qətlə yetirdiklərini, bir qisminin isə Mailov teatrına doldurulduqlarını bildirərək yazır: “*Bunlara (müsəlman qadınlara – R.Q.) sonradan nə etdiklərini bilmirəm*” [10].

Mehmet Nuri bəyin müsəlman qadınları, o cümlədən əsirlərlə bağlı verdiyi məlumatlar bəzi tarixşünaslıq məsələlərinə aydınlıq gətirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bakıda baş vermiş Mart soyqırımının nəticələri və bu hadisələrdə bilavasitə erməni millətçilərinin birmənalı şəkildə təqsirkar olmalarını sonrakı dövrlərdə erməni təxribatı özünəməxsus şəkildə ört-

basdır etməyə, erməni-daşnak dəstələri tərəfindən həyata keçirilən “əsir əməliyyatlarının” guya müsəlman əhalinin xilas edilməsinə yönəlmiş tədbirlər donu geyindirməyə çalışmışdır. Erməni təbliğatı qırğınlar zamanı zorla öz evlərindən çıxarılaraq Bakı şəhərinin irihəcmli ictimai binalarında olduqca pis şəraitdə və işgəncələr altında saxlanılan müsəlmanları 14.000 (bəzi mənbələrdə isə 20.000) xilas edilmiş müsəlman kimi qələmə verir. Bu binalarda erməni əsgərlərindən ibarət gözətçilərin nəzarəti altında ac və susuz, bağlı qapılar arxasında saxlanılan adamlar həmin günlərdə əsir hesab edilir və belə də adlandırılırdı. Yalnız sonradan müsəlmanların kütləvi surətdə əsir alınmasında iştirak edən erməni xadimləri bu əməllərin arxasında duran əsil mənanın fərqi nə vardıqda, bunu guya ki, dinc müsəlman sakinlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün zəruri olan tədbirlər kimi izah etməyə çalışacaqlar və buradan da “xilas edilmiş” 14.000 və ya 20.000 müsəlman haqqında əfsanə yaranaqdadır [25, 68]. Erməni təbliğatına uyan bəzi müəlliflər də faktları tutuşdurmadan saxta erməni mülahizələrinə əsaslanaraq yanlış nəticələr çıxarırlar.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərində əksini tapmış həmin günlərin şahidlərinin ifadələri ermənilərin “müsəlman əhalini xilas etmələri” ilə bağlı yaratdıqları mifi alt-üst edir. Erməni əsirliyində olmuş şahid Zərəfşan Bəyəli qızının ifadəsindən məlum olur ki, ermənilər onun 20 yaşlı oğlunu qətlə yetirmiş, mənzilini qarət etmiş, özünün isə uşaqları ilə birlikdə 4 gün əsirlikdə saxlamışlar. Əsirlikdə onun iki yaşlı oğlu və əri vəfat etmiş, azad edildikdən sonra 6 və 9 yaşlı oğulları da acından ölmüşdülər [3]. Mehmet Nuri bəyin xatirəsində qeyd etdiyi əsirlərin saxlanıldığı Mailov teatrında baş verən dəhşətlərin bilavasitə şahidi olan Kərbəlayi xanım Nadir qızı ermənilərin teatrın qarşısında iki qoca kişi və qadını ayırdıqlarını, qalan kişiləri küçədə güllələdiklərini, özünün isə başqa qadınlarla birlikdə üç gün burada saxlanıldığını qeyd edir [4]. Əlixan Şamxalov adlı şahid isə yaşadıkları dəhşətləri təsvir edərək göstərir ki, əsirləri Mailov teatrına gətirərək iki sutka burada saxlamışlar. Ə.Şamxalov ifadəsində qeyd edir ki, o, burada yaxınlarının öldürülməsinə dözməyib bağı çatlayaraq vəfat etmiş 12 müsəlman qadının cəsədini görmüşdür. Şahid, həmçinin qeyd edir ki, teatrda o qədər adam var idi ki, keçmək mümkün deyildi [1].

Əslində ermənilərin əhalini kütləvi şəkildə əsir götürərək müəyyən ərazilərdə toplanmaları onların Azərbaycan xalqına qarşı əvvəlcədən düşünülmüş cinayətkar planlarının bir hissəsi idi. S.Rüstəmovə-Tohidinin qeyd etdiyi kimi, *“Əsir götürülmüş və ya tamamilə məhv edilmiş azərbaycanlı ailələrin boş qalmış evləri və bütöv məhəllələr müsəlmanların əmlakını mənimləmək, soyğunçuluq, qarət üçün erməni quldurlarına geniş imkanlar açdırdı”* [24, 59].

Mart soyqırımında erməni millətçilərinin iştirakını pərdələmək, onlar tərəfindən azərbaycanlı dinc əhaliyə qarşı həyata keçirilmiş kütləvi qanlı cinayət əməllərində ermənilərin iştirakını heç olmasa, kənardan gəlmiş erməni

əsgərləri, yaxud “qara camaatdan” olan ayrı-ayrı şəxslərlə məhdudlaşdırmağa müasir dövrdə də cəhdlər edilməkdədir. Məsələn, M.Volxonskiy və V.Muxanovun müəllifi olduğu əsərdə mart hadisələrinə toxunularkən azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirilmiş qətlialarlarda ermənilərin rolunu məhdudlaşdırmaq məqsədi ilə qeyd olunur: *“Erməni Milli Şurası öz tərəfindən erməni kütlələrin toqquşmalarda iştirak etməsinin qabağını almaq üçün tədbirlər gördü”* [29, 75]. Halbuki Erməni Milli Şurasının qırğınlarda bilavasitə iştirak etməsi dövrün arxiv sənədləri, o cümlədən erməni əsilli bolşeviklərin özləri tərəfindən də təsdiq edilir. Həmin hadisələrin bilavasitə iştirakçısı, bu qanlı cinayətin həyata keçirilməsinə rəhbərlik etmiş S.Şaumyanın oğlu Suren Şaumyan Bakı Kommunasına həsr etdiyi əsərində etiraf edirdi ki, əslində Bakı Sovetinin ordusu Erməni Milli Şurasına tabe idi [35, 29]. Əsərinin digər yerində isə S.Şaumyan yazırdı ki, *“Hamı bir səslə deyir ki, Bakıda erməni-tatar qırğını gedir və bu qırğını ermənilər törətmişlər”* [35, 18]. Bakıda türk-müsəlman əhaliyə qarşı qırğınların digər iştirakçısı A.Mikoyan isə hadisələrdə ermənilərin rolunu nisbətən azaltmağa çalışaraq bəzi erməni milli hissələrinin yalnız Qırmızı Ordunun qələbəsi aydın olduqdan döyüşlərdə iştirak etdiyini yazır [31, 133].

Mart hadisələrinin dördüncü günü müsəlmanların təslim olduğunu qeyd edən Mehmet Nuri bəy həmin gecə Xırdalan stansiyasına, oradan isə Xudata getdiyini bildirir. Türk zabiti həmin dövrdə Quba qəzasının komissarı olan Əli bəy Zizikski ilə şəxsən görüşmüş, onun başçılıq etdiyi Quba könüllüləri ilə birlikdə yenidən Xırdalan stansiyasına qayıdaraq burada bolşevik-daşnak qüvvələrinə qarşı döyüşlərdə iştirak etmişdir [10].

Dağlıların Azərbaycanın türk-müsəlman əhəlisinə köməyi. Bu hadisə haqqında məlumat verərkən Mehmet Nuri bəy faciəli mart günlərində Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının erməni bolşevik alyansının türk-müsəlman əhaliyə münasibətdə həyata keçirdikləri soyqırımını siyasətinə qarşı birgə mübarizəsi məsələsinə toxunmuşdur.

Ayrı-ayrı qruplar və rəsmi dövlət orqanları tərəfindən Azərbaycan müsəlmanlarına qarşı həyata keçirilən zorakılıq aktları, dinc sakinlərin kütləvi şəkildə qətlə yetirilməsi müsəlman əhalinin dövlət nizamının və təhlükəsizliyin təmin edilməsi imkanına inamını sarsıtdı. Həmin faciəli günlərdə H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, Ş.Əsədullayev kimi məşhur Azərbaycan xadimləri bütün müsəlmanlara yardım xahişi ilə bağlı teleqramlar göndərirdilər.

1918-ci ilin martında Azərbaycanda baş verən hadisələr Şimali Qafqazda böyük rezonans doğurdu. Azərbaycanlıların yardım çağırışına ilk cavab qonşu Dağıstandan gəldi. Dağıstan Milli Komitəsinin Daniyal Apasəvin rəhbərliyi ilə keçirilən iclasında D.Apasəv Azərbaycandan edilən yardım haqqında teleqramı oxudu. Həmin iclasda məşhur din xadimi Tacəddin Kadiev çıxışında təkcə bakılı dindarlara deyil, hətta Çindən olsa belə, bizə kömək

üçün müraciət etmək məcburiyyətində qalmış müsəlmanlara da yardım olunması zərurətini təkidlə bildirmişdi [34, 167].

Bolşevik təcavüzünə qarşı barışmaz mübariz və müsəlman təəssübkeşi olan Dağıstan və Şimali Qafqazın imamı Nəcməddin Qotsinski də Azərbaycan müsəlmanlarının yardım xahişinə laqeyd qalmamış, “Azərbaycan xalqının problemini biz Bazalayın polad xəncəri ilə həll edəcəyik” deyə bəyanat vermişdi [27, 151]. N.Qotsinski qardaş Azərbaycan xalqına kömək məqsədi ilə tərkibinə Dağıstan qoşunlarının hissələri və könüllülərin daxil olduğu hərbi ekspedisiya təşkil etmişdi. Azərbaycana yürüş zamanı yolda Qotsinskinin dəstəsinə cənub kumıqları, tabasaranlılar, ləzgilər, habelə Quba, Xaçmaz və Dəvəçidə (Şabranda–R.Q.) yerli hərbi hissələr də qoşulmuşdu [26, 327]. Mehmet Nuri bəy də Əli bəy Zizikskinin başçılıq etdiyi könüllülərlə birgə Qotsinskinin dəstəsinə qoşularaq Bakı yaxınlığına gəlmiş və burada düşməne qarşı mübarizə aparmışdı. Mehmet Nuri bəy qeyd edir ki, könüllülər Xırdalan, bolşevik-daşnak qüvvələri isə Biləcəri stansiyası yaxınlığında mövqe tutmuş, ertəsi günü (aprelin 7-si nəzərdə tutulur – R. Q.) düşmənlə iki gün davam edən döyüşə girmişdilər [10]. Məlum olduğu kimi, Xırdalan stansiyası yaxınlığında Qotsinskinin başçılıq etdiyi qoşunla Qırmızı Ordu hissələri arasında baş vermiş iki günlük gərgin döyüşlərdən sonra Qotsinski geri çəkilməli oldu [27, 144].

Mehmet Nuri bəy Qotsinskinin dəstəsinin geri çəkilməsini rusların Petrovskaya 5-6 gəmi əsgər çıxarmaları səbəbindən mühasirə təhlükəsinin yaranması ilə izah edir [10].

Şimali Qafqaz müsəlmanlarından ibarət könüllü dəstələrin bolşevik-daşnak qüvvələrinin cinayətkar əməllərinin qurbanı olmuş azərbaycanlılara köməyə gəlməsi böyük əhəmiyyətə malik olan bir hadisə idi. Dağıstanın özünün ağır günlər yaşamasına baxmayaraq, imam Qotsinskinin müsəlman qardaşlarına köməyə tələsməsi Azərbaycan və dağlı xalqları arasında tarixi uzun əsrlərə dayanan sarsılmaz dostluğun və həmrəyliyin bariz nümunəsi idi.

Qotsinskinin dəstəsinin geri çəkilməsi bolşeviklərə şimal istiqamətində hücum etmək imkanı yaratdı. Bu haqda məlumat verən Mehmet Nuri bəy bolşeviklərin Xaçmaz stansiyasını işğal etdiklərini bildirir və bundan sonra özünün Dağıstanda yerləşən Axtı qəsəbəsinə getmək məcburiyyətində qaldığını göstərir [10].

Mart soyqırımından sonra ölkədə yaranmış hərbi-siyasi vəziyyət haqqında. Mehmet Nuri bəy vətəninə qayıtmaq üçün Dağıstandan Şəkiyə, oradan isə Ağdaşa gələrkən həmin dövrdə baş vermiş bir sıra mühüm hadisələr haqqında da məlumatlar verir. Məsələn, o, Ağdaşda olarkən burada “cibləri pulla dolu olan və təbliğat üçün gəlmiş 8 ingilis zabitinin məhbus olduğunu” qeyd edir [10].

Mehmet Nuri bəy Kürdəmir stansiyası haqqında məlumat verərkən bu-

ranın müsəlmanların hakimiyyəti altında olduğunu, stansiyada bolşeviklərə qarşı müsəlman və gürcü qüvvələrinə rast gəldiyini qeyd edir [7, 4]. Müəllif Kürdəmir stansiyasında olduğu vaxtı dəqiq göstərməsə də, tarixi hadisələrə əsasən onun 1918-ci il aprel sonları – mayın əvvəllərində buraya gəldiyini qeyd etmək olar. Müəllifin bəhs etdiyi gürcü qüvvələri hələ aprel əvvəllərində Cənubi Qafqaz Seymi tərəfindən polkovnik knyaz Levan Maqalovun başçılığı altında Bakıya doğru göndərilmiş qoşunun əsgərləri idi. Məlum olduğu kimi, Maqalovun dəstəsi aprel əvvəllərində Hacıqabula yaxınlaşaraq, buradakı bolşevik-daşnak qüvvələrini məğlubiyyətə uğradıb Hacıqabulu nəzarətə götürsə də, bolşeviklərin cəlb etdikləri əlavə qüvvələrlə aprel 20-də baş vermiş təkrar döyüşdə məğlub olaraq qərbə doğru geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışdı [6, 175-176].

Qeyd etmək lazımdır ki, Mehmet Nuri bəyin tarixi reallığı əks etdirən məlumatları Azərbaycanda mövcud olan vəziyyət və cərəyan edən hadisələrin əsil mahiyyəti və miqyası haqqında Osmanlı ictimaiyyətində düzgün təsəvvür yaratmışdır. Dövrün Osmanlı mətbuatını təhlil edərkən məlum olur ki, Bakı şəhərində erməni-bolşevik alyansının törətdiyi Mart soyqırımı haqqında məşhur Osmanlı mətbu orqanlarından biri olan “Atı” qəzeti yalnız 23 may 1918-ci il tarixli 143-cü nömrəsində məlumat verərək, 3000 nəfərin öldürüldüyünü və bir o qədər də şəxsin yaralandığını bildirmişdir [9]. Hadisə ilə bağlı mətbuat orqanlarının verdikləri digər məlumatlar isə müvafiq olaraq 12 iyun [11; 15; 16] və 20 iyun tarixlərinə aiddir [8].

Yalnız “Atı” qəzetinin 14 iyul 1918-ci il tarixli, 193-cü sayında ruslara əsir düşərək Nargin adasında saxlanılmış və təsadüfən mart soyqırımının canlı şahidi olmuş türk zabitinin xatirələri dərc olunduqdan sonra Osmanlı ictimaiyyəti erməni-bolşevik vəhşiliklərinin miqyası haqqında nisbətən müfəssəl məlumat ala bilmişdir [18, 52].

Nəticə. 1918-ci ilin mart və aprel aylarında Azərbaycanda baş vermiş faciəli hadisələrin bilavasitə şahidi kimi türk zabiti Mehmet Nuri bəy Karavichin xatirəsində verilən məlumatların müvafiq arxiv sənədləri, memuarlar, habelə tarixşünaslıq nümunələri ilə müqayisəli təhlil metodu ilə araşdırılması Mart soyqırımına dair həqiqətləri bir daha üzə çıxarmağa kömək edir. Müəllifin verdiyi məlumatların əksəriyyətinin digər mənbələrlə təsdiqlənməsi bolşevik-daşnak alyansının Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdiyi cinayətlərinin səbəblərini, gedişatını və miqyasını müəyyənləşdirməyə kömək edir. Xüsusilə həmin məlumatlar bir daha bu həqiqəti təsdiq edir ki, qətlə yetirilmiş minlərlə türk-müsəlman əhalisinin nümayəndələri – Azərbaycan türkləri, ləzgilər, tatlar və digərləri uşaqlar, qocalar, qadınlar da daxil olmaqla cinsi mənsubiyyəti və yaşından asılı olmayaraq yalnız öz dini-etnik mənsubiyyətinə görə məhv edilmişdi. Müəllifin verdiyi məlumatlar 1918-ci ilin martında erməni və bolşevik qüvvələrinin türk-müsəlman əhaliyə qarşı ittifaq yaratdıq-

larını, ermənilərin yaranmış fürsətdən istifadə edərək yerli əhaliyə qanlı divan tutduqlarını bir daha təsdiq edir.

Türk zabitinin xatirələri dövrün hərbi-siyasi hadisələrini nisbətən dəqiq və qərəzsiz şəkildə təsvir etməklə yanaşı, tarixşünaslıq baxımından maraq doğura biləcək yeni məlumatlar verməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası tərəfindən zərərçəkmiş Əlixan Şamxalovun dindirmə protokolu (Bakı: 5 dekabr 1918-ci il) // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi, Fond № 277, siyahı № 2, iş № 14, vərəq – 34-35.
2. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası tərəfindən zərərçəkmiş Kazım Ələsgər oğlu Axundovun dindirmə protokolu (Bakı: 7 dekabr 1918-ci il) // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi, Fond, № 277, siyahı № 2, iş № 14 vərəq – 49-52.
3. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası tərəfindən zərərçəkmişlərin dindirmə protokolu (Bakı: 11 dekabr 1918-ci il) // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi, Fond № 277, siyahı №2, iş № 14, vərəq – 151-152.
4. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası tərəfindən zərərçəkmişlərin dindirmə protokolu (Bakı: 14 dekabr 1918-ci il) // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi, Fond № 277, siyahı № 2, iş № 14, vərəq – 198-199.
5. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.E.Klugenin Komissiyaın sədri Ə.Xas-məmmədova Bakı şəhərinin müsəlman əhalisi üzərində törədilmiş zorakılıqlar haqqında iş üzrə məruzəsi (Bakı: iyul 1919-cu il) // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi, Fond № 277, siyahı № 2, iş № 27, vərəq – 16-24.
6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası / Red. hey. sədri Y.M.Mahmudov. – Bakı: Lider nəşriyyat, – c. 2. – 2004. – 472. s.
7. Bakı. Mart 1918-ci il. Azərbaycan qırğınları sənədlərdə / tər. ed. S. Rüstəmovə-Tohidi – Bakı: Çarşıoğlu, – 2013. – 456 s.
8. Bakü'də Harb // Ati. – 1334, 20 Haziran (1918, 12 iyun). – s. 2.
9. Bakü'də Müslümanlarla Bolşeviklər Arasında // Ati. – 1334, 23 Mayıs (1918, 23 may). – s. 1.
10. Bir İhtiyât Zâbitinin Kafkasya Hâtıraları // Ati. – 14 Temmuz (1918, 14 iyun). – s. 4.
11. Hayat ve İstikbal Meselelerimiz Etrafında: Cenubi Kafkasya'nın Mukadderatı Tayin Etmek Üzere // Zaman. – 1334, 12 Haziran (1918, 12 iyun). – s. 1.
12. Hopkirk, P. Like hidden fire. The plot to bring down the British Empire / P.Hopkirk – New York: Kodansha Globe, – 1994, – 431 p.
13. İsgəndərli, A. Azərbaycan həqiqətləri: 1917-1920 / A.İsgəndərli. – Bakı: Elm və Təhsil”, – 2012, – 228 s.
14. İsgəndərov, A. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı. 1918-1920 / A.İsgəndərov. – Bakı: Adiloğlu, – 2006. – 396 s.
15. Kafkasya ve Bolşeviklik // Vakit. – 1334, 12 Haziran (1918, 12 iyun). – s. 1.
16. Kafkasya'da Neler Oluyor? // Ati. – 1334, 12 Haziran (1918, 12 iyun). – s. 1.
17. Qafarov, V. 1918-ci ilin Mart soyqırımı // Azərbaycanlıların soyqırımı arxiv sənədlərində. I Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 29-30 mart, – 2013, – s. 159-167.
18. Qasimov, R. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – Osmanlı münasibətləri (Osmanlı mənbələri əsasında) / R. Qasimov – Bakı: Mütərcim, – 2018. – 275 s.
19. Quba. Aprel-May 1918-ci il. Müsəlman qırğınları / tər. ed. S. Rüstəmovə-Tohidi – Bakı: Çarşıoğlu, – 2013. – 316 s.
20. Mart hadisəyi ələmiyyəsinin müxtəsər tarixçəsi // Azərbaycan. – 1919, 31 mart. – s.2-3.

21. 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlıların soyqırımı: Sənədlər və materiallar / Tərt. ed. V. Şirinoğlu – Bakı: Qartal, – 2001. – 175 s.
22. Paşayev, A. Açılmamış səhifələrin izi ilə / A.Paşayev. – Bakı: Azərənəşr, – 2001. – 536 s.
23. Rəsulzadə, M.Ə. Unudulmaz faciə // 31 Mart – tariximizin faciəli səhifəsi. Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – s. 426-427.
24. Rüstəmovə-Tohidi, S. 1918-ci ilin mart hadisələri: Bakının müsəlman əhalisi erməni əsirliyində (AXC Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri əsasında) // 31 Mart – tariximizin faciəli səhifəsi. Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – s. 5-63.
25. Rüstəmovə-Tohidi, S. Hacı Zeynalabdin Tağıyev Bakıda mart hadisələrinə dair teleqram göndərirmi? // 31 Mart – tariximizin faciəli səhifəsi. Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – s. 64-74.
26. Алиева, С. Азербайджан и народы Северного Кавказа: XVIII-начало XXI вв. // С.Алиева – Баку: – Şərq-Qərb, 2010. – 619 s.
27. Алиева, С. Помощь мусульман Дагестана азербайджанским братьям в марте-апреле 1918 года (по архивным документам) // 31 Mart – tariximizin faciəli səhifəsi. Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – s. 148-163.
28. Балаев, А. Азербайджанское национально-демократическое движение 1917-1920 гг. / А. Балаев – Баку: Элм, – 1990, 95 с.
29. Волхонский, М. По следам Азербайджанской Демократической Республики. / М.Волхонский, В. Муханов – Москва: – Европа, – 2007. – 250 с.
30. Директивы командования фронтов красной Армии (1917-1922): Сборник документов: в 4-х томах / Сост. Т. Ф. Каряева, Н. М. Вьюнова, З. Ф. Павлова и др. – Москва: Воениздат, т. 1. – 1971. – 788 с.
31. Микоян, А. Дорогой борьбы: Книга первая. / А.Микоян – Москва: Политиздат, 1971. – 590 с.
32. Ратгаузер, Я. Революция и гражданская война в Баку. Часть первая. 1917-1918 гг. / Я. Ратгаузер – Баку: Красный Восток, – 1927. – 221 с.
33. Сеф, С.Е. Борьба за Октябрь в Закавказье / С.Е. Сеф – Тбилиси: ЗакКнига, – 1932. – 162 с.
34. Харсиев, Б. Гражданская война: Азербайджан и Северный Кавказ // 31 Mart – tariximizin faciəli səhifəsi. Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – s. 164-170.
35. Шаумян, С.С. Бакинская коммуна / С.С.Шаумян – Баку: Красный Восток, – 1927. – 118 с.

МАРТОВСКИЙ ГЕНОЦИД 1918 ГОДА В ВОСПОМИНАНИЯХ ТУРЕЦКОГО ОФИЦЕРА

Рашад Я.ГАСЫМОВ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются акты кровавого геноцида, учинённые большевистско-дашнакским союзом против тюрко-мусульманского населения Баку в 1918 году, на основе воспоминаний турецкого офицера Мехмета Нури-бея Каравича, который был непосредственным участником тех событий. Сведения, предоставленные Мехметом Нури-беем Каравичем, были проанализированы в сравнительном порядке с архивными документами, мемуарной литературой того времени и достижениями историографии, при этом особое внимание уделено вопросу соответствия этих воспоминаний объективной исторической действительности. Установлено, что содержащаяся в них информация позволяет исследовать участников акта геноцида, поводы, приведшие к

началу резни, масштабы массовых убийств, зверства, совершённые армянскими националистами против мирного населения, а также дать объективную оценку важным событиям того периода.

Ключевые слова: 1918 год, Мартовский геноцид, тюрко-мусульманское население, воспоминания турецкого офицера, Мехмет Нури бек Каравич, большевистско-дашнакский союз

THE MARCH GENOCIDE OF 1918 IN THE MEMOIRS OF A TURKISH OFFICER

Rashad Y.GASIMOV

SUMMARY

The article examines the acts of bloody genocide committed by the Bolshevik-Dashnak alliance against the Turkic-Muslim population of Baku in 1918, based on the memoirs of the Turkish officer Mehmet Nuri bey Karavich, who was a direct participant in those events. The information provided by Mehmet Nuri bey Karavić was analyzed in a comparative manner with archival documents, memoir literature of that time and the achievements of historiography, with particular attention paid to the issue of compliance of these memories with objective historical reality. It has been determined that the author's relevant information allows us to explore the participants in the act of genocide, the reason necessary for the beginning of the massacre, the scale of massacres, atrocities committed by Armenian nationalists against the civilian population, as well as give an objective assessment of the important events of that period.

Keywords: 1918 year, March genocide, Turkic-Muslim population, memoirs of the Turkish officer, Mehmet Nuri bey Karavić, Bolshevik-Dashnak alliance

UOT 94”19/...

**TRANSXƏZƏR ENERJİ LAYİHƏLƏRİ:
TÜRKİYƏ VƏ CƏNUBİ QAFQAZ ÖLKƏLƏRİ ÜÇÜN GEOSİYASI
VƏ İQTİSADI PERSPEKTİVLƏR (2005-2021-Cİ İLLƏR)****Hüseyn A.HÜSEYNLİ***

Məqalədə 2005-2021-ci illər arasında Transxəzər enerji layihələrinin Türkiyə və Cənubi Qafqaz ölkələri üçün geosiyasi və iqtisadi əhəmiyyəti araşdırılır. Xüsusilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) və Transxəzər qaz boru kəmərlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı əməkdaşlıq çərçivəsindəki layihələri nəzərdən keçirilir. Məqalə, həmçinin Qazaxıstan və Türkmənistanın enerji ixracı marşrutlarının inkişafının Türkiyə və Cənubi Qafqaz ölkələrinə iqtisadi töhfəsini və bu layihələrin beynəlxalq ticarət və enerji təhlükəsizliyinə təsirini müzakirə edir. Transxəzər layihələri, regionun enerji siyasətindəki mühüm dəyişiklikləri və geosiyasi dinamikanı ön plana çıxarır, eyni zamanda Avropa bazarına yeni enerji təchizat marşrutlarının açılmasına imkan yaradır.

Açar sözlər: Türkiyə, Transxəzər enerji layihələri, Cənubi Qafqaz, geosiyasi və iqtisadi əməkdaşlıq, enerji təhlükəsizliyi

Giriş. Son illərdə enerji ehtiyatlarının şaxələndirilməsi və yeni ixrac marşrutlarının açılması Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyanın geosiyasi və iqtisadi tərəfdaşlıqlarında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Transxəzər enerji layihələri, regionda enerji təhlükəsizliyinin artırılması və yeni bazarlara çıxışın təmin edilməsi baxımından əsas həlledici layihələrdən biri olmuşdur. Xüsusilə, Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri və Transxəzər qaz kəməri kimi mühüm infrastruktur layihələri, Azərbaycanın, Qazaxıstanın və Türkmənistanın enerji ixrac marşrutlarını şaxələndirməkdə, həmçinin Türkiyə vasitəsilə Avropa bazarlarına enerji təchizatını gücləndirməkdə mühüm rol oynamışdır. Bu layihələrin həyata keçirilməsi, regional əməkdaşlığın inkişafını, eyni zamanda strateji enerji təhlükəsizliyinin artırılmasını təmin edir. Bundan əlavə, Transxəzər layihələri Xəzər bölgəsinin beynəlxalq enerji bazarlarında daha əhəmiyyətli oyunçu olmasına imkan verir. Layihələrin gələcəkdə genişlənməsi, həmçinin iştirakçı ölkələr arasında daha güclü siyasi və iqtisadi əlaqələrin qu-

* Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru;
huseyn.huseynli@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0001-7954-0381

rulmasına şərait yaradacaq. Bu layihələrin uğurlu icrası, yalnız regional iqtisadiyyatı deyil, həm də qlobal enerji təchizatına müsbət təsir göstərəcək.

Transxəzər Boru Xətti (TCP) layihəsinin geosiyasi əhəmiyyəti. BTC layihəsinin inşası 2005-ci ildə tamamlandı. Boru kəmərinin Azərbaycandan keçən hissəsinin rəsmi açılışı 25 may tarixində oldu. Səngəçaldə təşkil edilən BTC ilə bağlı tədbir eyni zamanda Transxəzər əməkdaşlığı baxımından da mühüm hadisələrlə yadda qaldı. Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayevin tədbir zamanı verdiyi açıqlamalar, İlham Əliyevlə görüşündən sonra keçirilən mətbuat konfransında, eləcə də Türkiyə, Azərbaycan və Qazaxıstan rəsmilərinin tədbir zamanı səsləndirdikləri birgə bəyanat, Qazaxıstanın mütləq BTC-yə qoşulacağına dair təəssüratları gücləndirdi. BTC-nin açılış mərasimində çıxış edən SOCAR-ın sədri Natiq Əliyev “Transxəzər layihəsi” ilə bağlı işlərin artıq tamamlandığını və təsdiqlənmək üçün Azərbaycan və Qazaxıstan dövlət başçılarına təqdim edildiyini bildirdi. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 14 sentyabr 2005-ci il tarixli fərmanı ilə Qazaxıstan neftinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri ilə nəqlini təmin etmək məqsədilə xüsusi komissiya yaradıldı.

2006-cı ildən başlayaraq Azərbaycan nefti ilə yanaşı Qazaxıstan nefti də Türkiyəyə ixrac edilməyə başlandı. Uzun müzakirələr və texniki proseslərdən sonra, 16 iyun 2006-cı ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayev arasında Qazaxıstanın BTC-yə qoşulmasına dair saziş imzalandı. 8 avqust 2007-ci ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Qazaxıstana rəsmi səfəri çərçivəsində SOCAR və KazMunayQaz şirkətləri arasında “Qazaxıstan Xəzər Nəqliyyat Sistemi” layihəsi üzrə memorandum imzalandı. Həmin sistem “Kaşağan” və “Tengiz” yataqlarından hasil olunan Qazaxıstan neftinin Azərbaycan üzərindən BTC vasitəsilə dünya bazarlarına nəql edilməsi üçün nəzərdə tutulurdu [7, 6].

Rusiyanın sərt mövqeyi səbəbindən Aktau-Bakı neft boru kəməri (Transxəzər neft boru kəməri) hələ reallaşmasa da, hazırda Qazaxıstan nefti “Transxəzər layihəsi” çərçivəsində tankerlərlə Azərbaycana, oradan isə BTC və dəmir yolu vasitəsilə beynəlxalq bazarlara nəql edilir. Bundan başqa, Qazaxıstan və Azərbaycanın Xəzərin statusu məsələsində ümumilikdə eyni mövqə sərgiləmələri həm Transxəzər əməkdaşlığı, həm də türkdilli ölkələr arasında yaxşı münasibətlərin davam etdirilməsi baxımından müsbət xarakter daşıyır.

Transxəzər neft əməkdaşlığının digər istiqamətini Türkmənistan neftinin Azərbaycan vasitəsilə beynəlxalq bazarlara nəqli təşkil edir. Türkmənistan neftinin BTC vasitəsilə daşınmasını nəzərdə tutan saziş 2010-cu ilin iyun ayında imzalandı. Qazaxıstan qədər olmasa da, Türkmənistan da hasil etdiyi neftin əhəmiyyətli bir hissəsini BTC ilə nəql etməyi hədəfləyirdi. Neft istehsalını getdikcə artıran Türkmənistan, hətta neftini və neft məhsullarını daşımaq məqsədilə son illərdə yeni gəmilər aldı. Bununla belə, Türkmənistan və

Azərbaycan arasında müəyyən dövrlərdə Xəzərin statusu ilə bağlı ciddi fikir ayrılıqlarının olması iki ölkə arasında Transxəzər enerji əməkdaşlığının dərinləşdirilməsinə mənfi təsir göstərdi. Məlum olduğu kimi, 90-cı illərdə Xəzərdəki neft quyuları ilə bağlı iki ölkə arasında yaranan mübahisələr münasibətləri kəskinləşdirdi. Hətta Türkmənistan 2001-ci ildə maliyyə səbəblərini əsas gətirərək Azərbaycandakı səfirliyini bağladı. Lakin, xüsusilə Türkmənistanın sabiq prezidenti Saparmurad Niyazovun (Türkmənbaşı) vəfatından sonra, Türkiyənin də təşəbbüsü ilə Türkmənistan-Azərbaycan münasibətlərinin normallaşdırılması prosesi başladı və 2008-ci ildə Türkmənistanın Azərbaycandakı səfirliyi yenidən fəaliyyətə başladı. Bununla da, Azərbaycan-Türkmənistan münasibətləri ikitərəfli və çoxtərəfli formatda inkişaf etdi. Bunun ən mühüm nümunəsini Azərbaycan-Türkiyə-Türkmənistan dövlət başçılarının və xarici işlər nazirlərinin üçtərəfli zirvə görüşləri təşkil edir.

Azərbaycan-Türkiyə-Türkmənistan Xarici İşlər Nazirləri Üçtərəfli Görüşünün birincisi 26 may 2014-cü ildə Bakıda, ikincisi 29 yanvar 2015-ci ildə Aşqabadda, üçüncüsü 28 avqust 2015-ci ildə Antalyada, dördüncüsü isə 18-19 iyul 2017-ci illərdə Bakıda keçirildi [2]. Azərbaycan, Türkiyə və Türkmənistan Dövlət Başçılarının Birinci Üçtərəfli Zirvə Görüşü 12 oktyabr 2015-ci ildə Türkmənistanın Avaza şəhərində keçiriləcəyi planlaşdırıldı. Lakin Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğan, 10 oktyabr 2015-ci ildə Ankarada həyata keçirilən terror hücumu səbəbindən Türkmənistana edəcəyi səfərini təxirə saldı. Bu görüş, ancaq 14 dekabr 2022-ci ildə baş tutudu və 25 maddədən ibarət birgə bəyannamə imzalandı [5].

Transxəzər qaz kəməri layihəsinin iqtisadi faydaları. BTC ilə bağlı işlər tamamlandıqdan sonra daha iki layihənin həyata keçirilməsi planlaşdırıldı:

1. Azərbaycan qazını Türkiyə və Avropaya çatdıracaq “Cənub Qaz Dəhlizi” layihəsi;
2. Türkmənistan qazını Türkiyə və Avropa bazarlarına daşıyacaq “Transxəzər Qaz Kəməri” layihəsi [3, 518].

“British Petroleum”-un (BP) məlumatlarına əsasən, Türkmənistan 19,5 trilyon kubmetr sübut edilmiş təbii qaz ehtiyatı ilə dünyanın dördüncü ən böyük təbii qaz nəhəngidir. Bu göstəriciyə görə Türkmənistan Rusiya (38 trilyon kubmetr), İran (32 trilyon kubmetr) və Qətərdən (24,7 trilyon kubmetr) sonra gəlir. Ümumilikdə, Türkmənistan dünya üzrə sübut edilmiş təbii qaz ehtiyatlarının 9,8%-ni təşkil edir [4, 13]. Coğrafi mövqeyinin üstünlüklərindən istifadə edən Türkmənistan, zəngin qaz ehtiyatlarını əsasən Sovet dövründə inşa olunmuş boru xətləri ilə Rusiyaya, İranın şimal bölgəsinə və enerji tələbatı yüksək olan Çinə ixrac edirdi.

Bilindiyi kimi, Rusiya 1991-ci ildən bəri türkmən təbii qazının əsas alıcısıdır və ucuz qiymətə əldə etdiyi qazı Avropaya ixrac edir. Rusiya və Türkmənistan arasında təbii qaz tədarüku 2003-cü ildə illik 5 milyard kub-

metrdən başlayaraq, daha sonra 70-80 milyard kubmetrə qədər qazın Rusiyaya ötürülməsini nəzərdə tutan 25 illik müqavilə ilə möhkəmləndirildi. Lakin 2009-cu ildə Türkmənistan qazını Rusiyaya daşıyan təbii qaz boru kəmərinə baş verən partlayış, Rusiya-Ukrayna qaz münaqişəsi və Qərbi Avropa ölkələrinə qaz tədarükünün azalması Rusiyanın həmin ildə Türkmənistandan qaz idxalını dayandırmasına səbəb oldu. Rusiya 2010-cu ildə Türkmənistandan qaz idxalına yenidən başlasa da, qiymət anlaşımazlıqları səbəbindən Türkmənistanın Rusiyaya qaz ixracı 2016-cı ildə sıfıra endi. Üç illik fasilədən sonra 2019-cu ildə Türkmənistan və Rusiya arasında təbii qaz ticarətinin yenidən başlaması qərara alındı və sonrakı illərdə kiçik həcmdə alqı-satqı ilə başlayan qaz tədarükü artmağa davam etdi. 2021-ci ilin birinci rübündə Türkmənistandan edilən qaz ixracı əvvəlki ilin 1,3 milyard kubmetrlik həcmindən iki dəfə artaraq 2,2 milyard kubmetrə çatdı. 2021-ci ilin sonunda Türkmənistandan Rusiyaya qaz tədarükü həcmnin 8,8 milyard kubmetri keçməsinə baxmayaraq, iki ölkə arasında təbii qaz alımının əvvəllər 40-50 milyard kubmetr diapazonunda olduğu nəzərə alınarsa, hazırkı həcm Türkmənistan üçün yetərli olmadığı aydın görünürdü [8].

Türkmənistan hökuməti, təbii qaz ixracının müxtəlif istiqamətlərində qarşılaşdığı çətinlikləri aşmaq və alternativlər tapmaq üçün digər enerji əməkdaşlığı yollarını qiymətləndirməyə başladı. Bu çərçivədə Cənubi Asiya bazarını hədəfləyən Türkmənistan-Əfqanıstan-Pakistan-Hindistan (TAPI) və Avropa bazarını hədəfləyən Transxəzər Boru Xətti (TCP) layihələri irəli sürüldü. TCP-nin Cənubi Qafqaz Təbii Qaz Boru Xətti ilə əlaqəli olması bu layihənin Cənubi Qafqaz boru xəttinin gələcəkdəki genişlənməsi adı ilə də tanındı. Türkmənistan qazını avropalı alıcılara çatdırmaq üçün iki yol proqnozlaşdırılır. Bunlardan birincisi, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyədən keçən Cənubi Qafqaz təbii qaz boru xəttinə (Bakı-Tbilisi-Ərzurum marşrutu üzrə) əlavə edilə bilər. İkinci yol isə TCP-ni Gürcüstandan Rumıniyaya, Qara dənizinin altından təklif olunan Ağ Axın boru xətti ilə bağlamaqdır (şəkil 1).

Hələ, ötən əsrin 90-cı illərindən Xəzər dənizində 16 milyard kubmetrlik tutuma malik 300 kilometrlik təbii qaz boru xəttinin inşası gündəmdə olmuşdur. Dənizin altına döşənəcək boru xətti ilə Azərbaycan və Türkiyə vasitəsilə Avropaya qaz təchizatının təmin edilməsi hədəflənirdi. Bu istiqamətdə atılacaq addımlar 3-5 sentyabr 2012-ci il tarixlərində Aşqabadda Türkiyə, Azərbaycan, Türkmənistan və AB rəsmilərinin görüşündə də müzakirə edildi. Bundan əlavə, Türkiyə Prezidenti Abdullah Gülün 29-31 may 2013-cü il tarixlərində Türkmənistana etdiyi səfər zamanı Türkmənistan təbii qazının Xəzər dənizinin dibi ilə Azərbaycan və Gürcüstan üzərindən Türkiyəyə, buradan isə Avropaya çatdırılması hədəfi istiqamətində iki ölkənin enerji nazirləri arasında "Türkiyə Respublikası Hökuməti ilə Türkmənistan Hökuməti Arasında Türkmənistandan Türkiyə Respublikasına təbii qazın çatdırılması ilə bağlı

əməkdaşlıq haqqında çərçivə sazişi” imzalandı. Türkmənistan Prezidenti Qurbanqulu Berdiməhəmmədovun 3 may 2015-ci ildə Türkiyəyə və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın 7 avqust 2015-ci il tarixində Türkmənistanı etdiyi səfərlər zamanı da bu məsələ müzakirə olundu. Bundan əlavə, 2015-ci il 1 may tarixində Türkiyənin Enerji və Təbii Sərvətlər Naziri Taner Yıldız, Türkmənistan Nazirlər Kabineti sədrinin müavini Baymırat Hocaammedov, Azərbaycanın Sənaye və Energetika Naziri Natiq Əliyev və Avropa İttifaqının Enerji İttifaqı üzrə məsul vitse-prezidenti Maroş Şefçoviçin iştirakı ilə Aşqabadda “Türkiyə-Türkmənistan-Aİ-Azərbaycan Dördtərəfli Görüş Toplantısı” keçirildi. İclasın sonunda Türkmənistan təbii qazının qiymətləndirilməsi ilə bağlı bir anlaşma memorandumu və bəyanat mətni imzalandı [1, 42]. Sonradan Türkmənistan təbii qazı ilə yanaşı, Qazaxıstan təbii qazının da Xəzər dənizindən keçən boru kəməri vasitəsilə Qərb bazarlarına çatdırılması zərurəti meydana çıxdı. Lakin o dövrdə, Azərbaycan ilə Türkmənistan arasında Xəzər dənizindəki mübahisəli qaz yatağı və dənizin statusu ilə bağlı hüquqi mübahisələr hələ də qalmaqda idi. Bu çərçivədə ilk addım Xəzər dənizinin statusu problemini həll etmək oldu. Beş Xəzər ölkəsi 12 avqust 2018-ci ildə Qazaxıstanın Aktau şəhərində “Xəzər dənizinin hüquqi statusuna dair Saziş”i imzaladı və Xəzər dənizinə sahili olan dövlətlər arasında bəzi məsələlər həllini tapdı. Bu sənədə əsasən, Xəzər dənizinin altının qaz boru xətləri və ya telekommunikasiya kabel xətləri ilə döşənməsinin Xəzər Dənizindəki bütün ölkələrin deyil, yalnız bu xətlərin keçdiyi ölkələrin təsdiqini tələb edəcəyi qəbul olundu. Daha sonra, 21 yanvar 2021-ci ildə Azərbaycan və Türkmənistan adı “Dostluq” olaraq dəyişdirilən (Azərbaycan tərəfdən “Kəpəz” və Türkmənistan tərəfdən “Sərdar” adlandırılan) qaz yatağının birgə kəşfi və inkişafı üzrə hökumətlərarası anlaşma protokolu imzaladı [6, 19]. Hər iki ölkənin dövlət başçıları, bu sazişin enerji əməkdaşlığında yeni mərhələ olacağını bəyan etdi. Bu əməkdaşlığın, Transxəzər təbii qaz boru xətləri layihəsinin həyata keçirilməsi və Xəzər sahilindəki dövlətlərin iqtisadi potensialını reallaşdırmaları üçün imkanlar yaradacağı düşünüldü.

Hazırda, Transxəzər təbii qaz boru xəttinin inşası üçün heç bir hüquqi və ya beynəlxalq əngəl yoxdur. Transxəzər təbii qaz boru xəttinin inşası və Cənubi Qaz Dəhlizi ilə əlaqəsinin gerçəkləşməsi daha real görünür. Bu da Türkiyənin Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya siyasətində vacib bir layihə hesab olunur. Türkmənistan, enerji sahəsində Azərbaycan ilə əməkdaşlıq edərək Avropa bazarına daxil ola bilər və Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyində əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Rəsmi Aşqabad bunun ölkənin enerji sənayesini inkişaf etdirməsi və təbii qaz ixracını artırmaq üçün müstəsna fürsət kimi qiymətləndirməlidir. Bu çərçivədə 11 fevral 2021-ci ildə Cənubi Qaz Dəhlizi Məşvərət Şurası çərçivəsində VII nazirlər toplantısında çıxış edən “Türkmənqaz”ın prezidenti Batır Amanov Cənub Qaz Dəhlizinin segmenti olacaq Transxəzər təbii qaz boru xəttinin

inşasının Avropa İttifaqına enerji təchizatını şaxələndirmədə çox vacib olacağını bildirdi. Cənub Qaz Dəhlizi ilə bağlı uğurlu əməkdaşlığı vurğulayaraq, bu qaz boru xəttinin və bütün hissələrinin gələcəkdə Türkiyə və Avropa ölkələrinin enerji təhlükəsizliyini artıracağını qeyd etdi [9].

Şəkil 1. Türkmənistandan Xəzər dənizi vasitəsilə

Cənubi Qafqaz Təbii Qaz Boru Xətti ilə əlaqələndirilməsi planlaşdırılan qaz kəməri xətti.
Mənbə: © www.blacksea-caspia.eu

Bütün hüquqi məsələlərin həllindən sonra, layihənin həyata keçirilməsi üçün tək vacib məsələ maliyyədir. Layihənin büdcəsi təxminən 2 milyard dollar olaraq müəyyən edilib [10]. Buna görə də, bir çox qaz boru xətləri layihəsi, ümumiyyətlə, iştirakçı ölkələrdən birinin birbaşa maliyyəsi ilə həyata keçirilir və Türkmənistandan bu layihəyə müəyyən maliyyə dəstəyi gözlənilir. Enerji təhlükəsizliyi sahəsində əsas prioriteti enerji mənbələrinin şaxələndirilməsi olan Aİ ölkələrinin də Transxəzər təbii qaz boru xətti layihəsinə dəstək verməsi vacib amildir. Rusiya və İranın Xəzər dənizinin çirklənməsi ilə bağlı ekoloji narahatlıqlarını ifadə etmələri və mümkün Transxəzər boru xətti layihəsinə qarşı çıxmaları da bu layihənin qarşısında duran maneələrdən biridir. Rusiyanın bölgədəki enerji monopolisiasını heç kimlə paylaşmaq istəmədiyi məlum bir faktdır. Bu çərçivədə Rusiya, enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bu cür layihələrə “TurkStream” kimi alternativ layihələr inkişaf etdirir. “TurkStream” layihəsinin gündəmə gəlməsi ilə TCP əhəmiyyətini itirmiş kimi görünərsə də, TCP-nin qarşısındakı siyasi problemlərin aradan qalxması ilə sözügedən layihə, enerji tələbatını şaxələndirmək istəyən Aİ üçün dəyərli fürsət olacaq. Maliyyə məsələləri həll edildikdən sonra, Transxəzər təbii qaz boru xəttinin inşası bölgədəki təbii qaz nisbətində hazırda ən real alternativ olaraq qəbul edilir və yaxın gələcəkdə layihənin başlanmasına dair beynəlxalq addımlar izlənilə bilər.

Nəticə. Transxəzər enerji layihələri, Türkiyə perspektivindən baxıldıqda Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunda enerji tədarükünün diversifikasiyası cəhətdən olduqca strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu layihələr, Türki-

yə üçün yeni enerji təchizat marşrutlarının açılması və Avropa bazarlarına daha geniş enerji axınının təmin edilməsi baxımından əvəzsizdir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri ilə Qazaxıstanın və Türkmənistanın neft və qazının beynəlxalq bazarlara daşınması, yalnız enerji təchizatını artırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda Cənubi Qafqazın iqtisadi və geosiyasi rolunu gücləndirir. Transxəzər layihələrinin həyata keçirilməsi, Cənubi Qafqaz ölkələri arasında ikitərəfli (Azərbaycan və Gürcüstan) əməkdaşlığın inkişafına təkan verir, regionun enerji siyasətində yeni dinamikanın yaranmasına səbəb olur.

Həmçinin bu layihələr, Xəzər regionunun enerji ehtiyatlarını daha effektiv şəkildə qiymətləndirməyə və beynəlxalq aləmdəki yerini möhkəmləndirməyə kömək edir. Lakin Transxəzər qaz boru xəttinin inşası hələ də bəzi hüquqi və maliyyə məsələlərlə qarşı-qarşıyadır. Xüsusilə Rusiya və İranın heç bir məntiqə sığmayan “ekoloji narahatlıqları” və siyasi təsirləri bu layihənin qarşısında duran əsas maneələrdən biridir. Bununla yanaşı, bu layihə, Avropa İttifaqı üçün enerji təhlükəsizliyinin artırılması baxımından mühüm bir vasitə ola bilər. Gələcəkdə bu layihələrin həyata keçirilməsi ilə bağlı addımlar atılarsa, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya global enerji bazarlarında mühüm aktorlara, Türkiyə isə enerji mərkəzinə çevrilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Araz Aslanlı. Trans Hazar Enerji İş Birliğinin Türk Cumhuriyetleri Açısından Önemi // Bilig GÜZ, 2017, № 83, s.27-51
2. Azərbaycan, Türkmənistan və Türkiyə xarici işlər nazirlərinin üçtərəfli görüşü başlayıb. https://apa.az/xarici-siyaset/xeber_azerbaycan__turkmenistan_ve_turkiye_xari_-479498 (Müraciət tarixi: 14.10.2024)
3. Baskın Oran. Türk Dış Politikası. Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar. Cild 3: 2001-2012, İstanbul, İletişim Yayınları: 2013, 889 s.
4. BP Statistical Review of World Energy 2020 | 69th edition. <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2020-full-report.pdf>. (Müraciət tarixi: 21.10.2024)
5. Ferdi Türk. Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan Devlet Başkanları Zirvesi'ne ilişkin ortak bildiri. <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/-turkiye-azerbaycan-turkmenistan-devlet-baskanlari-zirvesine-iliskin-ortak-bildiri/2765526> (Müraciət tarixi: 18.10.2024)
6. Mariana Liakopoulou, Fabio Indeo. The Agreement on the Dostluk Field and the Outlook for Caspian Energy Security // Energy Security Program Research Study, 2021, № 2, s. 1-19
7. Müşfiq Atakişiyev. Uğurlu şaxələndirmə siyasəti Azərbaycanın iqtisadi və geosiyasi maraqlarını təmin edir. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 2014, 18 noyabr.
8. Turan İsmayıl. “Türkmənqaz” Rusiyaya qaz nəqlini niyə dayandırır? <https://redaktor.az/news/world/258675-turkmenqaz-rusiyaya-qaz-neqlini-niye-dayandirib> (Müraciət tarixi: 22.10.2024)
9. Zhuldyz Kanapiyanova. Bringing Turkmen Gas to the European Market: Trans-Caspian Gas Pipeline. <https://www.eurasian-research.org/wp-content/uploads/2021/10/Weekly-e-bulletin-04.10.2021-10.10.2021-No-323.pdf>
10. “2 milyard dollar lazımdır”. <https://qafqazinfo.az/news/detail/2-milyard-dollar-lazimdir-35076> (Müraciət tarixi: 22.10.2024)

ТРАНСКАСПИЙСКИЕ ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЕ ПРОЕКТЫ: ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ ДЛЯ ТУРЦИИ И СТРАН ЮЖНОГО КАВКАЗА (2005-2021 ГГ.)

Гусейн А. ГУСЕЙНЛИ

РЕЗЮМЕ

Статья рассматривает геополитическое и экономическое значение трансказахстанских энергетических проектов для Турции и стран Южного Кавказа в период с 2005 по 2021 год. Особое внимание уделяется проектам, реализуемым в рамках сотрудничества по строительству нефтепровода Баку–Тбилиси–Джейхан (BTC) и трансказахстанских газопроводов. Кроме того, в статье анализируется экономический вклад развития экспортных энергетических маршрутов из Казахстана и Туркменистана в экономику Турции и стран Южного Кавказа, а также влияние этих проектов на международную торговлю и энергетическую безопасность. Трансказахстанские проекты подчёркивают важные изменения в энергетической политике региона и геополитической динамике, а также способствуют открытию новых энергетических маршрутов для европейского рынка.

Ключевые слова: Турция, Транскаспийские энергетические проекты, Южный Кавказ, геополитическое и экономическое сотрудничество, энергетическая безопасность

TRANS-CASPIAN ENERGY PROJECTS: GEOPOLITICAL AND ECONOMIC PERSPECTIVES FOR TÜRKIYE AND THE SOUTH CAUCASUS COUNTRIES (2005-2021)

Huseyn A. HUSEYNLI

SUMMARY

The article examines the geopolitical and economic significance of Trans-Caspian energy projects for Türkiye and the South Caucasus countries between 2005 and 2021. It specifically analyzes projects within the framework of cooperation on the implementation of the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) pipeline and Trans-Caspian gas pipelines. Additionally, the article discusses the economic contributions of Kazakhstan's and Turkmenistan's energy export route development to Türkiye and the South Caucasus countries, as well as the impact of these projects on international trade and energy security. The Trans-Caspian projects highlight significant shifts in the region's energy policy and geopolitical dynamics while also facilitating the opening of new energy supply routes to the European market.

Keywords: Türkiye, Trans-Caspian energy projects, South Caucasus, geopolitical and economic cooperation, energy security

UOT 94 (479/24); 913.1

**XIX ƏSR – XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRİNƏ QƏDƏR CƏNUBİ
QAFQAZDA BAŞ VERƏN HADİSƏLƏRİN ZƏNGƏZURUN TARİXİ
COĞRAFIYASINA TƏSİRİ
(TARİXİ-SİYASİ VƏ ƏHALİ COĞRAFIYASI BAXIMINDAN)**

Elşən N.ASLANOV*

Təbii sərvətləri, füsunkar təbiəti, onomastik adların zənginliyi və keşməkeşli tarixi ilə də diqqəti cəlb edən Zəngəzur ərazisi Kiçik Qafqazın ən uzun dağ silsiləsi olan Zəngəzur silsiləsinin bir qismini, eləcə də Azərbaycan Respublikası sərhədlərinin cənub-qərbi və Qərbi Azərbaycan torpaqlarının (indiki Ermənistan ərazisinin) cənub-şərqini əhatə edir. Zəngəzur mahalı XIX əsr -XX əsrin ilk onilliklərində siyasi oyunların mərkəzinə çevrildi və bu da bölgənin tarixi coğrafiyasında özünü daha çox göstərdi. Bu baxımdan məqalədə XIX əsr-XX əsrin ilk onilliklərində Zəngəzurun tarixi coğrafiyasına, xüsusilə Cənubi Qafqazda baş verən hadisələrlə bağlı tarixi-siyasi coğrafiyasındakı dəyişiklərə dair məlumatlar əksini tapmışdır. Burada mənbələr əsasında XIX əsr -XX əsrin ilk onilliklərində Zəngəzurun tarixi-siyasi sərhədləri göstərilir, XIX əsrdə çar hökuməti tərəfindən Zəngəzur mahalının inzibati-ərazi bölgüsü nəzərdən keçirilir və bunun məqsədli şəkildə həyata keçirilməsindən bəhs edilir. Eyni zamanda, XX əsrin 20-ci illərində sovet Rusiyasının təkidi ilə Qərbi Zəngəzur ərazinin Ermənistanə verilməsi ilə bağlı qərar nəzərdən keçirilir. Bu qərarın sonrakı dövrlərdə Zəngəzur mahalında baş verən hadisələrə təsiri məsələləri araşdırılır və ona münasibət bildirilir. Məqalədə Zəngəzur bölgəsinin tarixi-siyasi ərazisi ilə bağlı Azərbaycan dövlətinin mövqeyi, həyata keçirmək istədiyi tədbirlər fonunda 2020-ci il noyabrın 10-da imzalanan Üçtərəfli bəyanatda “Laçın dəhlizi üzrə yeni hərəkət marşrutunun inşası planının müəyyənləşdirilməsi” ilə Zəngəzur məsələsinin geostrateji baxımdan siyasi müstəviyə qaldırılması ilə bağlı məsələlərə də toxunulur.

Açar sözlər: XIX əsr - XX əsrin əvvəlləri, Rusiya işğalı, Qarabağ bölgəsi, inzibati-ərazi dəyişiklikləri, ermənilərin ərazi iddiaları, Şərqi və Qərbi Zəngəzur əraziləri

Giriş. Azərbaycan tarixinin yenidən obyektiv tədqiqinə ehtiyac duyulan dövrlərindən biri də XIX-XX əsrlər dövrüdür. Ümummilli lider Heydər Əliyev hələ prezident olduğu dövrdə - 1997-ci il yanvarın 31-də AMEA-nın alimləri ilə görüşü zamanı Azərbaycan tarixinin XIX-XX əsrlər tarixinin ya-

* Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi, t.ü.f.d.; elshanaslanov@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0002-3823-4350

zılması ilə bağlı qeyd edirdi ki, *“bunlar bizim üçün həm yaxındır, həm məlumat, arxiv materialı çoxdur, həm də onlar çox işlənilibdir. Amma harada hansı səhv olubsa, gətirib düzəldək və yeni səhvlərə də yol verməyək”* [18]. Bu dövrlə bağlı tədqiqata cəlb olunacaq mövzulardan biri də Azərbaycanın hər bölgəsinin, o cümlədən Zəngəzurun XIX-XX əsrlər tarixi-coğrafiyasının kompleks şəkildə öyrənilməsi zərurətidir.

Zəngəzur ərazisi özünün təbii sərvətləri, füsunkar təbiəti, onomastik adların zənginliyi ilə yanaşı, keşməkeşli tarixi ilə də diqqəti cəlb edir. Kiçik Qafqazın ən uzun dağ silsiləsi olan Zəngəzur silsiləsinin bir qismini, eləcə də Azərbaycan Respublikası sərhədlərinin cənub-qərbi və Qərbi Azərbaycan torpaqlarının (indiki Ermənistan ərazisinin) cənub-şərqini əhatə edir.

Dünyanın elə bir regionu yoxdur ki, Zəngəzur mahalı qədər siyasi oyunların mərkəzinə çevrilmiş olsun [9, 34]. XIX əsrin ilk onilliklərindən “Rusiyanın qüdrətli əli” Qarabağ xanlığının tərkibində olan Zəngəzur vilayətini “müsəlmanların boyunduruğundan xilas edənə qədər” bu ərazi “fars feodallarının hüquqları ilə” [12, 2] idarə edilirdi. Tam dağlıq və geniş bir coğrafi ərazidə yerləşən Zəngəzur mahalı, XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycana dair siyasətində, əslində, çar Rusiyasının varisi kimi çıxış edən sovet Rusiyasının təhriki ilə verilən qərarla Şərqi və Qərbi Zəngəzur ərazilərinə bölündü. Şərqi Zəngəzur ərazisi hazırda Azərbaycan Respublikasının Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarını, Qərbi Zəngəzur ərazisi tarixi Qərbi Azərbaycan torpaqları olan indiki Ermənistan Respublikasının Gorus, Sisyan, Qafan və Mehri rayonlarını əhatə edir. Bu gün də Ermənistan Respublikasının sərhədləri daxilində yerləşən Qərbi Zəngəzur ərazisi ilə bağlı fikirlərini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev çıxışlarında dəfələrlə vurğulamış və bu məsələyə münasibətini ifadə etmişdir. 2014-cü il aprelin 8-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki nitqində o, əzəli Azərbaycan torpağı olan Qərbi Zəngəzurun Azərbaycandan ayrılıb Ermənistana verilməsini, onun ərazinin bütün yaşayış məntəqələrinin adlarının Azərbaycan adları olduğunu, o vaxtkı əhalisinin mütləq əksəriyyətinin azərbaycanlılar olduğunu qeyd etmişdi: *“Azərbaycanın əzəli torpağı olan Zəngəzuru Azərbaycandan ayıraraq Ermənistana vermişdilər. Bu, böyük ədalətsizlik idi. Çünki Zəngəzur tarixi, əzəli Azərbaycan torpağıdır. Zəngəzurun o vaxtkı əhalisinin mütləq əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Zəngəzurun bütün yaşayış məntəqələrinin adları Azərbaycan adları idi. Ona görə, bu qərarın qəbul edilməsində Azərbaycan xalqına qarşı ədalətsizlik və qərəz əsas rol oynamışdır. Eyni zamanda, bu qərarla Azərbaycan coğrafi baxımdan iki yerə bölünürdü. Eyni zamanda, böyük türk dünyası iki yerə bölünürdü. Bu, ədalətsizlikdir, bu, sağalmayan yaradır”* [20]. Bu da həqiqətdir ki, *“Şərqi Zəngəzur bizim tarixi torpağımızdır, Qərbi Zəngəzur bizim tarixi torpağımızdır. Biz tarixi unuda bilmərik, kiminsə siyasi maraqlarının girovuna çevirə*

bilmərik. Gəlsinlər, açsınlar tarixi sənədləri, xəritələri, baxsınlar, sovet hökuməti Zəngəzuru nə vaxt Azərbaycandan qoparıb Ermənistana verib. Bu, yaxın tarixdir” [10, 7].

Coğrafi baxımdan iki yerə bölünən Zəngəzur ərazisi ilə bağlı tarixi ədalətsizliyin və qərəzin aradan qaldırılması baxımından bu gün Zəngəzurun tarixi coğrafiyası ilə bağlı təhlil və araşdırmaların aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda Azərbaycanın 44 günlük Vətən müharibəsinindəki qələbəsinin ən mühüm nəticələrindən biri kimi 2020-ci il noyabrın 10-da imzalanan Üçtərəfli bəyanatda “Laçın dəhlizi üzrə yeni hərəkət marşrutunun inşası planının müəyyənləşdirilməsi” ilə Zəngəzur məsələsinin geostrateji baxımdan siyasi müstəviyə qaldırılması hazırda bu mövzuda tədqiqatları aktual edir.

XIX əsrin əvvəllərində çarizmin işğalçılıq planlarının Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyasında əksi. Tarixin müxtəlif dövrlərində Zəngəzur mahalının siyasi hüdudları sabit şəkildə qalmamış, zamanla regionda baş verən ictimai-siyasi hadisələrə uyğun olaraq müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Təəssüflər olsun ki, 70 illik sovet dönmində və sonrakı illərdə tarixən dədə-baba yurdumuz olan Zəngəzuru elmi tədqiqatlar, xüsusilə də mütəmadi arxeoloji qazıntılar səviyyəsində öyrənməyə imkan vermədilər [6, 8].

Nadir şah Əfşarın imperiyası dağılanadək Azərbaycan inzibati vahidinin tərkibində olan Zəngəzur, Azərbaycan ərazisi xanlıqlara bölündükdən sonra Təbriz, Qaradağ və Naxçıvan xanları arasında bölünmüşdü. Zəngəzurun tarixi-siyasi coğrafiyasından bəhs edərkən ərazinin Pənahəli xan tərəfindən Qarabağ xanlığının tərkibinə daxil olması ilə bağlı A.A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində yazır: “*Xudafərin körpüsündən başlayaraq Kürək çayına və Bərgüşat mahalına qədər yerləri ələ keçirdi. Bundan əlavə, Qaradağa aid Mığrı (Mehri) və Güney mahallarını, Naxçıvana aid Tatif (Tatev - E.A.) və Sisyanı (Qarakilsə - E.A.), Təbrizə aid olan Zəngəzur və Qapanı (Qafan – E.A.) tutmuşdu*” [2, 185]. Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərində Zəngəzur ərazisi, əvvəllər olduğu kimi, yenə də bir siyasi-inzibati vahidin sərhədlərində birləşdi.

XIX əsrin başlanğıcında dünya siyasətinin prioritet probleminə çevrilən Şərq məsələsində Rusiya ərazisinin şimal, qərb və şərq istiqamətlərində genişlənməsi imkanları tükəndiyi üçün Rusiyanın xarici siyasətində cənubdakı ərazilərə - Orta Asiya və Qafqaza sahib olmaq arzusu önəmli yer tuturdu. XIX əsrin astanasında Cənubi Qafqazda, eləcə də Avropada yaranmış vəziyyət Rusiyanın Azərbaycana dair işğalçılıq planlarını gerçəkləşdirmək üçün imkan yaradırdı [13, 250].

Rusiya imperiyasının Qafqazda hegemonluğa can atması XIX əsrin başlanğıcında sürəkli və qanlı Rusiya-Osmanlı (1806-1812 və 1828-1829) və Rusiya-Qacar (1804-1813 və 1826-1828) müharibələrinə gətirib çıxardı. Dərin böhran içində çapalayan Osmanlı imperiyası və Qacarlar dövləti rusların işğalçılıq planlarının gerçəkləşməsinə ciddi müqavimət göstərə bilmədilər.

Sonda “bu müharibələr Qafqazın Rusiyanın müstəmləkə imperiyasının tərkibinə daxil edilməsi ilə sonuçlandı” [3, 19]. Böyük əksəriyyətini Azərbaycan xanlıqları təşkil edən Cənubi Qafqaz ərazisi Rusiya üçün siyasi və hərbi-strateji cəhətdən çox böyük əhəmiyyət daşıyırdı. İ.Kazımbəyli “Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: sosial-iqtisadi və siyasi tarix (XIX-XX əsrin əvvəlləri)” əsərində yazır ki, “*Birincisi, bu diyarın işğalı ənənəvi rus-türk rəqabətində qüvvələr nisbətini Rusiyanın xeyrinə həll edə bilərdi. İkincisi, Rusiya Mərkəzi Qafqazı hələ tam fəth edə bilməmişdi. Cənubi Qafqazın istilası dağlıların ərazilərini şimaldan və cənubdan mühasirəyə almaqdan ötrü əlverişli şərait yarada bilərdi. Nəhayət, rus-ingilis rəqabəti Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın əhəmiyyətini artırırdı*” [7, 35]. Bu dövrdə isti dənizlərə - Hindistana yol açmaq siyasəti yeridən Rusiya imperiyası Qacarlar dövlətini və Osmanlı imperiyasını məğlub etdikdən sonra Cənubi Qafqazda özünə güclü bir xristian dayağı yaratmaq siyasəti yürüdürdü. Bu siyasət Azərbaycan xanlıqlarının işğalı və işğal olunan Şimali Azərbaycan torpaqlarına xristian əhalinin, ən başlıcası isə ermənilərin kütləvi surətdə köçürülməsi ilə həyata keçirildi. Bu işğal qaçılmaz idi. Lakin daxildə xanlıqlar arasında bir-birilə hakimiyyət uğrunda aparılan aramsız mübarizələr və mütamadi qarşıdurmalar Azərbaycan xalqının etnik konsolidasiya proseslərini əngəlləməklə yanaşı, həm də ölkənin iqtisadi və hərbi baxımdan tam gücsüz duruma düşməsinə gətirib çıxardı. Bu qarşıdurmalar işğal prosesinə şərait yaradaraq, onu asanlaşdırdı. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, XIX yüzilliyin əvvəllərində Ağa Məhəmməd şah Qacarın hücumları nəticəsində Qarabağ xanlığının daxili vəziyyəti ağırlaşmış, çoxlu dağıntılara səbəb olan bu hücumlarda əhali var-yoxdan çıxmış, məhsul qıtlığı yaranmış, xanlığın müdafiə qüdrəti isə xeyli zəifləmişdi.

Rusiya və Qacarlar dövləti üçün Qarabağın strateji mövqeyinin böyük əhəmiyyəti var idi. Əhməd bəy Cavanşir “Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair” əsərində qeyd edirdi ki, o zamankı İran sərkərdələrinin, o cümlədən şahın özünün rəyinə görə alınmaz qala olan Şuşa qalası qacarlar üçün Cənubi Qafqazın açarı, ruslar üçün isə İranın qapısı hesab olunurdu [8, 182].

Qeyd edək ki, Qarabağ xanlarının xarici siyasəti öz hakimiyyətini, öz hakim mövqeyini saxlamaq və möhkəmlətmək təmayülü ilə təyin edilirdi. Mürəkkəb beynəlxalq vəziyyətdə, İran, Türkiyə və Rusiyanın Azərbaycanı özünə tabe etmək uğrunda mübarizəsi şəraitində xanlar tərəddüd edir və vəziyyətdən asılı olaraq, öz sinfi mənafehlərini təmin edən tərəfə meyl edirdilər. Eyni zamanda, digər çar zabitləri ilə müqayisədə bütün Qafqaz müsəlmanlarına, o cümlədən azərbaycanlılara qarşı son dərəcə həqarətli münasibəti ilə seçilən Rusiyanın Qafqazdakı baş komandanı, Azərbaycanın bir parçasını Rusiya üçün kəsb ayırmaqda əsasən hərbi məqsədlər güdən Pavel Sisianov onun şərtlərini öz xoşu ilə qəbul etmək istəməyən xanlara silahlı qüvvə ilə

inandırma üsulunu tətbiq edirdi. Görünür məhz bu səbəbdən “Qarabağ, Şəki və Şirvan xanları ilə müqavilə bağlanması dinc yolla baş verdi” [17, 7]. Bu müqavilələrin siyasi baxımdan müsbət əhəmiyyəti ondan ibarət oldu ki, “1805-ci il mayın 14-də Kürəkçay müqaviləsinə əsasən, Qarabağ xanlığı məhz müsəlman - Azərbaycan torpağı kimi Rusiyaya ilhaq olundu” [11,45]. Xanlıqlar dövründə Zəngəzur ərazisi Qarabağ xanlığının 21 mahalından 9-nu əhatə edirdi və bu əraziyə Həkəri və Bərgüşad çayları hövzəsindən başlayaraq Zəngəzur dağ silsiləsinədək olan torpaqlar daxil idi.

XIX əsrin əvvəllərində, xüsusilə də Gülüstən və Türkmənçay müqavilələrindən sonra Zaqafqaziya sərhədi Rusiya imperiyasının ərazisinə daxil oldu. İmperiya Osmanlı və Qacar dövlətləri üzərində qazandığı qələbə ilə “Asiyadakı qüdrətini gücləndirdi”, “qonşu himayədarlıq” mövqeyindən “yerli (Cənubi Qafqaz) xalqlarının tam hökmdarı” [15, 3-4] vəziyyətinə keçdi. Azərbaycanın ikiye parçalanması, onun bir hissəsinin zorla çar Rusiyası imperiyasının tərkibinə daxil edilməsi Azərbaycan xalqına vurulan ən sarsıdıcı zərbə oldu. Şimali Azərbaycanı işğal edən Çar Rusiyası sadəcə onun maddi sərvətlərindən iqtisadi ehtiyatlarından öz malı kimi istifadə etməklə kifayətlənmədi, eyni zamanda əzəmətli tarixə və zəngin mədəniyyətə sahib olan bir xalqı və onun ayrı-ayrı xanlıqlara parçalanmış ərazilərini özünün müstəmləkəsinə çevirdi.

XIX əsrdə Zəngəzurun tarixi-siyasi coğrafiyasında baş verən dəyişikliklər. Rusiya hərbi idarəsinin nəzarətinə keçən Şimali Azərbaycan əraziləri xanlıqların ləğvindən sonra vilayətlər kimi tanındı. XIX əsrin ilk otuzilliyində Rusiya bütün Cənubi Qafqazı özünə tabe etdikdən sonra gündəmdə yeni işğal edilmiş ərazilərin imperiyaya daha sıx birləşdirilməsi, onu Rusiyanın bölünməz və ayrılmaz bir hissəsinə çevirmək məsələsi dururdu. Bu səbəbdən həyata keçirilən tədbirlərdən biri kimi Rusiya imperiyası işğaldan dərhal sonra xəzinənin müəyyən bir əyalətdən alacağı vergilərin səviyyəsini müəyyənləşdirmək məqsədilə xanlıqların maddi və insan resurslarının kameral təsvirlərinin tərtibini həyata keçirdi. 1819-cu ildə Şəki, 1820-ci ildə Şirvan, 1823-cü ildə Qarabağ, 1831-ci ildə Quba, 1833-cü ildə Naxçıvan vilayətlərinin təsvirlərində hələ xanlıqlar dövründə hər bir xanlığın bütün kəndləri, şəhərləri, təbii sərvətləri, kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq, ticarətdə məşğuliyyət növləri, əhalisi, vergi və mükəlləfiyyətlər, vergilərin miqdarı ilə bağlı məlumatlar öz əksini tapmışdır. Təsvirlərin tərtibi eyni zamanda xanların, bəylərin, ağaların torpaq və mülklərinin Rusiya hakim dairələri tərəfindən zəbt olunmasını və bu səbəbdən onların mühacirət etmək məcburiyyətində qalmasına şərait yaradılmasını nümayiş etdirir.

Rusiya siyasi elitası Qafqazda sərhədlər müəyyən etsə də, Cənubi Qafqazın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra Sankt-Peterburqda yerləşən çar hakim dairələri ən çətin sərhəd bölgələrindən biri ilə bağlı strategiyanın işlənilib hazırlanması məsələsi ilə qarşılaşdılar. Cənubi Qafqazın, o

cümlədən Şimali Azərbaycan ərazilərinin işğalından sonra çar hakim dairələrində müzakirələrə səbəb olan məsələlərdən biri də bu ərazilərin birbaşa Rusiya ərazisinə çevrilməsi, yoxsa, inzibati, sosial və xüsusilə mədəni baxımdan imperiyaya aid olmayan, lakin imperiyaya məxsus ərazi olaraq qalmaları məsələsi idi. Bununla əlaqədar olaraq 1820-1830-cu illərdə Cənubi Qafqazda siyasətə cavabdeh olan və fəaliyyəti regionla bağlı olan ayrı-ayrı çar məmurları rəsmi və qeyri-rəsmi məktublarda, məruzə və hesabatlarda, göstəriş və qeydlərdə bu məsələ ilə bağlı öz “layihə”lərini irəli sürmüşdülər.

Kürəkçay müqaviləsində Qarabağ xanı xarici dövlətlərlə əlaqə saxlamaq hüququndan məhrum edilsə də, eyni zamanda müqavilədə Əlahəzrət imperator tərəfindən “İbrahim xan zati-alilərinin və onun ocağından olan varislərin və arxasının Qarabağ xanlığı üzərində hakimiyyətinin dəyişilməz” saxlanılacağına, habelə “daxili idarə etmə ilə bağlı hakimiyyət işlərinin, məhkəmə və divanxana işlərinin, bununla yanaşı ölkədən yığılan gəlirin zati-alilərin (xanın) səlahiyyətində” qalacağına [1, 274] söz verilirdi. Lakin 1813-cü il Gülüstən müqaviləsinə əsasən Rusiyanın işğal etdiyi ərazilərə daxil edilmiş Qarabağ xanlığı 1822-ci ildə ruslar tərəfindən ləğv edildi və Müsəlman əyalətləri hərbi dairəsinin tərkibində bir əyalətə çevrildikdən sonra “30-cu illərin əvvəllərində bu əyalətin tərkibində 9 minbəşliliyi birləşdirən iri Zəngəzur mahalı təşkil olundu. Bunlar keçmiş Sisyan, Tatev, Zəngəzur, Qaraçorlu, Püsyən, Bərgüşad, Qapan, Məgri-Güney və Çavundur (Çuldur) mahalları idi” [23,2]. Beləliklə, inzibati-ərazi vahidi kimi XIX əsrin birinci qərinasının sonunda meydana çıxan Zəngəzur ərazisi də 1813-cü il Gülüstən müqaviləsinə əsasən Rusiyanın işğal etdiyi ərazilər sırasına daxil oldu.

Türk-müsəlman əhalisini və Azərbaycanı Cənubi Qafqazda qəddar müstəmləkəçilik siyasətinin başlıca hədəfinə çevirən Çar Rusiyasının əsas məqsədi Azərbaycanın Cənubi Qafqazda minilliklərlə davam edən dövlətçilik ənənələrini və inzibati-ərazi sərhədlərini məhv etmək idi. Rusiya imperiyası əsiri olan xalqların, o sıradan Azərbaycan türklərinin milli varlığını danmağa çalışırdı. Ümumdövlət idarəçiliyi sistemində əsir xalqların torpaq-ərazi бүтövlüyünü göstərə biləcək “Azərbaycan”, “Gürcüstan” kimi anlayışlar yox idi [5, 88]. Onların yerinə sadəcə olaraq inzibati-vilayət bölgüsü əsasında müxtəlif adlar altında quberniyalar yaradılmışdı.

1840-cı il aprelin 10-da I Nikolay tərəfindən “Zaqafqaziya diyarının idarə olunması üçün müəssisə” adı altında inzibati məhkəmə islahatı layihəsinin təsdiqindən sonra Cənubi Qafqazın inzibati quruluşu dəyişdirilərək Ümumrusiya inzibati ərazi bölgüsünə uyğunlaşdırıldı. Cənubi Qafqazda quberniya – qəza – sahə (nahiyə) inzibati bölgüsü tətbiq edildi. İslahat nəticəsində 1841-ci il 1 yanvarın 1-dən tətbiq olunan yeni inzibati quruluşa görə Cənubi Qafqaz diyarı inzibati cəhətdən iki yerə ayrıldı. Mərkəzi Şamaxı olan “Kaspi vilayətinin Qarabağ qəzasının tərkibində keçmiş Zəngəzur mahalı Zəngəzur və

Meğri sahələrinə bölündü [23,3]. Çarizmin 1841-ci ildə verdiyi qərara əsasən Kaspi vilayəti bəylərinin kəndlərin idarəçiliyindən kənar edilməsi, eyni zamanda bəy və ağaların tiyul torpaqlarından məhrum olunması hökumətə qarşı kütləvi xalq çıxışları ilə nəticələndi və 1842-ci ildə torpaqların müsadirəsi dəyandırıldı. Qafqazda öz mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədilə 1844-cü ildə Qafqaz Canişinliyini təsis edən çarizm sonrakı mərhələdə 1846-cı il reskripti ilə ali müsəlman silkinin həm mülk, həm də tiyul torpaqları üzərində tam irsi mülkiyyət hüququnu təsdiq etməklə, ölkəmizdə özünə sosial dayaq yaratmaq yolunda ilk ciddi addım atdı. Çarizmin bölgədə güclənməsi üçün qraf M.Voronsovun təşəbbüsü ilə atılan növbəti addım Cənubi Qafqazda 1846-cı il 14 dekabr tarixli fərmanla yeni ərazi-inzibati bölgünün həyata keçirilməsi oldu. Gürcüstan-İmeretiya quberniyası və Kaspi vilayəti ləğv edilərək, onların yerində Tiflis, Kutais, Dərbənd və Şamaxı quberniyaları yaradıldı. 1846-cı ilin yeni ərazi-inzibati bölgüsünə görə Kaspi vilayəti Şamaxı quberniyası adlandırıldı. 1859-cu ildən Şamaxı quberniyası Bakı quberniyasına çevrildi. 1849-cu ildə İrəvan quberniyası yaradıldı. 1850-ci illərdə Şamaxı və İrəvan quberniyalarının tərkibinə daxil olan Zəngəzur qəzası, 1860-cı illərdə Bakı və İrəvan quberniyalarının tərkibinə daxil edildi. İrəvan quberniyasının təşkil olunması ilə əlaqədar Zəngəzurun cənub hissəsi Meğri sahəsi (Qapan, Meğri-Güney, Çavundur və Püsyan mahalları ilə birlikdə keçmiş Qapanat əyaləti) 1850-1867-ci illərdə bu quberniyanın Ordubad qəzasının tərkibində oldu [23, 3].

1868-ci ildə Tiflis, Bakı və İrəvan quberniyalarının bir hissəsindən Yelizavetpol quberniyası yaradıldı. “Bakı quberniyasının Şuşa qəzasının və İrəvan quberniyasının Ordubad qəzasının Mehri dairəsi ərazilərinin bir qisminin hesabına” [23,3] yaradılan Zəngəzur qəzası Yelizavetpol quberniyasının tərkibinə daxil edildi. Zəngəzur qəzası Yelizavetpol quberniyasına daxil olan qəzalar içərisində ərazicə ən böyüyü idi. Bu qəza İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan, Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl qəzalarının əhatəsində, Araz çayı ilə İranla həmsərhəd idi [23, 3.] Bununla əlaqədar S.P.Zelinski “Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında dövlət kəndlilərinin təsərrüfat həyatı” ilə bağlı tədqiqatında Zəngəzur qəzasının sərhədlərini təsvir edərək yazırdı: “*Zəngəzur qəzası Zaqafqaziyanın cənub hissəsində yerləşir və 137,32 kvadrat mil (1kv. mil = 2,59 kv.km, bu da təxminən 355 kv.km-ə bərabərdir - E.A.) ərazini tutur, Yelizavetpol quberniyasının ən böyük rayonlarından biridir. O şərqdən və şimal-şərqdən Cəbrayıl və Şuşa qəzaları, şimaldan Cavanşir qəzası, qərbdən və cənub-qərbdən Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzaları, İrəvan quberniyası ilə, cənubdan və cənub-şərqdən isə Rusiya ilə İran arasında sərhəd xətti rolunu oynayan Araz çayı ilə həmsərhəddir*” [12, 3].

XIX əsrin sonlarında Zəngəzur qəzasının ərazisi 7,83 min kv.km olmuşdur [23, 3]. Qeyd edək ki, XIX əsrdə inzibati-ərazi quruluşunda baş verən

dəyişikliklər Azərbaycan torpaqlarını nəinki müvafiq quberniyaların hüdudlarında birləşdirdi, əksinə onu daha da parçaladı. Türk-müsəlman əhalisini və Azərbaycanı Cənubi Qafqazda qəddar müstəmləkəçilik siyasətinin başlıca hədəfinə çevirən Çar Rusiyasının əsas məqsədi əslində Azərbaycanın Cənubi Qafqazda minilliklərlə davam edən dövlətçilik ənənələrini və inzibati-ərazi sərhədlərini məhv etmək idi. Eyni zamanda çar Rusiyasının hakim dairələri Cənubi Qafqazın işğalını özünün təsir dairəsində saxlamaq üçün Cənubi Qafqaz xalqları arasına düşmənçilik toxumu səpmək və süni ərazi münaqişələri yaratmaqdan tutmuş, köçürmə siyasətinə və zorla pravoslavlaşdırmaya, dini-etnik zəmində toqquşmalar və milli qırğınlar, deportasiyalar və soyqırımları törətməyə qədər müstəmləkəçiliyin bütün iyrənc formalarını bu regionda sınaqdan çıxarmışlar [16, 6].

Rusiya çarizmi Cənubi Qafqazı işğal etdikdən sonra XIX əsrin ilk onilliklərindən Qacarlar dövlətindən və Osmanlı imperiyasından Şimali Azərbaycanın Qarabağ, Naxçıvan və İrəvan ərazilərinə ermənilərin kütləvi surətdə köçürülməsini təşkil etməklə gələcəkdə Azərbaycanda milli zəmində baş verəcək qırğın və soyqırımların əsasını qoydu. Eyni zamanda XIX əsrdə həyata keçirilən bu köçürmələr sonrakı dövrlərdə həmin bölgələrdə, eləcə də Zəngəzur ərazisində əhali coğrafiyası ilə bağlı ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu.

Zəngəzurun tarixi coğrafiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə. Zaqafqaziya Seyminin dağılmasından sonra böyük dövlətlərin təzyiqi və Osmanlı hakim dairələrinin təklifi ilə 1918-ci il may ayının 29-da İrəvan şəhərinin və ətrafındakı 9 kv.km. qədim Azərbaycan torpaqlarının ermənilərə güzəştə gedilməsi hesabına Ermənistan Respublikası yaradıldı. Bunun müqabilində ermənilər Dağlıq Qarabağ və digər Azərbaycan bölgələrinə olan iddialarından birdəfəlik əl çəkməyi vəd edirdilər. Lakin 4 iyun 1918-ci ildə Batum konfransında 10 kv.km ərazini əhatə edən Ermənistan Respublikası vədinə xilaf çıxaraq Azərbaycanın Zəngəzur, Qarabağ, Naxçıvan və Göyçə bölgələrinə ərazi iddiaları ilə çıxış etdi və 1918-ci ildə bu ərazilərdə kütləvi soyqırımları həyata keçirdi.

Ümumiyyətlə, Rusiya imperiyasının süqutundan sonra onun milli ucqarlarında, o cümlədən Cənubi Qafqazda yaranmış dövlətlər arasında ən çox ziddiyyətlər qarşılıqlı sərhədlərin tanınmaması zəminində yaranmışdı.

1918-ci il iyulun 8-də İstanbul konfransında Ermənistanın nümayəndə heyətinin rəhbəri A.Aqaronyanın Ermənistanın xarici işlər naziri A.Ohancanyana göndərdiyi teleqramda qeyd edirdi ki, artıq Ermənistanın minimum sərhədlərinə Qarabağ, Zəngəzur, Sürməli, Dərələyəz, Naxçıvan, Şərur əraziləri daxil edilməlidir. Sonrakı hadisələr göstərdi ki, əslində, bu teleqramda öz əksini tapmış fikirlər 1918-1920-ci illərdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı irəli sürdüyü ərazi iddiaları üçün bir növ təlimat rolunu oynayır. 1918-1920-ci illərdə Ermənistan ilə Azərbaycan arasında ən çox mübahisəyə səbəb olan

bölgələr arasında Qarabağ və Zəngəzur xüsusi yer tuturdu [14, 8].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyəti dövründə (1918-1920-ci illər) Ararat (Ermənistan - E.A.) Respublikasının silahlı qüvvələri Qarabağ torpağını ələ keçirmək üçün dəfələrlə hərbi təcavüz həyata keçirdilər. Bundan istifadə edən Qarabağ ermənilərinin 1918-ci il iyulun 22-də çağırılmış I qurultayında bölgənin ermənilər yaşayan dağlıq hissəsi müstəqil siyasi-inzibati vahid elan edildi və onlar bu ərazidə öz hökumətlərinin yaradılmasını bəyan etdilər. 15 sentyabr 1918-ci ildə keçirilən II qurultaydan etibarən erməni separatçıları "Erməni Milli Şurası" adlı hökumət yaratdılar. Qeyd edək ki, bu hərbi təcavüz nəticəsində bölgədə yaşayan türk-müsəlman əhalisinin bir qismi soyqırma məruz qalıb, bir qismi qaçıb canını qurtarıb, əhaliyə məxsus əmlaklar qarət olunub, evləri isə yandırılıb. Bütün bu hadisələr həmin dövrün Fövqəladə Təhqiqat sənədlərində və dövrü mətbuatda öz əksini tapıb. Məsələn, FTK-nın üzvü, milliyyətçə rus olan N.Mixaylov 1919-cu il yanvar ayının 16-da Gəncə quberniyasının Ərəş və Nuxa qəzaları, may ayının 9-da isə həmin quberniyanın Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzası kəndlərinin əhalisi üzərində ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımlar, onlara məxsus əmlakların qarət olunması və onların evlərinin yandırılması haqqında topladığı təhqiqat materialları əsasında ətraflı məruzələr hazırlayaraq komissiyaya təqdim edib. FTK-nın sənədlərində Zəngəzur qəzası üzrə 55 qərar layihəsi qəbul edib. Arxiv sənədlərində bu qəzada 115 müsəlman kəndinin ermənilər tərəfindən dağıdılaraq yer üzündən silindiyi qeyd olunub [22, 14]. Məhz bu təcavüzün və özbaşınalığın qarşısını almaq məqsədilə Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə 1919-cu il yanvarın 25-də Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları Gəncə quberniyasının tərkibindən çıxarılaraq, X.Sultanovun rəhbərliyi altında həmin qəzalardan ibarət Qarabağ general-qubernatorluğu yaradıldı. Qeyd etmək lazımdır ki, general-qubernator X.Sultanovun fəaliyyətinin ilk dövrlərində qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri də Andranikin silahlı dəstələrinin Zəngəzur və digər bölgələrdə yaratdığı ciddi təhlükəni birləşik aradan qaldırmaq idi. Sənədlərdən aydın olur ki, Azərbaycan torpaqlarında, xüsusilə Naxçıvanda və Zəngəzur bölgələrində dinc əhaliyə qarşı vəhşiliklər törədən Andranikin quldur dəstələri nəhayət ki, 1919-cu ilin yazında bu bölgələrin hüddudlarını tərk etdilər [14,8].

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Gəncə quberniyasının tərkibində mübahisəsiz ərazi hesab edilən Zəngəzur ərazisi 1920-ci ilə qədər bütün beynəlxalq sənədlərdə, xəritələrdə və yazışmalarda Azərbaycan ərazisi kimi qeyd olunmuşdur.

Sovet hakimiyyətinin 20-ci illərində Zəngəzur ərazisi ilə bağlı qəbul edilən qərarların və baş verən hadisələrin Zəngəzurun tarixi-siyasi coğrafiyasına təsiri. 1920-ci ilin avqustunda Sovet Rusiyası ilə Ermənistan Respublikası arasında bağlanan sazişə əsasən Azərbaycanın Şərur-Dərələyz

bölgəsinin Ermənistana verilməsi nəzərdə tutulur, əzəli torpaqlarımız olan Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan isə “mübahisəli ərazi” hesab edilirdi.

1920-ci il noyabrın 30-da keçirilən Azərbaycan KP MK Siyasi və Təşkilat bürolarının birgə iclasının qəbul etdiyi qərarla Zəngəzur bölgəsini 2 yerə: Qərbi Zəngəzur qəzası və Şərqi - əhalisinin kürdlərdən ibarət olmasına görə Kürdüstan qəzasına bölmək təklif edilirdi.

1920-ci ildə sovet hökumətinin qərarı və sovet hökumətində mühüm vəzifələrdə çalışan erməni millətçilərinin təkidli Qərbi Zəngəzur ərazisinin Azərbaycandan ayrılıb Ermənistana birləşdirilməsi həmin dövrdə Azərbaycanı Naxçıvandan və Türkiyədən coğrafi nöqtəyi-nəzərdən ayırmaq üçün atılmış bir addım idi.

AK/b/P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının 1921-ci il 12 yanvar tarixli iclasında “Zəngəzurun müsəlman hissəsinin inzibati cəhətdən təşkili” haqqında qərar çıxarıldı. Uzun müzakirələrdən sonra Zəngəzur qəzasının köhnə inzibati sərhədlərdə saxlanması qərara alındı və Zəngəzurla bağlı qeyri-müəyyənlik 1927-ci ilə qədər davam etdi. Zəngəzurun azərbaycanlı əhalisini sıxışdırmaqda davam edən ermənilər bununla kifayətlənməyərək sonralar bir sıra ərazilərin də ələ keçirilməsinə nail oldular. Belə ki, Zaqafqaziya MİK Rəyasət Heyətinin 1927-ci il 1 yanvar tarixli iclasında Mehri-Cəbrayıl qəzasında 24 kəndin, 1927-ci il 20 iyun tarixli iclasında isə Zəngəzur-Kürdüstan qəzasının 1.065 desyatın ərazisinin bu və ya digər qəzalara aid edilməsi məsələləri müzakirə edildi [4,6]. Yenə də bu qanunverici hakimiyyət orqanının 1929-cu il fevralın 18-də M.Sxakayanın sədrliyi, Azərbaycan nümayəndələrindən isə D.Bünyatzadə, M.Bağırov və S.Yaqubovun iştirakı ilə keçirilən iclasda Mehridə erməni rayonu yaratmaq adı altında Zəngilan rayonunun üç kəndi - Nüvədi, Ernəzir və Tuğut Ermənistana verildi. 1938-1939-cu illərdə Ernəzir kənd kollektiv təsərrüfatı Nüvədi kəndi, Tuğut kəndi isə ermənilər yaşayan Astazurla birləşdirildi, hər iki kəndin doğma yerlərindən Nüvədi, Əldərə və Astazura kəndlərinə köçürüldü.

Beləliklə, XX əsrin 20-ci illərinin əvvəlində Sovet Rusiyası tərəfindən tarixi Azərbaycan torpağı olan və əhalisi türk-müsəlmanlardan ibarət Zəngəzurun cənub-qərb hissəsindəki torpaqlar Azərbaycandan ayrılıb Ermənistan Respublikasına verildi və burada Mehri rayonunun təşkilindən sonra Azərbaycan özünün tərkib hissəsi olan Naxçıvandan ayrı salındı, Azərbaycanın Naxçıvanla quru əlaqəsi kəsildi. Eyni zamanda Qərbi Zəngəzurun Ermənistanə verilməsi nəticəsində böyük türk dünyası coğrafi cəhətdən parçalandı [20], Zəngəzurun bir hissəsinin ermənilərin əlinə keçməsi ilə Şimali Azərbaycanla Türkiyə arasında əlaqə çətinləşdi, torpaqlarımızın sonrakı işğalı üçün yeni zəmin yaradıldı [4, 6].

Nəticə. XIX əsr – XX əsrin ilk onilliklərində Cənubi Qafqazda baş verən hadisələr Zəngəzurun tarixi coğrafiyasında mühüm dəyişikliklərlə müşa-

hidə olundu. XIX əsrin ilk onilliklərində Qarabağ xanlığının tərkibində Rusiya işğalına məruz qalan Zəngəzur mahalında bir çox inzibati-ərazi dəyişiklikləri həyata keçirildi. Bu əslində Çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda, o cümlədən, Azərbaycanda minilliklərlə davam edən dövlətçilik ənənələrini və inzibati-ərazi sərhədlərini məhv etmək məqsədi daşıyırdı .

XX əsrin ilk onilliklərində - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Zəngəzur bölgəsi erməni təcavüzünə məruz qaldı və bununla da Zəngəzur bölgəsinin qərb ərazilərinin sovet hakimiyyətinin ilk illərində Ermənistanə verilməsi ilə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü pozuldu, mühüm strateji əhəmiyyətə malik Naxçıvanla quru əlaqəsi kəsildi, Türkiyənin Azərbaycanla əlaqəsi xeyli zəiflədi. Bütün XX əsr boyu, eləcə də XXI əsrin ilk onilliklərində Rusiya hakim dairələrinin və erməni dövlətinin sadəcə Zəngəzur ərazisinin tarixi coğrafiyası ilə bağlı deyil, bütün Azərbaycan ərazisinin tarixi coğrafiyası ilə bağlı işğalçılıq planları davam etdirildi. Nəhayət, 44 günlük Vətən müharibəsinin əli Baş Komandan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında şanlı Azərbaycan ordusunun qəhrəmanlığı nəticəsində Azərbaycanın qələbəsi bir tarixi reallığı ortaya qoydu – Rusiya və Avropanın dövlətlərinin müdafiə etdiyi erməni separatçıları və Ermənistan Respublikasının hərbi qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın XX əsrin sonlarında işğal edilmiş tarixi əraziləri olan Qarabağ və Şərqi Zəngəzur XXI əsrdə tamamilə işğaldan azad edildi. XX əsrin 20-ci illərindən Ermənistanə verilmiş Qərbi Zəngəzur ərazinin tarixən Azərbaycana məxsus olması faktı da tarixi reallıqdır, bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 7 iyul 2021-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü” fərmanı ilə “Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları hesabına Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu”nun yaradılması əslində siyasi-coğrafi baxımdan Azərbaycan torpağı olan Qərbi Zəngəzur ərazilərinin bərpası məsələsinə də gündəmə gətirir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin çıxışlarında bildirdiyi kimi, *“Zəngəzur mahalı bizim tarixi ərazimizdir. Xəritəyə baxsaq görürük ki, vaxtilə Zəngəzuru Azərbaycandan ayırıb Ermənistanə vermək nəticəsində böyük türk dünyası coğrafi cəhətdən parçalandı”* [19]. Böyük siyasi qələbənin tarixi nailiyyəti olan Zəngəzur dəhlizinin açılması istiqamətində aparılan işlər də müəyyən dərəcədə bu tarixi reallığın gerçəkləşməsinə xidmət edir, *“Zəngəzur dəhlizinin yaradılması bizim milli, tarixi və gələcək maraqlarımıza tam cavab verir. Biz Zəngəzur dəhlizini icra edəcəyik, Ermənistan bunu istəsə də, istəməsə də. İstəsə daha asan həll edəcəyik, istəməsə də zorla həll edəcəyik”*. Əminlik və inanırıq ki, xalqımıza qarşı ədalətsizlik və qərz tezliklə aradan qaldırılacaq, *“vaxt gələcək və biz azərbaycanlılar bütün tarixi torpaqlarımıza”* [21], o cümlədən zorla əlimizdən alınan Qərbi Zəngəzur ərazilərinə qayıdacağıq. Azərbaycanda Zəngəzur tarixi-coğrafi adının istifadə edilməsindən qorxuya düşən ermənilər

Zəngəzur məsələsinin geostrateji baxımdan siyasi müstəviyə qaldırılması məsələsini bu gün bütün ciddi-cəhdlə pozmağa çalışsalar da Zəngəzur dəhlizi bizi Azərbaycanın əsas hissəsi olan qədim Naxçıvan diyarı ilə birləşdirəcək, bu bölgəni faktiki olaraq nəqliyyat-kommunikasiya blokadasından çıxaracaq. Eyni zamanda mühüm beynəlxalq və regional əhəmiyyət daşıyan bu dəhlizin reallaşması ilə regionun geosiyasi vəziyyətində baş verəcək dəyişikliklər nəticəsində ölkəmiz Şərqi və Qərbi mühüm iqtisadi tərəfdaşına çevriləcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, 328 s.
2. Bakıxanov A.A. Gülüstani-İrəm. – Bakı: Möminin, 2001, - 287 s.
3. Balayev A. Azərbaycan Cümhuriyyətinin doğuşu. 1917-1918-ci illər milli mücadiləsi. – Bakı: JekoPrint, 2022, - 368 s.
4. Bəhrəmov C. Bir səhvin acı nəticələri. “Azərbaycan” qəzeti, -2013.-10 yanvar.-N 4, - s.6.
5. Əliyərli S. Tariximiz açılmamış mövzuları ilə. – Bakı: Mütərcim, 2012, - 560 s.
6. İskəndərov A. Azərbaycanın Zəngəzur mahalı. Xalq qəzeti. - 2022.- 14 may, - s.8.
7. Kazımbəyli İ. Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: sosial-iqtisadi və siyasi tarix (XIX-XX əsrin əvvəlləri. – Bakı: Turxan NPB, 2017, - 400 s.
8. Qarabağnamələr. I kitab. – Bakı: Yazıçı, 1989, - 192 s.
9. Qubadlı. Qədim Azərbaycan torpağı Zəngəzurun qapısı. – Bakı: Turxan NPB, 2013, - 424 s.
10. Mahmudov Y. Zəngəzur dəhlizi bizim üçün strateji məsələdir. Xalq qəzeti, 26 avqust 2021, - s.7.
11. Mahmudlu Y. Seçilmiş əsərləri. VII cild. – Bakı: Təhsil, 2011, - 688 s.
12. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. том IV. - Тифлис, 1886, - 792 с.
13. Mustafazadə T. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri XVIII əsrin ikinci – XIX əsrin əvvəllərində. – Bakı: Şərq-Qərb, 2013, - 528 s.
14. Niftəliyev İ. AXC dövründə Ermənistanla sərhəd məsələsi, Qarabağ və Zəngəzur bölgələrində erməni separatçılığı. “Xalq” qəzeti, 24 may 2018-ci il, - s.8.
15. Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом и финансовом отношениях. В 4 тт. - СПб., 1836. Т. 1. - 426 с.
16. Rəhmanzadə Ş. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri. - Bakı, 2008, - s.6.
17. Svyatoçovski T. Rusiya və Azərbaycan. Sərhədyanı bölgə keçid dövründə. - Bakı, 2000, - s.7.

İnternet resursları:

18. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının rəhbərliyi, həqiqi və müxbir üzvləri, institut direktorları və aparıcı alimləri ilə görüşdə Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. Prezident sarayı, 31 yanvar 1997-ci il <https://lib.aliyevheritage.org/az/4211308.html>
19. Dünya azərbaycanlılarının III qurultayında Prezident İlham Əliyevin nitqi. <https://president.az/az/articles/view/2717>
20. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Prezident İlham Əliyevin nitqi. <https://president.az/az/articles/view/11356>
21. Prezident İlham Əliyev: Vaxt gələcək və biz azərbaycanlılar bütün tarixi torpaqlarımıza qayıdacağıq. 03.12.2016 <https://azertag.az/xeber/1016236>
22. Şirinoğlu Vaqif. Cümhuriyyət dövründə Qarabağ və Zəngəzurdə siyasi vəziyyət. Arxiv

- sənədləri və “Azərbaycan” qəzetinin (1918-1920) materialları əsasında. Xalq Cəb-həsi.- 2025.-9 yanvar.-№1.-s.14.,<https://files.preslib.az/projects/axc/az/earticles.pdf>
23. Zəngəzurun tarixi coğrafiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident kitabxanası <https://files.preslib.az/projects/zangazur/az/a1.pdf>, s.2

**ВЛИЯНИЕ СОБЫТИЙ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ В XIX ВЕК - ДО 20-Х ГОДОВ
XX ВЕКА НА ИСТОРИЧЕСКУЮ ГЕОГРАФИЮ ЗАНГЕЗУРА
(В АСПЕКТЕ ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ
И ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ)**

Эльшан Н.АСЛАНОВ

РЕЗЮМЕ

Территория Зангезура, привлекающая внимание своими природными богатствами, живописными ландшафтами, богатой ономастикой и многовековой историей, охватывает часть Зангезурского хребта — самого протяжённого горного хребта Малого Кавказа, а также юго-западные границы Азербайджанской Республики и юго-восточные земли Западного Азербайджана (территория современной Армении). Зангезурский регион стал объектом политических игр в XIX — первых десятилетиях XX века, что особенно отразилось в его исторической географии.

В этой связи в статье представлена информация об исторической географии Зангезура в указанный период, в частности — об изменениях в его историко-политическом положении в контексте событий, происходивших на Южном Кавказе. На основе источников в статье показаны историко-политические границы Зангезура в XIX — начале XX века, проанализировано административно-территориальное деление Зангезурского уезда, осуществлённое царским правительством, и дана характеристика его целенаправленного характера.

Отдельное внимание уделяется решению о передаче Армении западной части Зангезура в 1920-е годы по настоянию советской России. Рассматривается влияние этого решения на дальнейшие события в Зангезурском уезде и выражается авторская позиция по данному вопросу.

В статье также освещаются аспекты, связанные с позицией азербайджанского государства в отношении историко-политической принадлежности Зангезурского региона, а также с вынесением Зангезурского вопроса в политическую плоскость в геостратегическом контексте — на фоне мер, которые Азербайджан намерен предпринять в рамках трёхстороннего заявления, подписанного 10 ноября 2020 года, с учётом «определения плана строительства нового маршрута движения по Лачинскому коридору».

Ключевые слова: XIX - начало XX века, Российская оккупация, Карабахская область, административно-территориальные изменения, территориальные претензии армян, территории Восточного и Западного Зангезура

**THE IMPACT OF EVENTS IN THE SOUTH CAUCASUS FROM
THE 19th CENTURY TO THE 1920^s ON THE HISTORICAL GEOGRAPHY
OF ZANGEZUR (FROM THE PERSPECTIVE OF HISTORICAL-POLITICAL
AND DEMOGRAPHIC GEOGRAPHY)**

Elshan N.ASLANOV

SUMMARY

The territory of Zangezur, which also attracts attention with its natural resources, fascinating nature, wealth of onomastic names and centuries-old history, covers part of the Zangezur Range, the longest mountain range of the Lesser Caucasus, as well as southwest of the borders of the Republic of Azerbaijan and southeast of the lands of Western Azerbaijan (the territory of modern Armenia). The Zangezur region became the center of political games in the XIX and early decades of the XX century, which was more evident in the historical geography of the region. In this regard, the article contains information about the historical geography of Zangezur in the XIX-first decades of the XX century, in particular about the changes in its historical and political geography in connection with the events that took place in the South Caucasus. Here, based on sources, the historical and political boundaries of Zangezur in the XIX-first decades of the XX century are shown, the administrative and territorial division of the Zangezur district by the tsarist government in the XIX century is considered and its purposeful implementation is described. At the same time, in the 20s of the XX century, at the insistence of Soviet Russia, a decision was being considered to transfer the territory of western Zangezur to Armenia. The issues of the influence of this decision on the events in the Zangezur district in subsequent periods are considered and its attitude is expressed. The article also touches upon issues related to the position of the Azerbaijani state regarding the historical and political territory of the Zangezur region, raising the Zangezur issue to the political plane from a geostrategic point of view against the background of measures that Azerbaijan intends to take in the trilateral statement signed on November 10, 2020, with the "Definition of a plan for the construction of a new route along the Lachin corridor".

Keywords: XIX - early XX century, the Russian occupation, the Karabakh region, the administrative and territorial changes, the territorial claims of Armenians, the territories of Eastern and Western Zangezur

UOT 930

**ASTARA TARİX-DİYARŞÜNASLIQ MUZEYİNDƏ
MÜHAFİZƏ OLUNAN FAYANS NÜMUNƏLƏRİ****Mircavid E.AĞALAROV***

Məqalədə Astara Tarix Muzeyində saxlanılan fayanslar ilk dəfə olaraq elmi dövrüyəyə verilmiş, onların texniki və tipoloji təsnifatı aparılmış, statistik məlumatlar təhlil edilərək, mənşə problemi izah edilmişdir.

Astarada tapılan şiraltı naxışlı fayansların bəzi nümunələrinin yerli istehsal olduğu görünsə də, şirlüstü naxışlı fayanslar əsasən ticarət əlaqələri yolu ilə idxal olunurdu. Üstəlik, Astaradan belə fayansların tapılması burada orta əsrlərdə yüksək səviyyəli şəhər mədəniyyətinin olmasını təsdiqləyən faktlardan biridir.

Açar sözlər: Astara, zərfayans, firuzəyi şir, minai, cızma

Giriş. Astara Azərbaycan Respublikasının cənub rayonlarından biri olub, tunc dövründən günümüze qədər çox zəngin tarixi və arxeoloji irsə malikdir. Keçən əsrin 70-80-ci illərində Astara rayonu ərazisində yerləşən kurqanlarda mərhum arxeoloq Fərman Mahmudov arxeoloji tədqiqat işləri aparmışdır [18]. Bundan başqa, 1981-1985-ci illərdə Azərbaycanın arxeoloji abidələrinin külliyyatının tərtibi ilə əlaqədar arxeoloq Qoşqar Qoşqarlının rəhbərliyi altında Lənkəran-Astara bölgəsində genişmiqyaslı çöl tədqiqatları aparılmış, bölgənin arxeoloji abidələrinin xəritəsi tərtib olunmuşdur. Həmin illərdə Astara rayonu ərazisində bir çox orta əsr abidələri qeydə alınmış və onlarda ilkin tədqiqatlar aparılmışdır. Arxeoloqlar müxtəlif illərdə Astara rayonu ərazisində qısamüddətli elmi ezamiyyətlərdə olaraq, abidələri və arxeoloji materialları qeydiyyatı almışdılar [4].

Hazırda Astara rayonu ərazisində 94 ədəd tarixi və arxeoloji abidə qeydə alınmışdır. Bu abidələr yaşayış evləri, məscid və kilsələr, körpülər, türbələr, qəbiristanlıq-nekropollar, qəbir abidələri, yaşayış yerləri kimi müxtəlif kateqoriyalara daxildirlər. Həmin abidələr arasında, kifayət qədər erkən və klassik orta əsrlərə aid abidələr mövcuddur.

* AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun elmi işçisi;
agalarovmircavid@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-6212-3060

Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, Astara rayonunda yerləşən orta əsr abidələrində əsaslı arxeoloji tədqiqat işləri aparılmamışdır. Astara Tarix-Diyarşünaslıq muzeyinin orta əsrlər kolleksiyası Ərcivan kəndində yerləşən Şəhərgah və Yaşayış məntəqəsi adlı abidələrdən, həmçinin Şindan qalası ərazisindən əldə edilmiş artefaktlardan ibarətdir.

Şəhərgah abidəsi yerli əhali arasında Gümbəz adı ilə tanınır. Bu abidənin inventar nömrəsi 5781-dir. Həmin abidədən ilkin kəşfiyyat işləri nəticəsində əsasən, şirli və şirsiz keramika nümunələri, metal və şüşə fragmentləri, sikkələrdən ibarət yüzlərcə yerüstü material toplanılmışdır. Artefaktların ilkin təhlili, onların IX-XVII əsrlərə aid olduqlarını söyləməyə əsas verir.

“Orta əsr yaşayış məntəqəsi və qalanın qalıqları” 4120 nömrəli inventarla qeydiyyata düşmüş, yerli əhali arasında isə “Xankəndi” adı ilə məşhurdur. Bu abidə tədqiqatçılar tərəfindən “Köhnə Ərcivan yaşayış yeri” kimi elmi dövrüyə daxil edilmişdir. Abidə Astaranın Ərcivan kəndində yerləşir. Abidə 10 hektardan artıq ərazini əhatə etməklə yanaşı, ilkin kəşfiyyat işləri nəticəsində burada hündürlüyü 1.5 m olan və bişmiş kərpicdən inşa olunmuş istehkam qalıqları qeydiyyata alınmışdır [3,64; 4,64-71]. Bu abidə də kəşfiyyat işləri nəticəsində orta əsrlərə aid yerüstü arxeoloji materiallar toplanılmışdır.

Şindan qalası Astara-Nəmin yolunun kənarında, Şindan dağının zirvəsində, strateji əhəmiyyətli yüksəklikdə yerləşir. Burada 2012-ci ildə Astar Tarix-Diyarşünaslıq muzeyinin əməkdaşları tərəfindən aparılmış kəşfiyyat işləri nəticəsində, yerüstü materiallar toplanılmışdır. Toplanan yerüstü materiallar arasında şirli və şirsiz keramika, kaşı nümunələri əsas çoxluğu təşkil edirlər. Bu nümunələr, əsasən XI-XVII əsrlərə aiddirlər.

Fayans məmulatının ümumi təsnifatı. Astara Tarix-Diyarşünaslıq muzeyində mühafizə olunan fayans məmulatı texniki-bədii xüsusiyyətlərinə görə saya, şiraltı və şirüstü naxışlı olmaqla üç böyük qrupa bölünür. Saya nümunələr kobalt və firuzəyi şirlə örtülmüşdür. Şiraltı naxışlı fayans məmulatı qrupuna firuzəyi və kobalt şir altından yapma və cızma ilə həndəsi, nəbatı dekor vurulmuş nümunələr aiddirlər. Şirüstü naxışlılar isə, zərfayans və minai naxışlılar ilə təmsil olunub.

Astara Tarix-Diyarşünaslıq muzeyində mühafizə olunan fayans kolleksiyası içində, saya nümunələr azlıq təşkil edirlər. Saya nümunələr, çox kiçik fragmentlərlə təmsil olunduqlarından formasını bərpa etmək çətindir. Onların böyük qismi firuzəyi, az qismi isə mavi rəngli şir örtüyünə malikdirlər.

Şiraltı naxışlılara, əsasən, cızma, yapma və siluet naxışlı nümunələr aiddirlər. Cızma ilə əsasən ağzın alt hissəsində, kəmərvəri naxış vurulmuşdur (Tablo I: 2, 4). Naxışlar xarakter etibarı ilə, nəbatı və həndəsidir. Bütün cızma naxışlı fayans qab nümunələri firuzəyi şir ilə örtülmüşdür. Nümunələrin birində isə naxış Səlcuq zəncirini xatırladır, amma fragmentin kiçik olmasından kompozisiyanı tam müəyyənləşdirmək mümkün deyildir (tablo I, 4).

Artefaktlar arasında bir ədəd yapma naxışlı nümunə də mövcuddur. Bu nümunə qabın gövdə fragmenti olub kiçik ölçülüdür. Yapma üsulu ilə qabın üzərinə nəbati naxış vurulmuş və firuzəyi rəngli şirlə şirlənmişdir (tablo I, 5).

Ağız kənarı kəsməli nümunələr də diqqətə layiqdirlər. Belə nümunələrdə qabın ağzının kənar hissəsi dalğavari formada kəsilir, bununla da relyef bir naxış əldə edilirdi. Bu texnikadan əsasən kasa və boşqab formalı fayans qablarında istifadə olunmuşdur. Həmin fayanslardan biri firuzəyi, digəri isə mavi rəngli şir ilə örtülmüşdür (tablo I:1, 3).

Kolleksiyadakı fayans məmulatı arasında siluet naxışlı fragment böyük maraq doğurur. Bu nümunədə, fayans üzərindən xromit təbəqə çəkilmiş, sonra isə bu xromit təbəqə qazılaraq, naxış əldə edilmiş və sonda firuzəyi şir ilə örtülmüşdür ki, bu da siluet fayansların xüsusi istehsal texnologiyasıdır [6, 28-29]. Dekor həndəsi və nəbati naxış elementlərinin birgə ahəngindən ibarətdir. Radial kompozisiyada, mərkəzdən şüa formasında çıxan altı ədəd xəttin aralarında nöqtə və yarpağı xatırladan naxışlar həkk edilmişdir. Oturacağın üst hissəsində açıq aşkar üç ayağın izini müşahidə etmək mümkündür. Bu nümunə formaca boşqab və ya kasa olmuşdur (tablo I, 7).

Şirüstü naxışlı fayans məmulatı zərfayans və minai naxışlı nümunələrlə təmsil olunmuşdur.

Zərfayanslar tipoloji baxımdan ağ, südrəngi şür, kobalt şir üzərində bəzədilmiş nümunələr və bixrom şirli nümunələr ilə təmsil olunurlar. İlk dəfə bu texnikanı fayans üzərində tətbiqi IX əsrə tarixləndirilir [7,25]. Bu texnika vasitəsi ilə dulusçular incə məmulat üzərində metal parıltısını əldə edərək, keramikanı qiymətli metalların imatasiyasına çevirə bilirdilər [16,14].

Nümunələrin zər qatları qızılı rəngdən qəhvəyi rəngə qədər müxtəlif rəng çalarlarına malikdirlər. Boşqab tipli bir nümunənin hər iki üzü ağ, südrəngi şirlə şirlənmişdir. Daxildən ağzının alt hissəsindən zər ilə epiqrafik naxışla bəzədilmiş, xaricdən isə zər ilə nəbati naxış çəkilmiş, şiraltı mavi zolaqlarla canlandırılmışdır (tablo II, 4). Bu tip zərfayans nümunələri orta əsr Beyləqan və Şəmkir şəhərlərinin arxeoloji qazıntılarından da məlumdur [196; 10,128; 12, 234].

Qapalı qaba məxsus fragmentin tək-cə xarici səthi ağ şir ilə örtülmüş, daxili hissəsi saya qalmışdır. Xarici səthində, ağ şir üzərindən qırmızımtıl-qəhvəyi rəngli zər ilə torvari həndəsi naxış çəkilmiş, onun altından isə zərlə nəsx xətti ilə yazı yazılmışdır (tablo II, 2). Bir başqa nümunədə belə yazı, ağız hissəsinin üst hissəsində, ağ şir qatı üzərindən zərin cızılması ilə həkk edilmişdir (tablo II, 5). Diqqəti cəlb edən bir başqa nümunənin, xarici səthində ağ şir altından relyef naxışlı yazı mövcuddur. Hərflər mavi rəngli şiraltı boya ilə daha da ön plana çəkilmişdirlər. Yazının ətrafı, şirüstü zər ilə bəzədilmişdir. Bu nümunənin ağzı yastı, hər iki tərəfə çıxıntılı olub, üst hissəsində zər ilə zəncir naxışı salınmış, ətrafı isə mavi rəngli boya ilə daha da canlandırılmışdır.

Bayır tərəfdən isə, ağzının üst hissəsi mavi boya ilə boyanmışdır (tablo III, 1). Oturacaq fraqmentinin mərkəz hissəsində ağ şir üzərindən zər ilə xonça tipli naxış vurulmuş, ətrafında da zər ilə epiqrafik naxış çəkilmişdir (tablo III, 2).

Astara Tarix-Diyarşünaslıq muzeyinin zərfayans kolleksiyası arasında Kaşan üslublu naxışlara sahib nümunələrə də rast gəlinir. Misal olaraq, bir oturacaq fraqmentində ağ şir üzərindən zər ilə belə bir naxış vurulmuş (tablo III, 3), bir başqa oturacaq fraqmentində isə mavi rəngli şir qatı üzərindən Kaşan stilli naxış vurulmuşdur (tablo I, 6). Başqa bir qabın ağız fraqmentində mavi rəngli şir qatı üstündən qəhvəyi rəngli zər ilə naxış vurulmuşdur (tablo I, 6). Eyni üslubda olan oturacaq fraqmentini də qeyd etmək mümkündür (tablo IV, 1). Bəlkə də, bu iki fraqment eyni qaba məxsusdur.

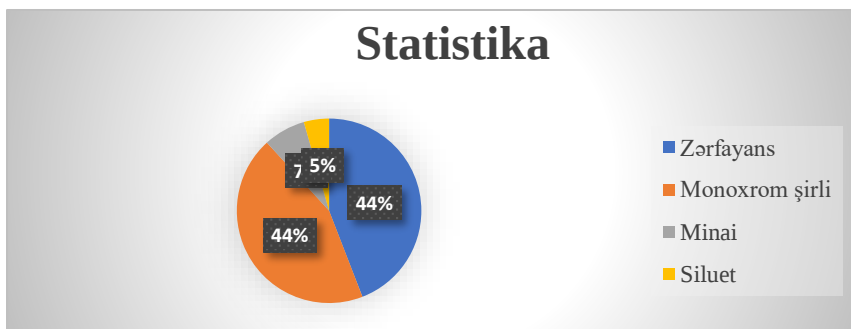

Diagram №1. Astaradan aşkarlanmış fayans nümunələrinin ümumi statistikasi

Bixrom şirli bir kasa parçasının daxili səthi süd rəngli ağ və mavi rəngli şir qatı ilə örtülmüşdür. Mavi rəngli şirli hissədə zər vasitəsi ilə nəbati naxış, ağ şirli hissəsində isə insan təsvirləri verilmişdir. Bu antropomorf təsvirin uzun saqlı olmasını nəzərə alaraq, onun qadın təsviri olduğunu hesab etmək mümkündür (tablo II, 1). Bir başqa bixrom şirli nümunədə isə mavi və firuzəyi şir üstündən zər ilə naxış çəkilmişdir (tablo II, 3).

Minai tipli fayans qab nümunələri fraqmentlə təmsil olunub. Bunlardan biri, kasa formalı olub, daxildən ağ şir üzərindən mavi və qara, bayır tərəfdən isə qara rəngli mina-boya ilə bəzədilmişdir (tablo IV, 2). Bu tip minailər Səlcuq dövrü üçün səciyyəvi hesab olunur. Belə minai naxışlı fayans qab nümunələrinə orta əsr Beyləqan, Şəmkir şəhər yerlərinin arxeoloji qazıntılarında da rast gəlinib [2, 129; 11, 88]

Digər nümunə isə, firuzəyi şirlidir. Xarici səthində cızma ilə naxış kəməri formalaşdırılmış, üzəri firuzəyi şir ilə örtülmüş, şirin üzərindən isə qırmızı boya-mina ilə epiqrafik naxış həkk edilmiş qabın ağzının üst hissəsində, firuzəyi şir üzərindən sarı və mavi rəngli boya-minalar ilə naxış çəkilmişdir. Qabın içəri tərəfində, firuzəyi şir qatı üzərindən qəhvəyi çalarlı rəngli boya-mina ilə naxış çəkilmişdir (tablo IV, 3).

Fayans məmulatının statistikası. Astara rayonu ərazisindəki arxeoloji abidələrdən aşkarlanan fayans tapıntıları yerüstü material olduqlarından, onların statistik təhlillərində müəyyən çətinliyin olması təbiiyədir. Belə ki, yerüstü materiallar ümumi maddi mədəniyyət toplusunun sadəcə kiçik bir qismini əhatə etdiklərindən, onlar əsasında dolğun statistik mənzərənin yaradılması çətinlik törədir. Bununla belə Astara Tarix-Diyarşünaslı muzeyində mühafizə olunan kolleksiya müəyyən təhlillər aparmağa imkan verir.

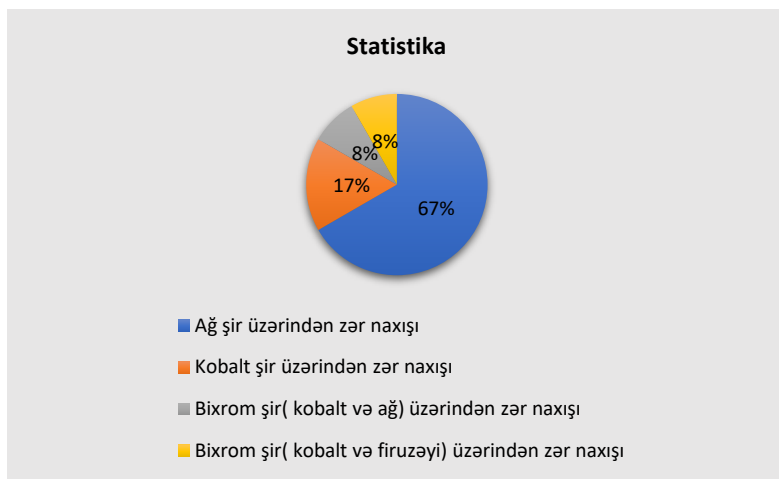

Diagram №2. Astaradan aşkarlanmış zərfayans nümunələrinin statistikası

Diagram №1-də Astara rayonu ərazisindən aşkarlanan fayans nümunələrinin ümumi statistik göstəriciləri faiz ilə verilmişdir. İlk baxışda, zərfayans və monoxrom şirli nümunələrin çoxluq təşkil etdiyini görmək mümkündür. Belə ki, hər iki tipdə olan fayanslar ümumi nisbətən 44% təşkil etməkdədir. Monoxrom şirli nümunələrə həm say, həm də ki, şiraltı naxışlı nümunələr aiddilər.

Bundan başqa, siluet naxışlı nümunələr ümumi sayın 5%, minai tipli nümunələr isə 7% təşkil etməkdədir. Onların saylarının az olması, görünür yerli əhalinin məişətində bu tip fayans qabların geniş yayılmamasının göstəricisidir.

Zərfayansların say və faiz çoxluğu, onların da statistik təhlilinin aparılmasını zəruriləşdirmişdir. Diagram №2-də zərfayansların şir örtüklərinə nisbətə faiz göstəriciləri verilmişdir. Zərfayansların böyük əksəriyyətini, daha dəqiq isə 67%-ni ağ südrəngi şir üzərindən zər ilə bəzədilmiş nümunələr təşkil edirlər. Ardınca gələn isə, tünd mavi-kobalt rəngli şir qatı üzərindən zər ilə bəzədilmiş nümunələrdirlər. Onların ümumi zərfayans sayına nisbəti 17%-dir. Bixrom şirli, ümumi zərfayanslara nisbətə 16%-ni təşkil edirlər ki, onların da 8%-ni kobalt və ağ südrəngi şir üzərindən zərnaxışlılar, digər 8%-

ni isə kobalt və firuzəyi şir üzərindən zər naxışlılar təşkil edilər.

Fayans məmulatının mənşə və dövrləşmə problemi. Orta əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində fayans istehsalının mövcudluğuna dair tədqiqatçılar arasında yekdil fikir yoxdur. Bəzi tədqiqatçılar fayansların Azərbaycan şəhərlərində istehsal olunmadıqlarını, onların gətirilmə olduqları fikrini irəli sürüblər [20,18; 21,322]. İshaq Cəfərzadə Qədim Gəncə ərazisində aparılan qazıntı işləri nəticəsində tapılan ağ gil ehtiyatlarına və çıxarlara istinadən [8, 74], Leviatov Gəncədən aşkarlanan zay fayans nümunələri əsasında [17, 33], İbrahimov Beyləqandan (Örənqaladan) kütləvi zərfayansların tapılması və onların bir qrupunun fərqlilikləri əsasında [15, 193], Tarix Dostiyev Şəmkir şəhər yerindən aşkarlanan istehsal qüsurlu və zay fayans nümunələri əsasında [9, 105], bu tipli qabların Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində istehsal oluna biləcəklərini irəli sürmüşdülər. Astaradan aşkarlanmış fayanslar içində yerli istehsal olanlar da, Tarix Dostiyevin irəli sürdüyü qruplaşma əsasında müəyyənləşdiriləcək.

Beləliklə, Astaradan aşkarlanan monoxrom firuzəyi və mavi şirli, həmçinin cızma və kəsmə ağızlı nümunələri yerli, Azərbaycan istehsalı məhsulu hesab etmək mümkündür (tablo I, 1; 2; 3; 5). Belə nümunələrin Azərbaycanın bir çox şəhərindən aşkarlanması ilə paralel olaraq, başqa şəhərlərdən onların zay və istehsal qüsurlu nümunələri də məlumdur. Bu tipli fayansların məhz Astarada istehsal olunduğunu ehtimal etmək üçün hələlik əlimizdə kifayət qədər əsas yoxdur. Həmin onların ya birbaşa Astarada istehsal olunmalarını, ya da ki, Azərbaycanın başqa şəhərlərindən gətirildiklərini güman etmək olar.

Şiraltı naxışlılar arasında Azərbaycan istehsalı olmasına şübhə edilən nümunə siluet naxışlı fayansın oturmaq fragmentidir (tablo I, 7). Bu tip fayansların sayca azlığı və mükəmməllikləri onların gətirilmə olduqları haqqında fikir irəli sürməyə əsas verir.

Zərfayanslar kütləvi olsalar da, onlarda birbaşa olaraq, yerli istehsal xüsusiyyətləri izlənilmir, hətta bəzi tədqiqatçılar zərfayansların, ancaq Kaşan şəhərində istehsal olunduğu fikrini dəstəkləyirlər [22, 27]. Bu səbəbdən də, zərfayansları gətirilmə olmaları daha çox ehtimal olunandır. Həmin nümunələrin texno-tipoloji xüsusiyyətləri birbaşa olaraq, Rey və Kaşan şəhərlərində istehsal olunmuş nümunələrə bənzəməkdədir [19, 110]. Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq Astaradan aşkarlanmış zərfayansların bu istehsal mərkəzlərinin əmtələri olduğunu irəli sürmək olar.

Minai tipli fayanslara gəldikdə isə, bir çox tədqiqatçı onların Azərbaycana İrandan gətirildiklərini hesab edir [14; 58]. Elə Astaradan aşkarlanan fayanslardan biri də (tablo IV, 2), klassik minai formalıdır və onun İrandan gətirilmə olması heç bir şübhə doğurmur. Başqa bir minai tipli fayans isə Azərbaycanın digər şəhərlərində tapılan fayanslardan fərqlənir və ümumiyyətlə, Azərbaycandan məlum deyildir (tablo V, 3). Bu nümunə ilkin baxışda, Azər-

baycandan çox aşkarlanan cızma naxışlı firuzəyi şirli fayanslara bənzəsə də, firuzəyi şir üzərindən boya-minalar ilə bəzədilmişdir. Bu texnika bizə nə Azərbaycandan, nə də ki İrandan məlum deyildir. Buna bənzər bir neçə kaşı nümunəsi, Cənubi Azərbaycan ərazisindən, Təxt-i Süleyman abidəsindən məlumdur, o nümunələr sadəcə bu nümunə ilə tam oxşarlıq təşkil etmirlər [5]. Bu səbəbdən həmin nümunənin yerli dulusçular tərəfindən Kaşanın minai tipli fayanslarının imitasiyası formasında istehsal olunduqlarını ehtimal etmək mümkündür.

Astardan aşkarlanmış fayansların dövrü mənsubiyyət məsələsinə gəldikdə isə, onların böyük əksəriyyətinin Səlcuq dövrünə aid olduqları şübhə doğurmur. Şiraltı naxışlılar, yəni cızma, ağzı kəsməli, siluet naxışlı fayansların hamısı Səlcuq dövrünə, daha dəqiq desək XI-XIII əsrin əvvəlinə aidirlər.

Zərfayansların da böyük əksəriyyəti, XII əsrin sonu-XIII əsrin sonuna aidirlər. Bir nümunə təkcə burda istisnadır. Bu nümunə ağzı həm daxilə, həm də ki, xaricə geniş açılmış zərfayans qabın ağız fraqmentidir (tablo III, 1) Monqol dövrünə, XIII-XIV əsrin əvvəlinə aiddir. Minai tipli qablar fərqli olsalar da (tablo IV, 2,3), onları da Səlcuq dövrünə, XII əsrin sonuna-XIII əsrin əvvəlinə aid etmək mümkündür [13, 280].

Nəticə. Astaradan aşkarlanan fayansların sayı çox olmasa da, tipoloji müxtəlifliyi ilə fərqlənilirlər, həm də onların arasında elmi əhəmiyyətli nüsxələr mövcuddurlar. Tədqiqata cəlb olunan fayans nümunələri Astara bölgəsində orta əsrlər ərzində urbanizasiya prosesinin getdiyini və şəhər mədəniyyətinin mövcudluğunun bariz nümunəsidir. Fayansların, ələlxüsus da zərfayans və minailərin sözü gedən dövr üçün bahalı əmtəə olduqlarını nəzərə alaraq, Astarada əhəmiyyətli bir elitanın mövcudluğunu da ehtimal etmək məntiqlidir.

Astara bölgəsində aşkarlanmış fayanslar arasında, Səlcuq dövrünə aid edilən materialların çoxluğu, burada Səlcuq dövründə inkişaf etmiş cəmiyyətin markeridir. Monqol dövrü fayanslarının azlığı, artıq bu dövrdə bütün Şimali Azərbaycan ərazisi üçün səciyyəvi olan geriləmə prosesinin Astara bölgəsindən də yan keçmədiyini göstərir.

Astarada yerləşən orta əsrlər yaşayış yerlərinin arxeoloji tədqiqata cəlb olunması zəngin maddi mədəniyyət qalıqlarının aşkarlanması perspektivlərini vəd edir.

Məqalədə Astaradan aşkarlanan fayansların dövrü və mənşə mənsubiyyəti vizual və müqayisə metodları ilə müəyyən edilmişdir. Gələcəkdə aparılacaq arxeoloji tədqiqat işləri bu məsələdə də, əhəmiyyətli ola bilər, belə ki, yeni nümunələrin aşkarlanması onların arxeometrik metodlarla tədqiqini asanlaşdıracaq, bununla da Astarada tapılan fayanslar haqqında daha dəqiq fikirlər söyləməyə imkan verir.

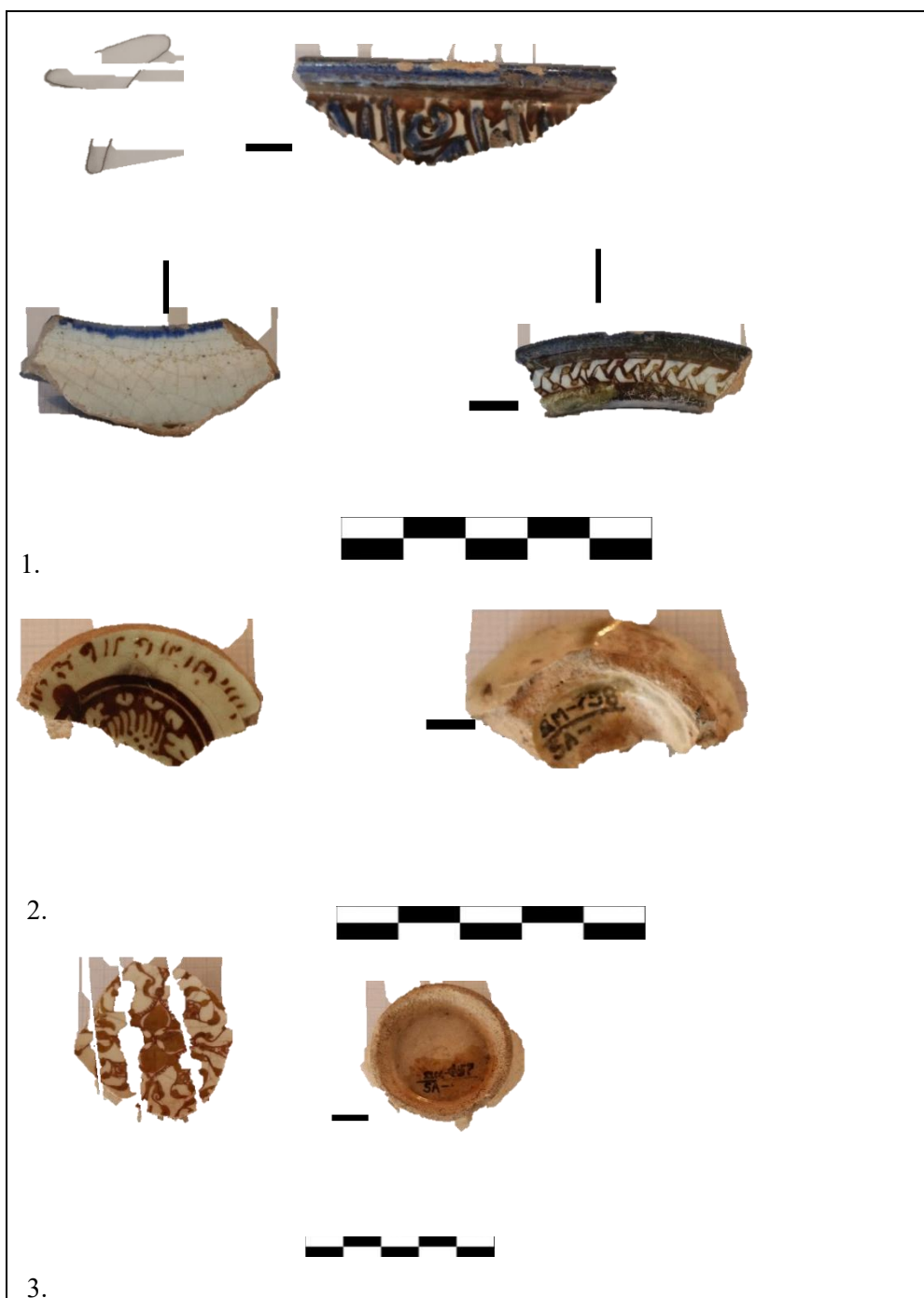
İLLÜSTRASIYALAR

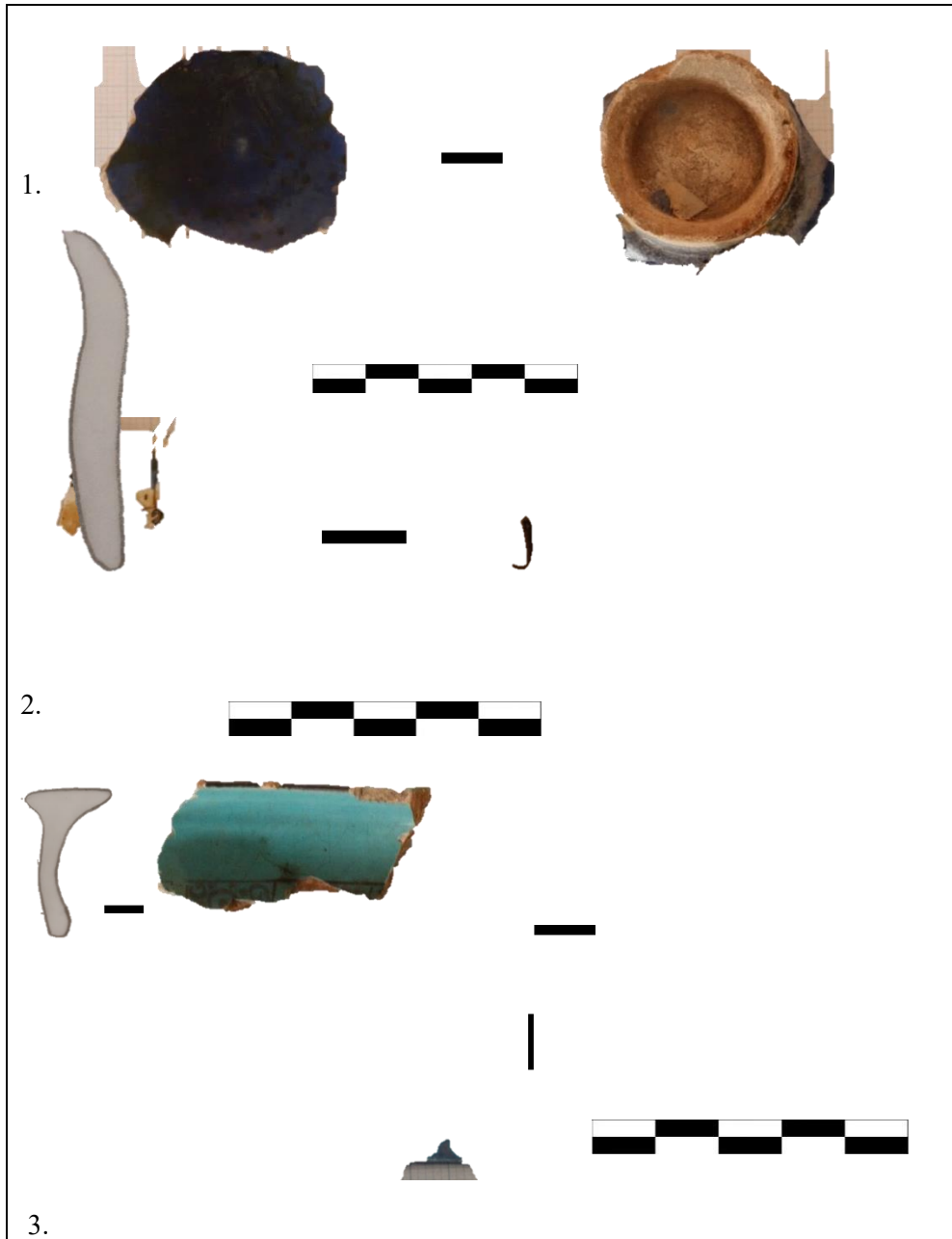
Tablo I. Fayans qab fraqmentləri: 1. Göy, monoxrom şirli fayans qabın ağz fraqmenti; 2. Firuzəyi monoxrom şirli fayans qabın ağz fraqmenti; 3-4. Firuzəyi şir altından cızma naxışlı fayans qab fraqmentləri; 5. Relyef naxışlı fayans qab fraqmenti; 6. Zər naxışlı fayans qab; 7. Siluet naxışlı fayans qab fraqmenti

Tablo II. Zər naxışlı fayans nümunələri: 1. Bixrom şirli fayans qab hissəsi; 2. Ağ-süd rəngli şir üzərindən zər naxışlı fayans fraqmenti; 3. Bixrom şirli fayans qab fraqmenti; 4. Ağ-süd rəngli şir üzərindən zər naxışlı fayansqabın ağız fraqmenti; 5. Ağ-süd rəngli şir üzərindən zər naxışlı fayans qabın ağız fraqmenti.

Tablo III. Zərfayans fraqmentləri: 1. Ağ şir üzərindən zər naxışlı qabın ağız fraqmenti; 2. Ağ şir üzərindən zər naxışlı qabın oturacaq fraqmenti; 3. Ağ şir üzərindən zər naxışlı fayans fraqmenti.

Tablo IV. Şirüstü fayans qab fraqmentləri: 1. Göy şir üzərindən zər naxışlı fayans fraqmenti; 2. Minai naxışlı fayans qab fraqmenti; 3. Minai naxışlı fayans qab fraqment.

ƏDƏBİYYAT

1. Aghalarov M. Patterns and interpretation: Beylagan's lusterware samples\ Reconstructing the Past: Journal of Historical Studies, Vol.1, №1. – Baku, 2023, - pp. 93-100
2. Ağalarov M. Orta əsr Beyləqan (Örənqala) şəhər yerindən tapılmış minai tipli fayans məmulatı \ Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2023, 2023, - s. 123-133
3. Azərbaycan Arxeologiyası. Altı cildə, VI cild. - Bakı: Şərq-Qərb, 2008. -632 səh.
4. Axundov T., Dostiyev T., Əliyev İ. Köhnə Ərcivan yaşayış yeri. // AA. 2002, № 1-2, - 65-71 s.
5. Carboni, Stefano, and Qamar Adamjee. "Takht-i Sulaiman and Tilework in the Ilkhanid Period." In *Heilbrunn Timeline of Art History*. New York: The Metropolitan Museum of Art, 2000 –. http://www.metmuseum.org/toah/hd/khan7/hd_khan7.htm 14.08.2024
6. Bernsted A.K. Early Islamic pottery: Materials and Techniques. Archetype. London: 2003, - 101 p.
7. Caiger-Smith A. Lustre pottery: technique, tradition and innovation in Islam and the Western world. – London, 1985, - 246 p.
8. Джафарзаде И.М. Историко-археологический очерк Старой Гянджи. - Баку: АН Азерб. ССР, 1949, - 103 с.
9. Dostiyev T. Orta əsr Şəmkir şəhərində fayans qablar istehsalına dair \ Bakı Universitetinin xəbərləri, 2017, № 1, - s. 105-113.
10. Dostiyev T.M. Orta əsr Şəmkir şəhər yerindən tapılmış zərnaxışlı fayans məmulatı haqqında\ AMEA-nın xəbərləri, İctimai Elmlər seriyası, 2018, - №2, - s.122-130.
11. Dostiyev T. Şəmkir şəhər yerindən tapılmış “minai” tipli fayans qablar \ Azərbaycan arxeologiyası, №18, - Bakı, 2015, - s.82-92.
12. Достиев Т.М. Фаянсовая посуда с росписью люстром по молочно-белой поливе из гондича Шамкир // Theoretical & Applied science, 2020, Vol.83(03), - pp.230-235.
13. Duggan M.T. An interpretation of some Seljuk, Atabeg and Ayyubid minai, lustre and underglaze painted depictions as providing a record of types of 12th and 13th century cypher machines employed for coded communications \ Selçuk medeniyyeti araştırmaları, №2, 2017, - pp.257-294.
14. Əhmədov Q. Orta əsr Beyləqan şəhəri. - Bakı, 1979.
15. İbrahimov F. Örənqaladan tapılan zər naxışlı fayans qablar haqqında. s.183-197, \ Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. Cild VI. Bakı: ASSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1965
16. Lane A. Early Islamic pottery. London, Faber and Faber, 1st edition, 1958, - 52 p.
17. Левиатов В.Н. Керамика Старой Гянджи. - Баку: Аз.ФАН, 1940
18. Mahmudov F. Astara rayonundakı ilk tunc dövrü qurqanları haqqında. AMM. X cild. - Bakı, 1987.
19. Mason R.B. Medieval Iranian lustre-painted and associated wares: typology in a multidisciplinary study \ Journal of Persian studies, Vol.35(1997), - pp. 103-135
20. Наджафова Н. Художественная Керамика Азербайджана XII-XV веков. - Баку: АН Азерб. ССР, 1964, - 140 с.
21. Шелковников Б.А. Фаянсы расписанные люстром по белой непрозрачной глазури из Орен-кала. // Материалы и Исследования по археологии СССР. №67, т. I, - Москва, 1959, - с.303-323
22. Watson O. Persian Lustre Ware. Faber and Faber Limited. - London, 1985, - 210 p.

ОБРАЗЦЫ ФАЯНСОВ ХРАНЯЩИЕСЯ В ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОМ МУЗЕЕ АСТАРЫ

Мирджавид Э.АГАЛАРОВ

РЕЗЮМЕ

В данной статье фаянсы, хранящиеся в Историко-краеведческом музее Астары, впервые введены в научный оборот, проведена их технико-типологическая классификация, представлена статистика и рассмотрена проблема их происхождения.

Хотя некоторые образцы фаянсов с подглазурным узором, найденные в Астаре, по-видимому, были местного производства, фаянсы с надглазурным орнаментом в основном импортировались посредством торговых связей. Кроме того, находки таких фаянсов в Астаре являются одним из свидетельств существования здесь городской культуры в средневековый период.

Ключевые слова: Астара, люстра, бирюзовая глазурь, минаи, гравировка

STONEPASTE SAMPLES PRESERVED IN ASTARA HISTORICAL MUSEUM

Mirjavid E.AGHALAROV

SUMMARY

Even though, Astara is one of the rich archaeological regions of Azerbaijan, the level of archaeological study here is very low. In this article, the finds preserved in the Astara History Museum were released to the scientific periodical, their techno-typological classification was made, statistics were given, and the problem of their origin was explained.

Although some examples of underglaze patterned stonепastes found at Astara appear to be of local manufacture, the overglaze patterned ones were mainly imported through trade relations. In addition, the discovery of such stonепastes from Astara is one of the facts confirming the presence of urban culture here in the medieval period.

Keywords: Astara, lusterware, turquoise glaze, minai, scratch

UOT 94(479.24)

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN “MİLLƏTÇİLİK” MƏFKURƏSİ

Afıq H.NADİROV*

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri türk xalqlarında milli şüurun, milli kimliyin inkişaf etdiyi bir dövrdür. Azərbaycan tarixində də H.Zərdabi, Ə.Hüseynzadə, Ə.Topçubaşov, Ə.Ağaoğlu, M.Rəsulzadə, F.Xoyski və N.Yusifbəyli kimi şəxsiyyətlər milli istiqlal məfkurəsinin formalaşmasında və inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynamışlar. Əhməd bəy Ağaoğlunun görüşlərində dünya millətlərinin təşəkkülü, onların yüksək səviyyədə inkişafı, kapitalizmin inkişafı ilə yanaşı milli münasibətlərin mahiyyəti, milli tərəqqinin milli-azadlıq mədəniyyəti əsasında inkişafı, milli mədəniyyət və xarakterin özünəməxsus keyfiyyətləri və s. çoxcəhətli məsələlər geniş şəkildə əhatə olunurdu. Onun bu qəbildən olan “Bizim millətçilər”, “Millət və millətçilik”, “Türk mədəniyyəti tarixi”, “İran və inqilabı”, “Qafqazda milli ədavət varmı?”, “Qafqazda milli məsələ”, “Tulu edən ay parçası” və s. kimi məqalələri Azərbaycan tarixşünaslığında “millət və millətçilik” anlayışlarının öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli mənbə rolunu oynayır.

Açar sözlər: Əhməd bəy Ağaoğlu, millətçilik anlayışı, millətçilik fəlsəfəsi, milli istiqlal, milli məfkurə

Giriş. Öz millətinin və ya xalqının digər millətlərdən hərtərəfli üstün olduğuna inanən insanların ifadə etdiyi ideologiyaya millətçilik deyilir. Millətçilik adlanan bu ideologiya çox vaxt etnik mənsubiyyət, elm, mədəniyyət, din, dil və ya sosial dəyərlərə əsaslanır. Siyasi nöqteyi-nəzərdən isə millətçilik ölkənin özünü idarə etmək hüququnu müdafiə etmək, ölkəni global iqtisadiyyatın yaratdığı ictimai, iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni təzyiqlərdən qorumaq məqsədi daşıyır. Bu baxımdan millətçiliyi qlobalizmin antitezisi olaraq qəbul etmək olar.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri türk xalqlarında milli şüurun, milli kimliyin inkişaf etdiyi bir dövrdür. Azərbaycan tarixində də Həsən bəy Zərdabi, Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Fətəli Xan Xoyski və Nəsim bəy Yusifbəyli kimi şəxsiyyətlər milli istiqlal məfkurəsinin formalaşmasında və inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynamışlar. Baxmayaraq ki, onların mübarizə apardığı

* Azərbaycan Universitetinin doktorantı; aphig.nadirov@gmail.com;
ORCID ID: 0009-0009-2963-414X

dövrə türk xalqlarında, o cümlədən, Azərbaycanda milli şüur, millətçilik ideyası durğunluq dövrünü yaşayırdı. Bunun da təbii ki, özünəməxsus həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri var idi. Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil bəy Məmmədquluzadə, Əli bəy Hüseyzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli və Əhməd bəy Ağaoğlu kimi mütəfəkkirlər yazdıqları məqalələrdə, traktatlarda və elmi əsərlərdə bu məsələləri işıqlandırmağa çalışırdılar.

Bu dövrü təhlil etdikdə məlum olur ki, həqiqətən də XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixində çətin və özünəməxsus dövrlərdən biri olmuşdur. Amma buna baxmayaraq, bu amal uğrunda azərbaycanlı dahilər mübarizə aparmaqdan çəkinmir, bütün təzyiqlərə baxmayaraq hər bir sahədə sözlərini deyərək Azərbaycan türklərini, bütün türk-müsəlman dünyasını qorumağa çalışırdılar. O dövrdə sözünü deyən, türk millətini, millətçiliyini qoruyan azərbaycanlı mütəfəkkirlərdən biri də Əhməd bəy Ağaoğlu olmuşdur.

Əhməd bəy Ağaoğlunun görüşlərində dünya millətlərinin təşəkkülü, onların yüksək səviyyədə inkişafı, kapitalizmin inkişafı ilə yanaşı milli münasibətlərin mahiyyəti, milli tərəqqinin milli-azadlıq mənafeəti əsasında inkişafı, milli mədəniyyət və xarakterin özünəməxsus keyfiyyətləri və s. çoxcəhətli məsələlər geniş şəkildə əhatə olunurdu [24, 153; 21, 243-251].

Eyni zamanda bir tərəfdən Qərbin və Çar Rusiyasının sosializm ideyaları, digər tərəfdən burjua fəlsəfə və sosiologiyasının bir-birindən fərqlənən təlimlərinin təsiri də Əhməd bəy Ağaoğlunun millətçilik konsepsiyasını mürəkkəbləşdirməklə yanaşı, onda ziddiyyətli məqamların yaranmasına da yol açmışdır [11].

XX əsrin əvvəllərində milli kimlik və millətçiliklə bağlı yazılar daha çox “Kavkaz” və “Kaspi” qəzetlərində nəşr olunurdu. Əhməd bəy Ağaoğlunun bu cür yazıları daha çox redaktoru olduğu “Tərəqqi” qəzetində işıq üzü görürdü [3, 2].

Əhməd bəy Ağaoğlunun 1903-cü ildə yazdığı “Bizim millətçilər” adlı məqaləsi həm dövrün, həm də müəllifin özünün ideoloji-siyasi əhval-ruhiyyəsinə əks etdirən çox önəmli yazılardan biridir. Millətçilik konsepsiyasına üstünlük verən müəllif bu barədə belə yazır: *“Bəşəriyyətin təkamül tarixində millətçilik dindən sonra insanlığın ikinci böyük üstünlüyüdür. O olmasaydı, bir çox xalqlar yadellilərin zülmü altında əzilməkdə, istismar olunmaqda və inləməkdə davam edərdi”* [25, 28].

Əhməd bəy Ağaoğlu millətçiliyin zərurətini düşünərək, 1909-cu ildə dörd hissədən ibarət “Millət və Millətçilik” adlı məqalə yazaraq millətçilik haqqında olan öz fikirlərini xalqın başa düşəcəyi dildə ifadə etmişdir. O, hər bir insanın həyatında olduğu kimi, hər bir xalqın həyatında da dövrlər vardır deyərək bu dövrlərdən keçməyin çox çətin olduğunu bildirirdi. Daha sonra Avropa ölkələrindən öyrənmənin vacib olduğunu bildirərək, Avropa tarixində millətçiliyin oynadığı müsbət və qurucu rollardan danışaraq deyirdi:

“...bütün xalqların ən parlaq mərhələləri “millətçilik” adlanan bu parlaq dövrlərdir! İndi bütün dünyanı heyran edən, bütün dünyaya hökmranlıq edən, parlaq, qüdrətli, öz elmi və sənayesi ilə zirvələrə yüksəlmiş İngiltərə, Fransa, Almaniya və İtaliyanı bu əzəmətə, şöhrətə gətirən məhz bu millətçilik dövrü olmuşdur” [3, 2].

Əhməd bəy Ağaoğlu istər yazdığı yazılarda, istərsə də səsləndirdiyi fikirlərdə həm öz millətinin eyiblərini, həm də başqa xalqların müsbət xüsusiyyətlərini gizlətməyi xəyanət hesab edərək qeyd edirdi: *“Əsl millətçilər öz millətini tənqid etməkdən, millətinin ayıbını, qüsurlarını göstərməkdən, onların xəstəliklərini, dərdlərini üzə çıxarmaqdan və açıq şəkildə dilə gətirməkdən çəkinməməklə yanaşı, bunu etməkdə bir an belə qafillik də etmirlər. Həm də əsl millətçilər başqa xalqlar arasında mövcud olan yaxşı keyfiyyətləri, gözəl adət-ənənələri, gözəl memarlıq üslubunda inşa edilmiş binaları öz millətinə örnək kimi qəbul edərək, millətini bu gözəllikləri mənimsəməyə təhrik etməkdən və təşviq etməkdən belə çəkinmirlər”* [4, 2].

Əhməd bəy Ağaoğlu üçün ən önəmli məsələlərdən biri tarixdə mövcud olan türk xanədanlarının hakim olduqları ərəzilərdə insanlarla mədəni davranışdır: *“Sadə, təmiz köçərilik həyatının sadəliyinə öyrəşmiş, atından, qılıncından, çadırından, keçəsindən, mal-qarasının südündən başqa heç nə bilməyən o cəsur, saf, hakim xanədanların gözləri parlaq və işıqlı İran sivilizasiyasını görəndə gözləri qamaşdı... Hətta türklər belə parlaq görünən, lakin əslində çürümüş Fars mədəniyyətinə aşiq oldular”* [8, 30]. Türk xanədanlarının fars dilini və fars ədəbiyyatını müdafiə etməsi, farslardan ibarət məmur-ları seçərək dövlətin tərkibinə daxil etmələri son nəticədə türkçülüyə və türk mədəniyyətinin susqunluğa qərq olmasına səbəb oldu. Əhməd bəy Ağaoğlu *“Türk mədəniyyəti tarixi”* əsərində bu qəribə vəziyyəti - türk sülalələrinin hakim olmasına baxmayaraq türk sülalələrinin assimilyasiyasına toxunaraq belə qeyd edir: *“Mühitə qapılmaq, üstün və qalib olduğu halda özünü başqalarının mədəniyyətinə qapdırmaq, öz şəxsiyyətini unutmaq yalnız türklərə xas bir haldır”* [9, 533-535].

Əhməd bəy Ağaoğlu *“İran və İnqilabı”* əsərində türk sülalələri mövzusu daha geniş şəkildə işıqlandırmağa çalışmışdır [7]: *“İranı min illər boyu idarə edən və bəzən ona ümumbəşəri dəyər verən türklərdir. Biz İranın son min ilinin tarixini həqiqətən və birbaşa Türk tarixinin bir parçası kimi görürük”* - deyirdi [13, 27-28; 26].

İran coğrafiyasında hakimlik edən türk xanədanlarının davranışlarını təhlil və tənqid edən Əhməd bəy Ağaoğlu belə yazırdı: *“Türklər başqa yerlərdə göstərdikləri zəiflikləri (özlərinə məxsus mədəniyyəti, mədəni davranışı –Nadirov A.) burada da təkrarən göstərmişlər. Onlar fiziki və maddi cəhətdən bu ərəzilərdə hakim olsalar da, mənəvi hökmranlıqlarını qura bilmədilər. Hökumət, ordu, ticarət, əkinçilik və hətta ədəbiyyat onların əlində olduğu hal-*

da, kimliklərinin ən canlı və daimi amili olan dillərini onlara (hakim olduqları ərazilərin yerli əhalisinə - Nadirov A.) qəbul etdirərək hakim dilə çevirə bil-mədilər. Əksinə, başqalarının dillərini dövlət dili kimi qəbul etdilər və sahib olduqları dövlətin türk dövləti adlandırılmasına əhəmiyyət vermədilər. Bu yolla dövlət getdikcə milliləşmə qabiliyyətini itirmişdir [13, 28; 17, 87].

Türkçülüyn və millətçiliyin islamçılıqla səsleşən bir ideya olduğunu bildirən Əhməd bəy Ağaoğlu, 1902-ci ildə nəşr etdirdiyi “Qafqazda milli ədavət varmı?” adlı məqaləsində süni millətçiliklə əsl millətçiliyi bir-birindən fərqləndirərək belə yazırdı: *“Xalqı təmsil etməyə can atan, özgələrin fikirlərinə, sərbəstliyinə dözümsüz olan, başqalarının hüquqlarına, hisslərinə hörmət etməyən “intellektual fanatiklər” xalqın “qayğısına qalanlar” adı altında “din”lə, “ irq”lə, “tarixi xatirələr”lə oynaqlaşır. Onlar hər boş şeyə, hər adi həvəsə milli-dini don geyindirməyə çalışırlar və nəticədə süni millətçilik meydana gəlir ki, bizim çoxsaylı “millətçilər” ondan məharətlə və özlərinə sərf edən kimi yararlanırlar”* [14, 119-120; 16, 204-205].

Əhməd bəy Ağaoğlu 1904-cü ildə işıq üzü görən “Qafqazda milli məsələ” adlı məqaləsində millətçiliyi yaxşı və pis olaraq iki qrupa bölərək yazırdı: “Birincisi, yəni yaxşı millətçilik vətənə məhəbbətlə, dil ilə, qan ilə, ümumi əməllər və tabe ilə bağlı olduğunuz insanlara qeyri-ixtiyari rəğbət etməkdir. Bu cür millətçiliyi təbiət özü yaradır və heç bir kapitalın, heç bir qəzetin burada işi yoxdur. Təbii olduğu üçün belə millətçilik həm gözəldir, həm də xeyirxahdır. O, xeyirxahlıq etmək, vətənə xidmət göstərmək, onun uğrunda özünü, vaxtını, gücünü qurban vermək arzusundan o tərəfə keçmir.

Ancaq pis millətçilik də var - ədavətə, nifrətə, başqalarına nifrət etməyə və əzməyə sürükləyən barışmaz millətçilik. Belə millətçilik sünidir, qeyri-təbiidir, onu insanlar və kapital yaradır [14, 123].

Əhməd bəy Ağaoğluna görə Avropada “pis millətçilik” kapitalizmin yaranması ilə əlaqədar meydana çıxmışdır. Qeyd etdiyimiz məqalədə müəllif bu barədə olan fikirlərini belə davam etdirir: *“Deyirlər, kapital kosmopolitdir. Bu, aforizmdən başqa bir şey deyil. Kapital soyğunçuluqda heç nəyə fərq qoy-mamaqda kosmopolitizmdir. O, özünkünü də, özgəni də, ellini də, yəhudini də eyni rahatlıqla məhv edir. Lakin onun kosmopolitizmi bundan o tərəfə keçmir. Özgəni məhv etmək lazım olanda və həmin özgə bunu könüllü etmək istəmə-yəndə kapital sözün ən pis mənasında millətçi olur”* [14, 122].

Əhməd bəy Ağaoğlunun fikirlərində və dünyagörüşündə türkçülük daha çox xüsusi mahiyyət kəsb edirdi. Bunun səbəbi isə çar Rusiyasının işğalı altında əziyyət çəkən türk-tatar xalqlarının etnik-milli millətçiliyə görə ruslar tərəfindən assimilyasiyaya məruz qalması idi. Buna görə də millətçilik baxımından türkçülük və türkçülük hissini gücləndirilməsi farslaşdırma, ruslaşdırma, erməniləşdirmə siyasəti qarşısında rol oynayan ən mühüm siyasi faktor hesab olunurdu [16, 206; 10, 228].

Əhməd bəy Ağaoğlunun millətçilik ideyalarının tarixi sübutunu 1907-ci ildə Çar Rusiyası tərəfindən Bakı ətrafında neftli torpaqlarda yaşayan türklərin köçürülməsi məsələsində görə bilərik. Köçürülmə ilə bağlı hazırlanan layihəyə Sankt-Peterburqda baxılması nəzərdə tutulmuşdu. Bu müzakirədə iştirak etmək üçün Azərbaycan türklərindən Əhməd bəy Ağaoğlu üç yoldaşı ilə birlikdə göndərilmişdi. Komissiya üzvlərindən ermənilərlə yanaşı rusların da təzyiq, qüvvət və qeyrət sərf etmələrinə baxmayaraq, otuz beş gün davam edən çətin müzakirələrin nəticəsi olaraq türklərin Bakıətrafı ərazilərdən köçürülməsinin qarşısı alınmışdır [10, 234-235]. Sankt-Peterburqda baş tutan müzakirə zamanı heç bir təzyiq və hədə-qorxudan çəkinməyən Ağaoğlu özünün və həmvətənlərinin haqlı olduğunu sübut etməyi bacarmışdır.

Əhməd bəy Ağaoğlu “Kaspi”, “Tərəqqi”, “Tərcüman”, “Həyat” və “İrşad” qəzetlərində nəşr etdirdiyi bütün məqalələrində ruslar tərəfindən aparılan ruslaşdırma, erməniləşdirmə və xristianlaşdırma siyasəti nəticəsində türkçülüyn və müsəlmançılığın aşağılanmasına qarşı sərt şəkildə mübarizə aparmışdır. O, apardığı bu mübarizə ilə türkçülüyn və müsəlmançılığın əsl mahiyyətini o dövrün insanlarına izahlı şəkildə çatdırmağa çalışmışdır.

Əhməd bəy Ağaoğlu “İrşad” qəzetində çap etdirdiyi “Tulu edən ay parçası” adlı məqaləsində türkçülüynü və müsəlmançılığı açıq şəkildə müdafiə edərək belə yazır: *“Türklük və müsəlmançılıq məsələsinə gəldikdə yenə menşikovlar (burada “Novoye Vremya” jurnalının yazıçısı Menşikovu və onun fikirdə olanları nəzərdə tutur – Nadirov A.) bilməlidirlər ki, biz müsəlmanız və türküüz. Nə müsəlmanlıqda və nə də türklükdə elə bir ləkə gətirən bir şey yoxdur ki, biz öz müsəlmanlığımızı və türklüyümüzü gizləyək. İslam dünyada ən əvvəlinci dinlərdən birisidir. Onda elə bir insanpərəstlik vardır ki, insana fəxr və səadətdən başqa bir şey gətirməz. İslamda nə var ki, biz ondan utanıb öz müsəlman olmağımıza pərdə çəkək? Menşikovlara islam xoş gəlməyir. Mə-nə də xristianlıq xoş gəlməyir. Onlar öz yollarında, mən də öz yolunda. Nə onlara, nə də mənə bundan bir töhmət, bir məzəmmət gəlməz. Türk tayfası isə alan Asiya və Afrikada islamlar arasında ən böyük, ən rəşid, ən müstəid, ən qabil, ən həmiyyətli, ən birinci tayfadır. Türklük ilə ancaq iftixar etmək olar”* [14, 236-237; 1, 1-2; 22, 58-59]. O, bu fikirləri ilə türklüyün ən ali hiss və duyğu olduğunu etiraf etməklə yanaşı, bu duyğunu heç kimin türkün əlindən ala bilməyəcəyini də bildirərək sözlərinə belə davam edirdi: *“Saniyə biz türküüz. Türk olubda qəlbi-meylimiz dünyada, hər yerdə türk var isə onadır. Bu bir hissi-təbiidir. Dünyada heç bir güc, heç bir zor onu bizim əlimizdən alamaz”* [2, 1-2; 23, 67-68].

Sonrakı yazılarında Əhməd bəy Ağaoğlu, “Hüriyyət, Müsavat, Ədalət!” şüarı ilə çar Rusiyasının ruslaşdırma siyasətinə qarşı olan mövqeyini “İrşad” qəzetində belə şərh edir: *“Birincisi rus hökumətinə qarşı mücadilə edərək türk ünsürünün siyasi hüquqlarını təmin etməkdirsə, ikincisi də türk ünsüründə*

birlik fikrini yaratmaqdan ibarətdir” [10, 228]. Gördüyümüz kimi, yaşadığı dövrdə çar Rusiyasının, eləcə də marksistçilərin türklərə və türkçülüyə qarşı yürütdüyü qəbulolunmaz siyasəti ifşa etməklə yanaşı, türkləri də ittihad və ittifaqa dəvət etmişdir.

Əhməd bəy Ağaoğlunun bir çox yazılarında millilik və millətçilik əlamətləri öz əksini tapmaqdadır. Rusiyadakı bütün xalqları dini mənsubiyyətlə yanaşı, etnik mənsubiyyəti də nəzərə alaraq birləşməyə çağıran Ə. Ağaoğlu, bu işdə əsas yükün ziyalıların üzərində olduğunu da vurğulayırdı. İlk növbədə öz xalqlarının taleyini müəyyən edən məsələləri həll etməli olan ziyalılar, bunun üçün bütün güclərini birləşdirməli və gecə-gündüz yorulmaq bilmədən işləməlidirlər. İşləməlidirlər ki, öhdələrinə düşən işi xalqın mənafeyinə uyğun olaraq yerinə yetirə bilsinlər. Buna görə də ziyalılar qeyd edilən məsələlər üzərində hərtərəfli düşünməli, kənar qüvvələrə və ya xalqın əleyhinə ortaya atılmış hər hansı bir nəzəri ideologiyalara uymamalıdirlər.

Əhməd bəy Ağaoğluna görə Qafqazda müsəlman türklərin üstünlük təşkil etdiyini bilən ziyalılar, Qafqazın tarixini, hal-hazırda hakimlik edən çar Rusiyasına məxsus rəsmi dövlət orqanlarını, onlara aid təşkilatları ətraflı şəkildə öyrənməlidirlər ki, onlar öz hədəflərinə nail ola bilsinlər. Əgər bütün bu deyilənlər tam qaydasında həyata keçirilərsə, o zaman türk-tatarlar Qafqazın ən sanballı millətinə çevrilməklə yanaşı, bu bölgədə özlərinəməxsus yeri tutacaq, daha əvvəlki kimi əzilməyəcək və ən mühüm vəzifələrdən kənarlaşdırılmayacaqlar [18, 84]. Bu da onların çəkinmədən, qorxmadan öz haqlarını tələb etmərinə şərait yaradacaqdır.

Millət və millətçiliklə bağlı olan görüşlərə üstünlük verən Əhməd bəy Ağaoğlu, bu barədə olan fikirlərini “Bizim millətçilər” (“Kaspi”), “Millət və millətçilik” (“Tərəqqi”) məqalələrində geniş şəkildə işıqlandırmışdır. “Millət və millətçilik” məqaləsində bu mövzuya toxunan müəllif belə yazırdı: “*Kəməli əmniyyət və ictimai hissi ilə deyə bilərik ki, Rusiya müsəlmanları arasında milliyyət və ittihadı-islam məsələlərini qabardanlardan biri də elə biz özümüzük. Elə ona görə də, Türk xalqlarını millətlərin inkişaf etməsinin ən parlaq mərhələsini təşkil edən millətçilik dövrünə çatdırmaq lazımdır. Bunun da yolu ancaq mübarizədən keçir*” [3; 4; 5; 6].

Əhməd bəy Ağaoğlu bəşərin tarixi təkamülündə millətçiliyi dindən sonra ikinci amil hesab edərək belə yazırdı: “*Millətçilik (nasionalizm) dövrü bir millətin ixtiyarında həmin mayanın xəmirə təsir edib, onun qıcqırması kimidir. Millətçilik dövründə millət toparlanaraq özünü tanıyır, onun bütün üzvləri cəm olub, millətin vücudu, bədənə qəribə bir mətanət, bir mükəmməllik kəsb etmiş olur*” [16, 211; 19, 75].

Türkçülüyyə islamçılığa, islamçılığı türkçülüyə qarşı qoyanlara etiraz edən Əhməd bəy Ağaoğluna görə, islamçılığı inkişaf etdirən ən mühüm amil elə milliyyətin (türkçülüyn) özüdür. Türklüklə islamçılıq bir-birinə qarşı qo-

yulduqda hər ikisi süqut etməyə məhkumdur. Buna görə də azərbaycanlı mütəfəkkir Ə. Ağaoğlu islamçılığın güclü olaraq inkişaf etməsi üçün milliyətin güclü olması fikrini daha çox müdafiə edirdi. İslam-türk birliyinin tərəfdarı olan Ağaoğlu, belə bir birliyin nə vaxtsa olacağına inanırdı. Bu baxımdan əlinə düşən hər fürsətdə Türk-İslam birliyindən danışan Ağaoğlu, ayrı-ayrı türk dövlətlərinin yaranmasına elə də rəğbət bəsləməmişdir.

“İran və inqilabı” əsərində bu məsələyə toxunan Ə. Ağaoğlu, Türk-İslam birliyi məsələsində Sultan Səlimdən sonra Nadir şahın daha mühüm rol oynadığını yazırdı: *“Bu işdə daha irəli gedən Nadir şah Türkiстанı, Xivəni, Buxaranı almaqla yanaşı, Osmanlı dövləti ilə birləşmək istədi. Bu birləşmədə də əsas məqsədi sünni-şiə ixtilaflarını aradan qaldıraraq vahid bir millət, vahid bir ümmət qurmaq idi. Lakin bu məqsədin həyata keçməsinə Osmanlının göstərdiyi inad mane oldu!”* [15, 123]. Bütün bunlar dahi mütəfəkkir Əhməd bəy Ağaoğlunun daha çox vahid millət tərəfdarı olduğunu sübut edir. O, irəli sürdüyü görüşlərlə, dərc etdirdiyi traktat və məqalələrlə Azərbaycanı təkcə coğrafi ad deyil, azərbaycanlıların yaşadığı bir dövlət olaraq Avropa ilə yanaşı, bütün dünyaya tanıtdırmağa çalışırdı [12, 130].

Bütün bunlar, türkçülük-millətçilik məfkurəsinin əsasını qoyan şəxslərdən birinin də Əhməd bəy Ağaoğlunun olduğunu söyləməyə əsas verir. Bunu mütəfəkkirin öz sözlərində də görmək mümkündür: *“Hörmətə layiq olan millətçilik böyük olduğu qədər, həm də əzəmətli bir hadisədir. Mənə elə gəlir ki, bəşəriyyətin inkişaf tarixində insan üçün dindən sonra ikinci ən böyük amil millətçilikdir”* [27, 42; 20, 7].

Nəticə. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, “millət və millətçilik” mövzusu ətrafında mühakimələr yürüdən Əhməd bəy Ağaoğlu daha çox elmi cəhətdən əsaslandırılmış müddəalarla çıxış etmişdir. Beləliklə, əsərlərinin öyrənilməsi, müqayisəli şəkildə təhlil edilməsi onun istər Azərbaycan tarixinin, istərsə də ümumtürk tarixinin əvəzedilməz şəxsiyyətlərindən biri olduğunu sübut edir. Onun o dövrdə səsləndirdiyi ideyalar inkişaf səviyyəsinə görə Azərbaycan cəmiyyətini ən azı yüz il qabaqlayırdı. Bu baxımdan, Əhməd bəy Ağaoğlunun əsərləri müsəlman türk ölkələri ilə yanaşı, şərq ölkələrini öyrənmək üçün də müasirlik baxımından elmi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bu gün də elmi əhəmiyyətini qoruyub saxlayan bu əsərlərin hər zaman öyrənilməsi və araşdırılması vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. “İrşad” qəzeti, 22 mart 1906-cı il, №74, s.1-2
2. “İrşad” qəzeti, 23 mart 1906-cı il, №75, s.1-2
3. “Tərəqqi” qəzeti, 22 yanvar 1909, №16
4. “Tərəqqi” qəzeti, 26 yanvar 1909, №19
5. “Tərəqqi” qəzeti, 29 yanvar 1909, №22
6. “Tərəqqi” qəzeti, 5 fevral 1909, №28

7. Ahmed Ağaoğlu. İran ve İnkılabı. – Ankara, 1941.
8. Ahmed Ağayev. Türk Alemleri – 2, Türk yurdu, sayı 1, nəşr ili yoxdur, - s.30.
9. Ahmed Ağayev. Türk medeniyet tarixi, Türk yurdu, IV cilt (1329), - s.533-535.
10. Akçuraoglu Y. Türkçülüyn tarixi. - Bakı: Qanun, 2010, - s.234-235.
11. Atakışiyeva H. Əhməd bəy Ağaoğlunun yaradıcılığında kulturoloji fikir. İksmedia onlayn qəzet, Mədəniyyət bölümü, 08 sentyabr, 2022.
12. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), Azərbaycan nəşriyyatı. I c. - Bakı, 1988, - s.130.
13. Əhməd bəy Ağaoğlu. İran və İnkılabı, tər. Almaz Həsənzadə. - Bakı: Azərənəşr, 2009, - s.27-28.
14. Əhməd bəy Ağaoğlu. Qafqazda milli məsələ. Məqalələr və sənədlər toplusu. / Tərtib edən, ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi F.R.Cabbarov. - Bakı: Mütərcim, 2019. - 276 s.
15. Əhməd bəy Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri. / Tərtib edənlər: Əziz Mirəhmədov, Vilayət Quliyev. / - Bakı: Şərq-Qərb, 2007, - 392 s.
16. Ələkbərlı F. Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). - Bakı: Elm və təhsil, 2020, - 864 s., .
17. Göyalp Z. Türkçülüyn əsasları. - Bakı: Maarif, 1991, - 175 s.
18. Gülseven F. Ahmet Ağaoğlunun həyatı, fikirləri, siyasi və sosial mücadeleləri // “Azerbaycan” dergisi. – Ankara, 1989, Sayı: 268, - s.72-109, s.84.
19. Holly Shissler A. Between Two Empires/ Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey, London & New York: I.B. Tauris Publishers, 2002, - p.64-81.
20. İbişov S. Əhməd bəy Ağaoğlu: tarixi şəxsiyyət haqqında tarixi qeydlər. “İpək yolu” jurnalı, №4, 2019, - s.5-17.
21. Karahan M. Əhməd Ağaoğlunun üç mədəniyyət konsepsiyası. SAM Strateji jurnalı, №3-4 (17-18, 2016, s.243-251)
22. Mehmetzade M. Milli Azərbaycan hərəketi. Məsəvat Fırkası Tarixi. - Varşova, 1938, - s.58-59.
23. Mehmetzade M. Milli Azərbaycan Kültür Dərnəyi Yayınları, №40. – Ankara, 1991, - s.67-68.
24. Mirəhmədov Ə. Əhməd bəy Ağaoğlu. - Bakı: Örgünəş, 2014, - 264 s.
25. Nəsimli N. Türkçülük tarixində Ahmet Ağaoğlu fenomeni, Doğumunun 150. yılında Türk dünyasının görkəmli ictimai siyasi hədəmi Ahmet Ağaoğlu Sempozyumu 19-20 Eylül 2019/Bakü-Azərbaycan, 21-22 Ekim 2019/ İstanbul-Türkiyə, - s.27-43.
26. Sultanlı V. Əhməd bəy Ağaoğlu fenomeni // “Ədəbiyyat” qəzeti, №35, - Bakı, 2006.
27. Балаев А. Ахмед Бек Агаоглу – Патриарх Тюркизма. - Bakı: Teas Press, 2018, - 508 c.

ИДЕОЛОГИЯ «НАЦИОНАЛИЗМА» АХМЕД БЕК АГАОГЛУ

Афик Х.НАДИРОВ

РЕЗЮМЕ

Конец XIX — начало XX века — период развития национального самосознания и национальной идентичности у тюркских народов. В истории Азербайджана такие личности, как Х. Зардаби, А. Гусейнзаде, А. Топчубашов, А. Агаоглу, М. Расулзаде, Ф. Хойский и Н. Юсифбейли, сыграли важную роль в формировании и развитии идеологии национальной независимости.

В трудах Ахмед-бея Агаоглу освещаются вопросы организации народов мира, их уровня развития, сущности национальных отношений в контексте развития капитализма, а также идей национального прогресса, основанного на духовных ценностях и стремлении к национальной свободе. Особое внимание уделяется уникальным чертам

национальной культуры и характера. В его произведениях, таких как «Наши националисты», «Нация и национализм», «История турецкой культуры», «Иран и его революция», «Есть ли национальная вражда на Кавказе?», «Национальный вопрос на Кавказе» и других, рассматриваются многогранные аспекты национальной идеи.

Особенно статьи Агаоглу, посвящённые вопросам нации и национализма, играют важную роль в азербайджанской историографии и способствуют глубокому осмыслению этих понятий.

Ключевые слова: Ахмед бек Агаоглу, концепция национализма, философия национализма, национальная независимость, национальная идеология

"NATIONALISM" IDEOLOGY OF AHMET BEY AGAOGLU

Afig H.NADIROV

SUMMARY

The end of the 19th century - the beginning of the 20th century is a period of development of national consciousness and national identity in the Turkish peoples. In the history of Azerbaijan, personalities like H. Zardabi, A. Huseynzadeh, A. Topchubashov, A. Agaoglu, M. Rasulzadeh, F. Khoyski and N. Yusifbeyli played an important role in the formation and development of the national independence ideology. In Ahmed Bey Agaoglu's meetings, the organization of the nations of the world, their high level development, the essence of national relations along with the development of capitalism, the development of national progress based on the spirituality of national freedom, the unique qualities of national culture and character, etc. multifaceted issues were widely covered. His works such as "Our nationalists", "Nation and nationalism", "History of Turkish culture", "Iran and its revolution", "Is there national enmity in the Caucasus?" "The national issue in the Caucasus" etc. Articles like "nation and nationalism" in Azerbaijani historiography play an important role in studying the concepts of "nation and nationalism".

Keywords: Ahmet Bey Agaoglu, concept of nationalism, philosophy of nationalism, national independence, national ideology

UOT 94 (479.24)

**ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN
AZƏRBAYCANA BİRİNCİ RƏHBƏRLİYİ DÖVRÜNDƏ
ƏDƏBİ İRSƏ VƏ ƏDƏBİYYATA QAYĞI**

Rəşid M.MEHDİYEV*

Ümummilli lider Heydər Əliyevin respublikaya birinci rəhbərliyi dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı unikal bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, ədəbiyyatın həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq səviyyədə tanınması üçün geniş tədbirlər görülmüşdür. Xalqın tarixi keçmişini və milli kimliyini əks etdirən ədəbiyyat nümunələri yaradılmış, bu əsərlər müxtəlif dillərə tərcümə edilərək geniş auditoriyalara çatdırılmışdır. Bu dövrdə milli ruhun və millətsevərlik ideyalarının ədəbiyyat və ictimai mühitə ehtiyatla daxil edilməsi təmin edilərək, xalqın ədəbi irsə olan marağı artmışdır.

Məqalədə XX əsrin 70-80-ci illərində Heydər Əliyevin fəaliyyətində Azərbaycan ədəbiyyatına və ədəbi irsə göstərilən diqqət və qayğı, ölkənin mədəni və intellektual həyatında mühüm yer tutan görkəmli yazıçı və şairlərimizin yubileylərinin təşkil edilməsi məsələləri, Azərbaycan mətbuatının inkişafı, ədəbi mühitin formalaşdırılması və milli irsin gələcək nəsillərə çatdırılması məqsədilə atılan addımlar, milli mədəniyyəti saxlamaq, inkişaf etdirmək və zənginləşdirmək üçün görülən işlər araşdırılır.

Açar sözlər: XX əsrin 70-80-ci illəri, Ümummilli lider, Azərbaycan ədəbiyyatı, ədəbi irs, mətbuat, klassiklər

Giriş. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan xalqının müstəqillik və azadlıq düşüncələri ədəbiyyatda inkişaf etmiş və qorunmuşdur. İstiqlal ideyalarının təbliğatçıları və azadlıq mübarizəsinin önündə gedənlər böyük əksəriyyətlə ziyalılar, jurnalistlər, yazıçılar, şairlər və alimlər olmuşdur. Bu tarixi gerçəklikləri yaxşı bilən Ümummilli lider Heydər Əliyev hakimiyyəti dövründə ədəbiyyata və ədəbi irsə xüsusi diqqət və qayğı göstərmişdir. O, yaxşı bildirdi ki, hər bir xalqın özünəməxsus mədəniyyəti olsa da, bəşəriyyətin heyranlıqla qarşıladığı incəsənət və elmi əsərlər yalnız müəyyən xalqlar tərəfindən yaradılmışdır. Əgər bu xalqlar olmasa, onların mədəniyyəti də zəifləyəcək təcridcən silinəcəkdir. Bu səbəbdən bir xalqın mədəniyyətinin inkişafı üçün onun sosi-

* Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı; resid.mehdiyev1998@mail.ru;
ORCID ID: 0009-0002-7881-2757

al-iqtisadi tərəqqisi və buna əlverişli şərait yaradan rəhbər faktor olmalıdır. Heydər Əliyev Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına diqqət yetirərək, onu zənginləşdirib həm ölkə daxilində, həm də dünya miqyasında tanıtdı. Azərbaycan xalqı onun rəhbərliyi altında öz mədəniyyətinin inkişafını davam etdirərək, dünya mədəniyyətinə öz töhfəsini vermişdir. Onun hakimiyyəti dövründə Azərbaycan mədəniyyəti, burada yaşayan bütün etnik qrupların ümumi mədəniyyətinə çevrilmiş və xalqı birləşdirərək ümumi sərvətə çevrilmişdir. Milli kimliyin formalaşmasında vacib amillərdən biri olan “öz millətini tanı, mədəniyyətini tanı” ideyası Azərbaycanda ziyalılar tərəfindən uğurla həyata keçirilirdi. Heydər Əliyev mədəniyyətin inkişafına yönələn fəaliyyətlərdə, sovet dövründəki kommunist liderlər arasında, ən böyük mədəniyyət milliyyətçisi idi. O, Azərbaycan xalqının tarixi, hüquqları, iqtisadiyyatı, sosial strukturu, dini inancı, poeziyası, ədəbiyyatı, musiqisi və digər sahələrində aparılan araşdırma və tədqiqatları dəstəkləyir, bu sahələrin inkişafına töhfə verirdi. Azərbaycanın mədəni irsinin araşdırılması və gələcək nəsillərə çatdırılması üçün möhkəm bir baza yaradıldı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin respublikaya birinci rəhbərliyi dövründə Azərbaycan mədəniyyətinin yaradıcıları öz mədəniyyətlərini, tarixlərini sevidilər və onlarla qürur duyurdular. Heydər Əliyev Kommunist Partiyasının rəhbəri, milli lider olaraq marksist-leninçi ideologiyanın hökm sürdüyü dövrdə Azərbaycan mədəniyyətini qoruyub, inkişaf etdirmişdir. Milli mədəniyyəti saxlamaq, inkişaf etdirmək və zənginləşdirmək prioritet sayılırdı. Azərbaycanın mədəniyyətini yaradan böyük sənətkarlar öz işlərini vətənə bağlılıq, sevgiylə həyata keçirir və onu tərənnüm edirdilər. Həmin dövrdə Azərbaycan xalqı haqqında milli ruhu yüksəldən mükkəmməl əsərlər yazılmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyev digər xalqların mədəniyyətinə, tarixinə və milli sərvətlərinə hörmətlə yanaşır, mədəniyyətlər arasında əlaqənin və qarşılıqlı inkişafını təmin edirdi.

Əsas hissə. Ümummilli lider Heydər Əliyevin ədəbiyyata və ədəbi irsə göstərdiyi diqqət bir neçə mühüm istiqamətdə həyata keçirilirdi. O, yazıçıların qurultaylarında müntəzəm iştirak edir, ədəbiyyat mövzularında əhatəli nitqlər söyləyir, onlara xalqın tarixini və müasir həyatını əks etdirən əsərlər yazmalarını tövsiyə edirdi. Yazıçı və şairlərin əsərlərinin çapı üçün xüsusi nəşriyyatlar təşkil edilərək, yaradıcılıq fəaliyyətini dəstəkləmək məqsədilə yaradıcılıq evləri inşa edilmiş, Şamaxıda Ədəbiyyat muzeyi açılmışdı. Şair və yazıçıların yubileyləri təntənə ilə qeyd edilir, yüksək mükafatlar ilə təltif edilir, mənzil şəraitləri yaxşılaşdırılırdı. Heydər Əliyev yazıçıların qurultaylarının təşkil edilməsinə dair məsələləri MK bürosunda müzakirə edir və qərarlar qəbul olunmasına nail olunurdu. 1976-cı il 20 aprel tarixində, Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə keçirilən KP MK bürosunun iclasında Azərbaycan yazıçılarının VI qurultayının keçirilməsi qərara alındı [2]. May ayında keçirilən qurultayda Heydər Əliyevin geniş və əhatəli bir nitqi mühüm məqamları özündə

cəmləyirdi. Respublika rəhbəri Azərbaycan ədəbiyyatını, onun inkişaf istiqamətlərini və qarşıya çıxan problemləri dərinlən anlayır, xalqın tarixi kökləri ilə bağlı yazılı abidələrin tədqiqinə böyük önəm verilməsini vurğulayırdı. Azərbaycanlıların dünya ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmaları üçün tərcümə işlərinin düzgün həyata keçirilməsinin vacibliyi qeyd olunurdu. Ümummilli lider Heydər Əliyev belə deyirdi: “Azərbaycan ədəbiyyatı... çoxəsrlik tarixi “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi ədəbi incilər, Nizami Gəncəvinin böyük yaradıcılığı, Xaqani, Nəsimi, Füzuli və Vəqif kimi söz bəhəddirlərinin dahiyanə əsərləri, aşiq poeziyasının daim canlı olan nümunələri ilə zəngindir” [12]. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, Azərbaycan xalqının türk mənşəyini əks etdirən ən qədim yazılı abidə kimi uzun müddət Sovet ideologiyası tərəfindən yad bir miras kimi qiymətləndirilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra böyük cəsarətlə bu abidənin geniş şəkildə tədqiq edilməsini dəstəklədi. Onun nitqindən bir müddət sonra Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix fakültəsində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Azərbaycan xalqının etnogenezisi məsələləri üzrə ixtisaslaşmış dərslər tədris edilməyə başlandı. Bu abidə ilə bağlı elmi və ədəbi araşdırmaların sayı artdı, dastanın əsasında bədii film çəkildi. Ulu öndər Heydər Əliyev nitqində Azərbaycanda bədii tərcümə işinin təkmilləşdirilməsi məsələsinə toxunaraq qeyd edirdi ki, Azərbaycan oxucularını dünya ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələri və klassik şah əsərləri ilə tanış etmək tərcüməçilərin nəcib vəzifəsidir [12]. Bu sahədə görülmə işlərin əsas məqsədinin Azərbaycanda tərcüməçilik sahəsinə gələcəkdə vacib olacaq peşəkar tərcüməçilərin yetişdirilməsi olduğunu vurğulamışdı. Buna görə də, Azərbaycanda bədii tərcümə işinin qaydaya salınması məqsədilə mərkəz yaradıldı. Mərkəzdə peşəkar gənc tərcüməçilərin yetişməsi üçün şərait yaradıldı və xarici ədəbiyyatın orijinaldan Azərbaycan dilinə tərcüməsi prosesi çoxaldı. Azərbaycan oxucuları dünya ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələri ilə tanış oldu.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin ədəbi irsə diqqəti sahəsində olan mühüm işlərdən biri böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin qəbrinin qorunması və onun üçün məqbərə tikilməsi məsələsinin araşdırılması idi. Bu mövzu 1950-ci illərin sonu və 1960-cı illərdə gündəmə gəlsə də, heç bir irəliləyiş əldə olunmamışdı. Heydər Əliyev Mərkəzi Komitənin (MK) beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin rəhbərinə Füzulinin İraqın Kərbəla şəhərində məqbərəsinin tikilməsi imkanlarını araşdırmaq üçün göstəriş verdi. Bu tapşırıqə görə MK-nın şöbə müdiri Sov. İKP MK-nın müvafiq şöbəsi ilə əlaqə yaradaraq məsələni müzakirəyə çıxardı. 1977-ci il 2 sentyabr tarixində Heydər Əliyevə təqdim olunan arayışda qeyd edilirdi ki, MK-nın şöbə müdiri Sov. İKP MK-nın müvafiq şöbəsində İraqla əlaqələrə cavabdeh olan N.Q.Neçkinlə danışıqlar aparmışdı. Neçkin, İraqın mürəkkəb daxili vəziyyəti səbəbindən bu məsələni İraq hökuməti qarşısında qaldırmaq üçün əlverişli şəraitin olmadığını bil-

dirmişdi. Heydər Əliyevin tövsiyəsinə əsasən, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti H.Abdullayev İraqın Bakıdakı baş konsulu Ədnan Qaydan Məhəmmədlə görüşərək, Azərbaycan elmi ictimaiyyəti adından bu məsələnin müsbət həlli üçün İraq hökuməti qarşısında vəsatət qaldırmağı xahiş etdi. 1976-cı il iyulun 21-də bu müraciətə cavab olaraq, İraqın baş konsulu Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi notada qeyd olunurdu: “İraq Prezidenti Dəftərxanasının rəhbərliyi bildirir ki, şair Füzuli İraq ərazisində dəfn edildiyi üçün onun məqbərəsinin bərpası məsələsinə hökumət məsuliyyət daşıyacaqdır.” [5] Notanın məzmunu diplomatik vasitələrlə məsələnin həllinin mümkün olmayacağını göstərirdi. Bunlara baxmayaraq, Heydər Əliyev bu sahədəki fəaliyyətini qətiyyətlə davam etdirirdi. Onun göstərişi ilə, MK-nın şöbə müdiri Sov. İKP MK-nın beynəlxalq şöbəsinin müdir müavini K.N.Brutens, Y.S.Qryadunov və digər məsul şəxslərlə bir neçə dəfə məsələ ilə bağlı telefon danışqları apardı. Azərbaycan KP MK-nın şöbə müdiri təklif etdi ki, Füzulinin məqbərəsinin bərpası məsələsi müvəqqəti olaraq gündəlikdən çıxarılsın və əlverişli şərait yaranan zaman yenidən baxılsın. Heydər Əliyev sənədlə tanış olduğdan sonra bu təkliflə razılaşsa da, fəaliyyətini başqa istiqamətlərdə davam etdirdi. Onun təşəbbüsü ilə füzulişünasların beynəlxalq simpoziumlarının keçirilməsinə qərar verildi. Bu tədbirlər məsələnin diqqətdən kənarda qalmadığını, Azərbaycanın bu mövzuya həssaslıqla yanaşdığını göstərirdi. Heydər Əliyev Azərbaycan şair və yazıçılarının diqqətini bu məsələyə yönəldirdi. O, bu mövzunu yazıçıların VII qurultayında müzakirə edərək geniş ictimaiyyətə çatdırdı [8]. Onun göstərişi ilə Şüvəlanda yaradıcılar üçün nəzərdə tutulan yaradıcılıq evi istifadəyə verildi. Ulu öndər Heydər Əliyev yazıçı və şairləri ümumxalq maraqlarını əhatə edən məsələlərdə həmrəy olmağa, digər respublikaların təcrübəsindən faydalanmağa təşviq edirdi. O, yazıçıların VII qurultayında B.Vahabzadə ilə M.İbrahimova üzünü tutaraq, bu problemlə məşğul olan şəxslərin təhlükəsizliyini təmin edəcəyini və onları qoruyacağını açıq şəkildə bəyan edirdi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin ədəbiyyata və ədəbi irsə göstərdiyi qayğının əsas istiqamətlərindən biri də şair və yazıçıların əsərlərinin nəşri üçün əlverişli şəraitin yaradılması idi. Heydər Əliyevin sədrliyi ilə 1974-cü il avqustun 30-da keçirilən Azərbaycan KP MK-nın iclasında, Azərnəşrin 50 illik yubileyinin qeyd olunması ilə bağlı qərar qəbul edildi. Azərnəşr yaranmış gündən bəri 25 min adda 200 milyon nüsxə kitab çap etmişdi. Heydər Əliyevin sentyabrın 6-da Sov. İKP MK-ya ünvanladığı 488 №-li məxfi məktubla, nəşriyyatın təltif olunması üçün etdiyi müraciət əsasında Azərnəşr Qırımızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif olundu [1]. Qərarın icra edilməsi ilə nəşriyyatın yubileyi qeyd olundu, maddi-texniki bazası gücləndirildi və əməkdaşlarına mükafatlar təqdim edildi.

Azərbaycanda kitab nəşri ilə məşğul olan qurumlar bu sahədə mövcud

tələbləri tam ödəyə bilmirdilər. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1977-ci il 21 iyun tarixində Azərbaycan KP MK bürosunun qərarı ilə "Yazıçı" nəşriyyatı yaradıldı [3]. Azərbaycanda bədii ədəbiyyatın nəşri ilə bağlı mövcud çətinliklərin həllinə mühüm töhfə verən "Yazıçı" nəşriyyatı tarixi romanların və müxtəlif bədii əsərlərin çapında, xalqın milli kimliyinin formalaşmasında, milli şüurun inkişafında əhəmiyyətli rol oynadı. Bədii ədəbiyyatın nəşrinin artması, həmçinin ana dilinin inkişafına şərait yaratdı. Kitab nəşri sahəsinə ayrılan vəsait artırıldı. Azərbaycanın bu sahədəki geriliyi aradan qaldıraraq digər respublikalarla bərabər səviyyəyə qalxdı.

Ulu öndər Heydər Əliyevin fəaliyyətində şair və yazıçıların yubileylərinin təntənəli şəkildə qeyd olunması mühüm yer tuturdu. XX əsrin 70-80-ci illərində yaradıcı insanlara böyük diqqət göstərilir, onların problemləri, çətinlikləri dərhal həll olunurdu. Yazıçı və şairlərin yubileylərinin keçirilməsi üçün rəsmi qərarlar qəbul edilirdi. Məsələn, Azərbaycan KP MK bürosunun 1969-cu il 20 noyabr tarixli iclasında yazıçı Süleyman Rəhimovun 70 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı qərar qəbul edildi. 1970-ci il fevralın 20-də keçirilən iclasda yubileyə bağlı ədəbi, elmi və bədii tədbirlər planı təsdiq edildi və geniş tədbirlər həyata keçirildi. Bununla belə, yazıçıya fəxri adın verilməsi mümkün olmadı. 1975-ci il 17 mart tarixində keçirilən MK büro iclasında Süleyman Rəhimovun Sosialist Əməyi Qəhrəmanı fəxri adı ilə təltif olunması barədə ikinci dəfə məsələ qaldırıldı, lakin nəticə əldə edilmədi. Buna baxmayaraq, 1980-ci ildə S. Rəhimovun anadan olmasının 80 illiyi münasibətilə məsələ bir daha gündəmə gətirildi. 1980-ci il 1 fevral və 13 fevral tarixlərində keçirilən iclaslarda S. Rəhimovun Sosialist Əməyi Qəhrəmanı fəxri adı ilə təltif edilməsi üçün Sov. İKP MK-ya rəsmi müraciət edildi. Heydər Əliyev buna müvafiq olaraq S. Rəhimov haqqında hazırlanan 81 №-li məxfi məktubu imzaladı [6]. S. Rəhimov nəhayət fəxri adla təltif edildi və 80 illik yubileyi böyük təntənə ilə qeyd olundu. Bu faktlar bir daha göstərir ki, Heydər Əliyev məqsədinə nail olmaq üçün uzun illər səylə çalışmış, şair və yazıçılara yüksək diqqət və qayğı ilə yanaşmışdır. 1970-ci il 20 fevral tarixində Azərbaycan KP MK bürosunun Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən iclasında yazıçı-dramaturq Sabit Rəhmanın anadan olmasının 60 illik yubileyinin qeyd olunması ilə bağlı qərar qəbul edildi. S. Rəhmanın 70 illik yubileyi yüksək səviyyədə təşkil olundu, onun əsərləri səhnələşdirildi, nəşr olundu və geniş ictimaiyyətə təqdim edildi. Bu tədbirlər görkəmli yazıçı-dramaturqun irsinin təbliği yaşadılması istiqamətində mühüm addımlar idi.

1970-ci il 31 mart tarixində keçirilən Azərbaycan KP MK bürosunun iclasında rejimin basqılarına məruz qalan, şeirlərində türk sözləri axtarılaraq pantürkist kimi ittiham olunan görkəmli şair Rəsul Rzanın 60 illik yubileyinin qeyd olunması və Lenin ordeni ilə təltif edilməsi məsələsi müzakirə edildi. Heydər Əliyev Rəsul Rzanın 70 illik yubileyinin təntənəli şəkildə qeyd olun-

ması üçün də dəstək verdi. 1980-ci il fevralın 1-də MK bürosunda bu barədə müvafiq qərar qəbul edildi. Aprelin 21-də isə Heydər Əliyev 224 nömrəli məxfi məktubla Sov.İKP MK-ya müraciət edərək, R.Rzanın Sosialist Əməyi Qəhrəmanı fəxri adı ilə təltif olunması məsələsini qaldırdı və bu təşəbbüs müvəffəqiyyətlə nəticələndi [7]. Şairin əsərləri yenidən nəşr edildi, onun şeirlərinə musiqi bəstələndi, bu addımlar onun irsinin geniş təbliğinə və yaddaşlarda yaşamasına xidmət etdi.

MK bürosunun 1970-ci il 4 dekabr tarixli iclasında yazıçı Həsən Seyidbəylinin yüksək mükafata layiq görülməsi məsələsi müzakirə edilərək Sov. İKP MK-ya müraciət etmək barədə qərar qəbul olundu. Heydər Əliyev 7 dekabr tarixində imzaladığı bu məqsədlə hazırlanan məktubda Həsən Seyidbəylinin filmlərinin Azərbaycan kinematoqrafiyasına verdiyi töhfələr və onun yaradıcılığına verilən yüksək qiymət xüsusi olaraq vurğulanırdı. Bu səylərin nəticəsində Həsən Seyidbəyliyə Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni verildi və ona yüksək iş və yaşam şəraiti yaradıldı. 1972-ci ildə tanınmış yazıçı və tədqiqatçı Qulam Məmmədlinin 75 illik yubileyi, şairə Mirvarid Dildəzinin 60 illik yubileyi də qeyd olundu. Görkəmli şairə Nigar Rəfibəylinin 60 illik yubileyi 1973-cü ildə təntənə ilə keçirildi. Yazıçı və dramaturq İlyas Əfəndiyevin 60 illiyi də 1974-cü ildə qeyd olundu. MK bürosunun 19 noyabr 1970-ci il tarixli iclas qərarına əsaslanaraq Şair Nəbi Xəzrinin 50 illik yubileyi münasibətilə Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilməsi barədə, Heydər Əliyev 21 noyabr tarixində Sov.İKP MK-ya yazdığı 609 №-li məxfi məktubda onun istedadlı dramaturq kimi Azərbaycan ədəbiyyatına verdiyi töhfələrə diqqət çəkilərək, dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsinin vacibliyi qeyd edilmişdi. Həmçinin Heydər Əliyev tərəfindən 1977-ci ilin mart ayında şair Məmməd Rahimin Oktyabr İnqilabı ordeni ilə təltif edilməsi barədə Sov. İKP MK-ya 125 №-li məxfi məktub göndərildi [4]. MK bürosunun 1979-cu il 27 fevral tarixli iclasında, İsmayıl Şıxlının 60 illik yubileyinin keçirilməsi və onun təltif edilməsi barədə qərar qəbul olundu. Heydər Əliyev, şairin Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilməsi üçün 2 martda Sov.İKP MK-ya 87 №-li məxfi məktubunda İsmayıl Şıxlının əsərlərinə yüksək qiymət verir onun müasir Azərbaycan nəsrinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olduğunu vurğulayırdı. 1980-ci ilin mart ayında görkəmli ədəbiyyatşünas alim Cəfər Xəndanın 70 illik yubileyi qeyd olundu. Həmçinin Heydər Əliyev Azərbaycan şair və yazıçıları Süleyman Rəhimov, İmran Qasımov, İlyas Əfəndiyev, Nəbi Xəzri, Xalidə Həslova və digər şəxslərə dövlət mükafatlarını şəxsən təqdim etdi.

Görkəmli dövlət və siyasi xadim Heydər Əliyev Azərbaycanın şair və yazıçılarını sovet sisteminin təzyiqlərindən böyük bacarıqla qoruyur, onlara yaradıcılıq üçün əlverişli şərait yaradırdı. Lakin bu dövrdə Moskva ən kiçik antisovet və millətçi təzahürlərə qarşı sərt tədbirlər görürdü. Məsələn,

Sov.İKP MK katibliyinin 1979-cu il 21 aprel tarixli iclasında "Gizli antisovet və siyasi baxımdan zərərli materialların yayılmasına qarşı tədbirlər" mövzusu müzakirə olunmuşdu. Pelşe, Demiçev, Andropov, Kapitonov və Ponamoryova bu iclasda verilən təklifləri təkmilləşdirmək tapşırığı verilmişdi. SSRİ DTK-nın sədri Y.Andropov təklifləri işləyib təkmilləşdirildikdən sonra 1979-cu il mayın 23-də Sov. İKP MK-ya "Antisovet meylləri olan bir qrup şəxsin SSRİ-dən qovulmasına dair" hazırladığı qeydlərini göndərdi və bununla bağlı müvafiq qərar qəbul edildi [14, s.99]. Nəticədə, antisovet görüşlərə meyilli bəzi şəxslər ölkədən çıxarıldı. Bütün bu mənfi meyllərə baxmayaraq, Heydər Əliyev yaradıcı şəxsləri qoruyur, mərkəzin ağır təzyiqlərinə qarşı dururdu. Məsələn, Azərbaycanın iki hissəyə bölünməsi dərindən ifadə edən "Gülüstən" poemasını yazdığına görə rejimin təqiblərinə məruz qalan tanınmış şair Bəxtiyar Vahabzadəyə dəstək verir, şair yaradıcılığını daha da genişləndirir, xalqı düşündürən məsələləri daha açıq və cəsarətli şəkildə qələmə alırdı. Göründüyü kimi, Ulu öndər istedadlı yazıçılar və şairlərin yaradıcılığına əlverişli şərait yaradır və onları xalqla yaxın olmağa təşviq edirdi. O, düşünürdü ki, sənətkarın xalqın zəngin və çoxşaxəli həyatı ilə nə qədər sıx əlaqəsi varsa, yaradıcılıq sahəsindəki nailiyyətlər və uğurlar da bir o qədər doğru və səmərəli olur.

Ümummillî lider Heydər Əliyev ədəbi irsin qorunmasına xüsusi diqqət yetirir, Azərbaycanın klassik şair və yazıçıların ev muzeylərinin yaradılmasına, onların xatirələrinin əbədiləşdirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. O, hakimiyyətə gəldikdən sonra, Azərbaycan KP MK bürosunun 1969-cu il 12 avqust tarixli iclasında Qazaxda Molla Pənah Vəqifin ev muzeyinin yaradılması ilə bağlı qərar qəbul olundu və Vəqifin doğulduğu rayonda onun xatirə muzeyi açıldı. Azərbaycan KP MK bürosunun 1978-ci il 9 iyun tarixli iclasında Şamaxıda Ədəbiyyat muzeyinin yaradılması qərara alındı. Bundan əlavə, MK bürosunun 1980-ci il 11 dekabr tarixli iclasında Naxçıvan şəhərində Hüseyn Cavidin ev muzeyinin yaradılması ilə bağlı qərar qəbul edildi və bu qərarlar həyata keçirildi. Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə, Azərbaycan KP MK-nin "Bədii ədəbiyyat klassiklərinin əsərlərinin tədqiqi, nəşri və təbliğinin yaxşılaşdırılması haqqında" qəbul etdiyi qərarın həyata keçirilməsindən sonra, Azərbaycan klassiklərinin əsərlərinin nəşri və yayılması xeyli genişləndirildi. Heydər Əliyev XX əsrin 70-80-ci illərindəki fəaliyyəti boyunca Nizami Gəncəvi irsinin öyrənilməsi və təbliğinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. MK bürosunun 1978-ci il 1 noyabr tarixində keçirilən iclasında Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsi və nəşri ilə bağlı qərar qəbul edildi. 1979-cu ildə Azərbaycan KP MK-nin "Azərbaycanın böyük şairi Nizami Gəncəvinin ədəbi irsinin öyrənilməsi, nəşri və təbliğinin yaxşılaşdırılması haqqında" qəbul edilən qərar əsasında Azərbaycan Elmlər Akademiyasında "Nizami Komissiyası" yaradıldı, şairin əsərlərinin nəşri, elmi-tədqiqat işləri və digər müvafiq tədbirlər həyata keçirildi. Nizami Gəncəvinin əsərlərinin rus dilinə tərcümə edilərək Moskva-

da çap olunması Azərbaycan xalqının mədəniyyətini və ədəbiyyatını daha geniş auditoriyaya tanıtdı və onun elmi, mədəni dairələrdə nüfuzunu artırdı. Eyni zamanda, həmin ilin dekabr ayının 12-də keçirilən MK-nın büro iclasında görkəmli Azərbaycan şairi Xaqani Şirvaninin anadan olmasının 850 illiyi münasibətilə tədbir təşkil etmək haqqında qərara əsasən, elmi konfranslar və seminarlar təşkil edildi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin fəaliyyətində görkəmli Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq miqyasda tanıtılması, onun əsərlərinin Azərbaycan və müxtəlif xarici dillərdə nəşr olunması, eləcə də abidələrinin ucaldılması mühüm yer tuturdu. 1970-ci ildə Heydər Əliyevin İsrail-Suriya münaqişəsini dayandırmaq məqsədilə Dəməşqdə səfərdə olarkən, Nəsiminin qəbrini ziyarət etməsi onun Azərbaycanın tarixi-mədəni irsinə olan dərin bağlılığını, milli və dini dəyərlərə sadıq olduğunu nümayiş etdirirdi. Azərbaycan KP MK bürosunun 1970-ci il 27 mart, 1971-ci il 24 mart, 29 aprel və 23 iyul tarixli iclaslarında Nəsiminin yubileyinin qeyd edilməsi məsələsi müzakirə olunmuş və bu müzakirələrdən sonra Heydər Əliyev Sov. İKP MK-ya rəsmi məktub ünvanladı [14, s.103]. Yubileyin keçirilməsi ilə əlaqədar ölkədə geniş hazırlıq işləri aparıldı. Azərbaycan alimləri, şair və yazıçıları bu məqsədlə bir araya gəldilər. Akademik Həmid Araslı və filologiya elmləri namizədi Araz Dadaşzadə Azərbaycanın valyuta fondu hesabına Suriyaya ezam olunaraq Nəsiminin məzarını ziyarət etdilər və bərpası məsələsini gündəmə gətirdilər. Heydər Əliyevin söyləri nəticəsində məzarın bərpa olunmasına nail olundu. 1973-cü ilin sentyabr ayında Bakıda Nəsiminin yubileyi münasibətilə möhtəşəm tədbir təşkil olundu. Yubiley mərasiminə 29 ölkədən alimlər və ədəbiyyatçılar qatıldılar. Heydər Əliyev də tədbirdə iştirak edərək xarici qonaqlarla görüş zamanı Azərbaycan klassik və müasir ədəbiyyatının inkişafı, ədəbi proseslər və mədəni irs haqqında geniş müzakirələr apardı. Nəsiminin yubileyi yalnız Bakıda deyil, həm də Moskvada qeyd olundu. Ümummilli lider sonrakı illərdə o böyük şairin adının əbədiləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyətini davam etdirdi. 1980-ci ilin fevralında Bakıda Nəsiminin şərəfinə abidə ucaldıldı. Heykəlin açılış mərasimində Heydər Əliyevin şəxsən iştirakı onun Nəsimi irsinə böyük dəstəyini nümayiş etdirdi.

Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi və təşkilatçılığı ilə Mirzə Fətəli Axundovun irsinin araşdırılması, təbliği və xatirəsinin yaşadılması istiqamətində də mühüm addımlar atıldı. 1982-ci il iyulun 19-da Azərbaycan KP MK bürosunun iclasında M.F.Axundovun anadan olmasının 170 illiyinin qeyd edilməsi ilə bağlı qərar çıxarıldı, yubiley tədbirləri həyata keçirildi. Bundan əlavə, Azərbaycanın maarifçi şairi Mirzə Şəfi Vazehin irsinin öyrənilməsi və geniş ictimaiyyətə tanıtılması üçün 1981-ci ilin iyununda keçirilən Azərbaycan KP MK bürosunun iclasında onun yaradıcılığının araşdırılması və təbliği ilə bağlı qərar qəbul edildi. Şairin əsərləri çap olundu, onun yaradıcılığı ilə

bağlı məqalələr mətbuatda dərc edildi, televiziya və radio proqramları hazırlandı. Vazehin irsinin elmi-tədqiqat yolu ilə araşdırılması sahəsində işlər daha da genişləndirildi. 1970-ci il dekabrın 7-də keçirilən Azərbaycan KP MK bürosunun iclasında görkəmli yazıçı və dramaturq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin anadan olmasının 100 illiyinin qeyd olunması ilə bağlı qərar qəbul edildi. Həmçinin 1971-ci il oktyabrın 22-də keçirilən iclasda XX əsrin əvvəllərində erməni silahlı dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri faciələri qələmə alan, Azərbaycan tarixi roman janrının əsasını qoyan M.S.Ordubadının 100 illik yubileyinin keçirilməsi üçün tədbirlər planı təsdiqləndi. 1972-ci ilin noyabrında yubiley tədbiri keçirildi. Eyni zamanda, 1971-ci ilin fevral ayında böyük Azərbaycan şairi Abdulla Şaiqin anadan olmasının 90 illiyi, 1974-cü ildə görkəmli ədəbiyyatşünas alim Salman Mümtazın 90 illiyi, 1975-ci il 23 may tarixli iclasında Süleyman Sani Axundovun anadan olmasının 100 illiyinin, 1977-ci ildə tanınmış yazıçı, ictimai xadim və diplomat Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin anadan olmasının 90 illiyi, 1978-ci ildə sovet repesiya maşınının qurbanı olmuş Mikayıl Müşfiqin anadan olmasının 70 illiyinin, 1982-ci ildə M.Ə.Sabirin anadan olmasının 120 illiyi və başqa şair və yazıçılarımızın yubileylərinin keçirilməsi ilə bağlı qərarlar qəbul olundu. Bu illərdə Azərbaycanda Rus ədəbiyyatı və incəsənəti (1972), Sovet ədəbiyyatı (1975), Ukrayna və Özbəkistan (1979), Leningrad (1987) ədəbiyyatı və incəsənəti günləri də təşkil edilmişdir [16, s.195]. 1975-ci il iyunun 27-də keçirilən MK bürosunun iclasında görkəmli Azərbaycan şairi Səməd Vurğunun anadan olmasının 70 illik yubileyinin qeyd edilməsi ilə bağlı qəbul edilən qərar böyük təntənə ilə həyata keçirildi. Şairin şeirlərinə yeni mahnılar bəstələndi, teatr səhnələrində onun əsərləri daha çox nümayiş olunmağa başladı. Şairin yaşadığı evdə ev-muzeyi yaradıldı. 1976-cı ildə həm Bakıda, həm də Moskvada Səməd Vurğunun yubileyinə həsr olunmuş geniş tədbirlər təşkil olundu. Heydər Əliyev Səməd Vurğunun irsinə göstərilən diqqəti xalq qarşısında milli borc olduğunu hesab edirdi. S.Vurğun təkcə ölkə daxilində deyil, dünya miqyasında da Azərbaycan ədəbiyyatının nüfuzunu artıran şəxsiyyət idi. Ümummilli lider Heydər Əliyev Səməd Vurğunu öz dövrünün ən görkəmli şairlərindən biri kimi qiymətləndirirdi.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə, görkəmli dramaturq Cəfər Cabbarlının yubileylərinin keçirilməsini daim diqqət mərkəzində saxlayırdı. 1969-cu ilin oktyabr ayında Cəfər Cabbarlının anadan olmasının 70 illiyi münasibətlə keçirilən təntənəli yığıncaqda Heydər Əliyev şəxsən iştirak etdi. Tədbirdə C.Cabbarlının əsərləri «milli dramaturgiyanın zirvəsi» olaraq qiymətləndirildi. Onun əsərləri teatr səhnələrində daha çox təqdim olunmağa başladı, nəşri isə genişləndi. 1982-ci ilin 16 mart tarixində Cabbarlının anadan olmasının 80 illik yubileyinin qeyd edilməsi ilə bağlı plan təsdiq olundu. Həmin il Heydər Əliyev Bakı şəhərinin mərkəzində Cəfər Cabbarlının abidə-

sinin açılışında söylədiyi nitqində qeyd etdi: «Azərbaycan kino sənətinin inkişafı, onilliklər ərzində dram və opera səhnələrinin ən yaxşı tamaşaları, parlaq publisistika və dərin professional teatr tənqidi Cəbbarlıının adı ilə bağlıdır». O, əlavə edirdi: “O, xalqımızın azadlıq mübarizəsinin və qədim tarixinin parlaq səhifələrini yaratmışdır” [9]. Bu nitq Heydər Əliyevin Azərbaycan dramaturgiyasına olan dərin hörmətini və onu yüksək qiymətləndirməsini nümayiş etdirirdi.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin ədəbi irsə olan qayğısı sırasında, sovet repressiya maşını tərəfindən pantürkçü və turançı kimi təqsirli bilinərək məhv edilən, “Şərqin Şekspiri” adlandırılan Hüseyn Cavidin adının əbədləşdirilməsi və onun ədəbi irsinin təbliği xüsusi yer tuturdu. Cavidin yubileylərinin keçirilməsi, məzarının uzaq Sibirdən Azərbaycana gətirilməsi və əsərlərinin nəşri onun xüsusi diqqətində olmuşdur. 1974-cü ildə Hüseyn Cavidin anadan olmasının 90 illiyi böyük təntənə ilə qeyd olundu. 1981-ci il iyulun 7-də Azərbaycan KP MK bürosunun iclasında Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Cavidin anadan olmasının 100 illiyinin qeyd edilməsi üçün tədbirlər planı təsdiq olundu. Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən 1982-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında Hüseyn Cavidin həyat və yaradıcılığı haqqında Bakı və Moskvada təntənəli gecələr, Naxçıvan, Xankəndi, Gəncə, Sumqayıt, Qazax, Şəki və Lənkəranda ədəbi-bədii gecələr keçirildi. Bakıda və Naxçıvanda Hüseyn Cavidin xatirə muzeyləri yaradıldı, onun 1920-1937-ci illərdə yaşadığı evə xatirə lövhəsi vuruldu və xatirə medalı hazırlandı. Hüseyn Cavidin məzarı Sibirdən vətəninə gətirilərək, doğulduğu yerə, Naxçıvana aparıldı. Bu addımın atılması, o dövrün repressiv şəraitində böyük iradə və cəsarət tələb edirdi. Heydər Əliyevin xalqına, millətinə, tarixə, mədəniyyətə və ədəbiyyata olan sadıqlığı bu cəsarətli qərarı qəbul etməyə imkan vermişdi. 1992-ci ildə H. Cavidin anadan olmasının 110 illiyi qeyd edildi. Sonrakı dövrdə Respublika prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü və himayəsi ilə 1996-cı ildə məqbərə tikildi. 1996-cı il oktyabrın 29-da məqbərənin təntənəli açılışı oldu [13, s.65]. Heydər Əliyev düşünürdü ki, Hüseyn Cavid Azərbaycan xalqı və milləti var olduğu müddətcə yaşayacaq bir sənətkardır və onun irsinə xüsusi diqqət yetirilməli, öyrənilməlidir. Bu prinsipə əsasən, Cavidin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı elmi-tədqiqat işləri genişləndirildi və irsinin təbliği daha da artırıldı.

XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycan mətbuatının inkişafına xüsusi önəm verilirdi. Ümummillî lider Heydər Əliyev respublikada hakimiyyətə gələndən sonra qəzet və jurnalların maddi-texniki bazasını möhkəmləndirməyə, yaradıcı kollektivləri gücləndirməyə xüsusi diqqət göstərdi. 1970-ci illərdə Azərbaycanda 84 qəzet və 23 jurnal nəşr olunurdu [15]. 1976-cı il 10 fevral tarixində Azərbaycan KP MK bürosunun iclasında Azərbaycan milli mətbuatının ilkin forması olan “Əkinçi” qəzetinin 100 illiyi ilə bağlı tədbirlərin keçirilməsi qərara alındı. Bu tədbir, respublikanın ədəbi həyatında və mətbuat

tarixində mühüm əhəmiyyətli hadisə idi. Jurnalistlər üçün daha yaxşı şərait yaradıldı. 1980-ci ilin 29 oktyabr tarixində bürodə Azərbaycanda Jurnalist Evinin yaradılması barədə qərar qəbul olundu. Azərbaycan KP MK bürosunun 1981-ci il 28 aprel tarixli iclasında “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrinin 75 illiyi ilə bağlı qəbul edilən qərar əsasında keçirilən tədbirlər yüksək səviyyədə təşkil olundu. Jurnalın yubileyinin qeyd edilməsi Azərbaycan jurnalistikası üçün mühüm bir mərhələ idi və böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Heydər Əliyevin jurnalistlərin toplantılarına qatılaraq onlarla birbaşa ünsiyyət qurması, onların problemləri ilə maraqlanması jurnalist peşəsinin Azərbaycanda yüksək hörmət və nüfuz qazanmasına səbəb oldu. Həmçinin qəzetlərin çap keyfiyyətini artırmaq məqsədilə Sov.İKP MK-nın maliyyə dəstəyi ilə Bakı şəhərində “Azərbaycan” nəşriyyatının inşasına başlanıldı.

Nəticə. Ümummillî lider Heydər Əliyev 1969-cu ildə Azərbaycana rəhbər təyin olunduğu zaman, onun əsas məqsədi xalqın tarixi, mədəni və mə-nəvi irsini inkişaf etdirmək, klassiklərin və alimlərin irsini qorumaq, təbliğ etmək və onların xatirələrini əbədləşdirmək olmuşdur. Həmçinin yaradıcı insanlara dəstək olmaq, onların problemlərini həll etmək və onlara daha əlverişli şərait yaratmaq missiyasını daşıyırdı. Heydər Əliyev bu sahədə, ona qədər heç bir rəhbərin bacarmadığı işləri böyük məharətlə və uğurla həyata keçirdi. Bütün bunların nəticəsində Azərbaycan ədəbiyyatında istiqlal fikri tədricən yayılmağa başladı, şair və yazıçılar özlərini daha inamlı hiss etməyə başladılar. Heydər Əliyev Moskvada işləyərkən də Azərbaycan ədəbiyyatına olan qayğısını əsirgəmədi, mədəniyyət xadimlərini qəbul edir və millî mədəniyyəti qorumağa dair tövsiyələrini verirdi. Beləliklə, Heydər Əliyevin fəaliyyətində Azərbaycan ədəbiyyatına və ədəbi irsə göstərilən diqqət və qayğı mühüm yer tuturdu. Heydər Əliyev ziyalıların, yaradıcı insanların dostu və himayəçisi oldu və qarşılıqlı olaraq, yaradıcı şəxslər də Azərbaycan rəhbərini fəal təbliğatçıları kimi dəstəklədilər. Heydər Əliyev, yaradıcı ziyalıları qoruyaraq eyni zamanda istiqlal fikrini inkişaf etdirir və müdafiə edirdi. 70-80-ci illər, Azərbaycan ədəbiyyatının ölkə daxilində və beynəlxalq aləmdə tanınması, inkişafı və tərəqqisi baxımından əhəmiyyətli bir dövr idi. Azərbaycan xalqının tarixi keçmişini əks etdirən romanlar, poemalar və dram əsərləri yaradılır, müxtəlif dillərdə nəşr olunurdu. Ədəbiyyata olan maraq və ədəbi irsə verilən önəm artmağa başladı. Ulu öndər Heydər Əliyevin milli ruhu və hissləri gücləndirən, millətsevərlik anlayışını qərarlı şəkildə ədəbiyyata və ictimai həyatın digər sahələrinə daxil etməsi, onun tarixi xidmətlərindən biri idi. Onun ədəbiyyat sahəsindəki islahatları və təşəbbüsləri xalqın həyatında böyük təsir yaratdı və Azərbaycanın müstəqilliyinin mənəvi və mədəni əsaslarının formalaşmasında vacib rol oynadı. Sovet rejiminin təzyiqlərindən qoruduğu yaradıcı şəxslər 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasında mühüm rol oynadılar.

ƏDƏBİYYAT

1. ARPİSSA, f. 1, siy. 61, iş 148, v. 106-107.
2. ARPİSSA, f. 1, siy. 63, iş 41 (43), pr. №5, § 17.
3. ARPİSSA, f. 1, siy. 64, iş 47 (48), pr. №39, § 10.
4. ARPİSSA, f. 1, siy. 64, iş 127, v. 26-27.
5. ARPİSSA, f. 1, siy. 64, iş 163, v. 174-176.
6. ARPİSSA, f. 1, siy. 67, iş 178, v. 31-32.
7. ARPİSSA, f. 1, siy. 67, iş 178, v. 71-73.
8. Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayında H.Ə.Əliyevin nitqi. – «Kommunist» qəzeti, 1981, 14 iyun, №139 (17773)
9. C.Cabbarlının abidəsinin açılışında Heydər Əliyevin nitqi. - «Kommunist» qəzeti, 1982, 24 mart, №70 (18004).
10. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. Birinci kitab. - Bakı: Azərnəşr, 1997, - 612 s.
11. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. XVII cild. - Bakı: Azərnəşr, 2005, - 528 s.
12. H.Ə.Əliyevin Azərbaycan yazıçılarının VI qurultayında nitqi. - «Kommunist» qəzeti, 1976, 27 may, №122 (16251).
13. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. - Bakı: Təhsil, 2004, - 472 s.
14. Qasımlı M.C. Heydər Əliyev - istiqlala gedən yol (1969-1987-ci illər). – Bakı: Bakı Universiteti, 2006. – 608 s.
15. Qasımov M. Azərbaycan Cumhuriyeti. - «Türkler». 19. – Ankara: Yeni Türkiye yayınları, 2002.
16. Zeynalov, İ.X. Azərbaycanın milli dövlətçilik tarixində Heydər Əliyev zirvəsi: dahi şəxsiyyətin şərəfli ömür yolu. – Bakı: Füyuzat, 2024, - 656 s.
17. Zeynalov, İ. Azərbaycanın Milli-Mənəvi Dəyərləri İntibah Dövründə (1969-1982-ci illər), Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C.9, S.3, 2022, - s.606-625.

ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОЕ ЛИДЕРСТВО ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ПЕРИОД ПЕРВОГО РУКОВОДСТВА АЗЕРБАЙДЖАНОМ: ВНИМАНИЕ К ЛИТЕРАТУРНОМУ НАСЛЕДИЮ И ЛИТЕРАТУРЕ

Рашид М.МЕХТИЕВ

РЕЗЮМЕ

В период первого руководства Гейдара Алиева Азербайджанская литература вступила в уникальную стадию развития, были предприняты широкие меры по признанию литературы как внутри страны, так и на международной арене. Были созданы литературные произведения, отражающие историческое прошлое и национальную идентичность народа, которые были переведены на различные языки и донесены до широкой аудитории. В этот период было обеспечено осторожное введение в литературу и общественную среду национального духа и патриотических идей, что способствовало росту интереса к литературному наследию народа.

Статья исследует внимание и заботу, оказанные Гейдаром Алиевым в 70-80-е годы XX века Азербайджанской литературе и литературному наследию, организацию юбилеев выдающихся писателей и поэтов, развитие азербайджанской прессы, формирование литературной среды, а также предпринятые шаги для передачи национального наследия будущим поколениям. Также рассматриваются мероприятия, направленные на сохранение, развитие и обогащение национальной культуры.

Ключевые слова: 70-80-е годы XX века, Общенациональный лидер, Азербайджанская литература, литературное наследие, пресса, классики

**THE LEADERSHIP OF NATIONAL LEADER HEYDAR ALİYEV DURING
HIS FIRST TERM AS PRESIDENT OF AZERBAIJAN:
ATTENTION TO LITERARY HERITAGE AND LITERATURE**

Rashid M.MEHDIYEV

SUMMARY

During Heydar Aliyev's first leadership period, Azerbaijani literature entered a unique phase of development, with extensive measures taken to promote the recognition of literature both domestically and internationally. Literary works reflecting the historical past and national identity of the people were created, translated into various languages, and delivered to broad audiences. During this period, the careful introduction of national spirit and patriotic ideas into literature and the public environment was ensured, which increased the public's interest in the literary heritage.

The article explores Heydar Aliyev's attention to and care for Azerbaijani literature and literary heritage during the 70s-80s of the 20th century, the organization of jubilees for prominent writers and poets, the development of the Azerbaijani press, the formation of the literary environment, and the steps taken to pass down national heritage to future generations. It also discusses efforts to preserve, develop, and enrich national culture.

Keywords: 70s-80s of the 20th century, National Leader, Azerbaijani literature, literary heritage, press, classics

UOT 94”19/...

**АНАЛИЗ ПРИЧИН, ОПРЕДЕЛИВШИХ НАЧАЛО
РОССИЙСКО-ГРУЗИНСКОЙ ВОЙНЫ 2008 ГОДА****Ульвия И.БАГИРОВА***

Причины российско-грузинской войны 2008 года заключаются в сочетании внутренних и внешних факторов, что стало основой для эскалации конфликта. Внутренние проблемы Грузии, такие как политическая нестабильность, экономические трудности и непризнанные сепаратистские регионы — Абхазия и Южная Осетия — создавали напряженность в стране. После «революции роз» в 2003 году Грузия начала стремиться к интеграции с Западом, включая вступление в НАТО и ЕС, что вызвало противодействие России, рассматривающей это как угрозу своему влиянию в регионе. В то же время поддержка Россией сепаратистов усиливала конфронтацию. Геополитические интересы обеих стран также способствовали обострению: Россия стремилась сохранить своё влияние, а Грузия — укрепить связи с Западом.

Актуальность темы сохраняется в свете продолжающихся геополитических напряжений в регионе, а также их влияния на международные отношения и безопасность. Задачи исследования включают анализ внутренних и внешних факторов, которые привели к войне, а также оценку её долгосрочных последствий для Кавказа и постсоветского пространства в целом.

Ключевые слова: августовская война 2008 года, территориальная целостность Грузии, внешнеполитические факторы, политика России, НАТО и Грузия

Введение. Российско-грузинская война августа 2008 года является одним из самых спорных и многогранных событий в новейшей истории Кавказского региона. Причины конфликта и обстоятельства его возникновения продолжают оставаться предметом дискуссий. Сразу после начала боевых действий и на протяжении всего послевоенного периода разгорелась борьба за установление доминирующей версии событий, при этом каждая из сторон пыталась навязать своё понимание того, кто и каким образом стал инициатором войны. В результате, объективная картина конфликта долгое время оставалась и по сей день остается достаточно спорной.

* Докторант Бакинского Государственного Университета, bagirova-ulviya@mail.ru;
ORCID ID: 0009-0008-4843-5448

В любой войне необходимо учитывать не только сам ход боевых действий, но и политические и стратегические решения, которые предшествовали усилению насилия. Что касается российско-грузинского конфликта, то важную роль сыграли как внутренние вызовы, с которыми столкнулась Грузия, так и более широкие геополитические интересы, связанные с ситуацией вокруг Абхазии и Южной Осетии. Эти обстоятельства в совокупности привели к тому, что вооружённое противостояние стало практически неизбежным.

Одним из существенных аспектов является тот факт, что 7 августа 2008 года регулярные российские войска, не имея мандата миротворцев, вторглись на территорию Грузии. С точки зрения международного права, это можно рассматривать как акт агрессии, что послужило началом военной операции России против Грузии. Военные действия продолжались до 12 августа, когда в результате международных усилий было достигнуто соглашение о прекращении огня [1, 3].

Стоит также подчеркнуть, что наступление грузинской армии в районе Цхинвали и Южной Осетии началось только поздним вечером 7 августа, что значительно позже, чем российские войска начали своё вторжение в Грузию. Грузинская сторона заявила, что её действия стали ответной реакцией на действия сепаратистов, которых поддерживала Россия, и на обострение ситуации в регионе.

Таким образом, российско-грузинская война 2008 года стала результатом множества факторов, включая военные, политические и геополитические аспекты. Для более глубокого понимания причин конфликта важно учитывать не только военные операции сторон, но и более широкий контекст, в который входят внутренние проблемы Грузии и ситуация с непризнанными республиками на Кавказе. Прежде чем углубляться в анализ внутренних причин эскалации конфликта, важно рассмотреть его предысторию, чтобы выявить ключевые события, которые привели к обострению напряженности в регионе.

Предыстория и внутренние причины конфликта. Грузины и осетины — оба православные христиане, но принадлежат к разным этноязыковым группам, что сказывалось на их отношениях на протяжении истории. В период с 1918 по 1920 год в Осетии произошло восстание, когда регион, ранее являвшийся частью Российской империи, попытался создать свою собственную советскую республику, но не достиг успеха. После советского вторжения в Грузию в 1921 году Осетия была включена в состав Грузинской Советской Социалистической Республики в качестве автономной области. В течение советского периода на территории региона сохранялся мир, несмотря на различные внутренние напряженности.

Конец 1980-х и начало 1990-х годов в Грузии были временем политической нестабильности. Распад Советского Союза открыл путь к независимости для постсоветских республик, включая Грузию. Однако, несмотря на долгожданную свободу, страна столкнулась с множеством внутренних вызовов. Помимо политических противоречий и борьбы за власть, Грузия оказалась вовлечена в вооружённые конфликты в Абхазии и Южной Осетии, сопровождавшиеся межэтническими столкновениями. В этом контексте, с началом 1990-х годов, националистические настроения в Грузии усилились, что сделало отношения между грузинами и осетинами ещё более напряжёнными. Этот период заложил основу для дальнейших конфликтов, которые продолжались и в преддверии войны 2008 года. Осетины рассматривали возможность продолжения пребывания в составе Грузии как угрозу для своей безопасности, а грузины, в свою очередь, видели в Южной Осетии инструмент внешнего влияния, в частности России, который мог подорвать их суверенитет и стремление к независимости. Столкновения меньшей интенсивности в 1989 году стали одной из причин, по которой Южная Осетия в сентябре того же года объявила о своей независимости как Советская Демократическая Республика [7, 221].

Ослабление центральной власти, произошедшее в результате распада Советского Союза, стало ключевым фактором, нарушившим хрупкое мирное существование в регионах, таких как Южная Осетия. В условиях переходного периода Грузия, стремясь утвердить свою независимость, столкнулась с опасностью распада из-за растущей напряженности в автономных областях. В то же время усиление националистических настроений в Грузии, особенно после прихода к власти лидеров, пропагандировавших идеи «Грузия — для грузин», вызвало у этнических меньшинств в этих регионах опасения за свою безопасность и будущее. Это значительно усугубило ситуацию и стало одним из факторов, способствовавших эскалации конфликта [2, 10].

В апреле 1990 года в СССР был принят закон, регулирующий процесс выхода республик из состава Союза. Этот закон позволил автономным регионам, таким как Южная Осетия, самостоятельно решить, остаются ли они частью СССР или выходят из него вместе с республикой. Это дало Южной Осетии возможность остаться в составе Союза после выхода Грузии.

Летом 1990 года Грузия заявила, что она не признает документы, принятые после 1921 года, в том числе решение о предоставлении Южной Осетии статуса автономной области. В ответ Южноосетинский областной совет в сентябре того же года провозгласил Южную Осетию независимой республикой, однако Грузия отказалась признать это решение.

В январе 1991 года вооруженные формирования Грузии под командованием Звиада Гамсахурдии попытались захватить Цхинвали. Несмотря на предупреждения о возможной атаке, советские войска не вмешались, что привело к беспорядкам и ухудшению ситуации в регионе. Конфликт перерос в полномасштабные боевые действия, в результате которых с ноября 1990 года по июль 1992 года погибло от 2 до 4 тысяч человек. Михаил Горбачев осудил действия обеих сторон и призвал к выводу войск, но этот приказ не был выполнен.

Конечный исход вооруженного конфликта был во многом определен политической нестабильностью внутри самой Грузии, где в конце 1991 — начале 1992 года началась гражданская война, произошел переворот, в результате которого Звиад Гамсахурдия был отстранен от власти и покинул страну [3,104]. Власть в Грузии перешла к Военному Совету и на некоторое время отвлекло внимание грузинских властей от Южной Осетии. В марте 1992 года Военный Совет передал власть в руки Государственного Совета, который возглавил Эдуард Шеварднадзе. Новая грузинская власть активизировала военные действия в Южной Осетии весной 1992 года. К середине июня грузинские войска подошли к Цхинвали, что создало угрозу захвата города. Однако под давлением России Эдуард Шеварднадзе был вынужден пойти на уступки и начать переговоры по мирному урегулированию.

В результате конфликта было подписано мирное соглашение при посредничестве России. 24 июня 1992 года были подписаны Сочинские соглашения, которые положили начало короткому периоду мира между Грузией и Южной Осетией. В соответствии с соглашением, в зону конфликта были введены смешанные российско-грузино-осетинские миротворческие силы, что позволило прекратить боевые действия и начать процесс переговоров. Также была создана Смешанная контрольная комиссия (СКК) — четырехсторонний орган, включающий представителей Грузии, России, Южной и Северной Осетии, а также ОБСЕ. Основные задачи СКК заключались в мониторинге выполнения соглашения, разработке мер для разрешения конфликта и содействии диалогу и политическому урегулированию [4, 5].

После подписания Сочинских соглашений в 1992 году между Грузией и Южной Осетией, которые обеспечили прекращение огня и ввод миротворческих сил, ситуация в регионе оставалась напряженной. Несмотря на формальное завершение военных действий, проблема окончательного урегулирования конфликта оставалась нерешенной. Южная Осетия, как и Абхазия, продолжала быть горячей точкой, в которой продолжались геополитические и военные противостояния, а Россия активно поддерживала сепаратистские силы.

В конце 2003 года Михаил Саакашвили пришел к власти в ходе так называемой «Революции роз» (он был избран президентом в январе 2004 года). В своей программе он пообещал провести демократические и экономические реформы, восстановить центральное правительство в сепаратистских регионах, соответственно была усилена решимость вернуть эти территории под контроль Тбилиси. У Саакашвили было два основных направления — модернизация Грузии и восстановление территориальной целостности. Наилучшее выражение этого двойного проекта было дано, когда грузинский президент на официальном открытии части новопостроенной автотрассы в марте 2006 года заявил следующее: *«Сегодня исторический день, потому что впервые в истории Грузии строится современная, высококачественная дорога мирового стандарта, которая свяжет Тбилиси и Цхинвали в 2008 году... В течение первого срока моего президентства я планирую завершить строительство трассы Тбилиси-Цхинвали, а во время второго срока — наконец завершить строительство трассы Тбилиси-Сухуми. Итак, я объявляю открытие строительства дороги Тбилиси-Цхинвали-Сухуми. Сегодня 15 марта 2006 года. В 2008 году мы поедem в Цхинвали по этой дороге, а в 2010 году, или, в крайнем случае, в начале 2011 года, эта дорога приведет нас в Сухуми, хотя я ожидаю, что мы доберемcя до Сухуми гораздо раньше»* [8].

Россия продолжала поддерживать сепаратистские режимы в Южной Осетии и Абхазии, что лишь способствовало росту напряженности. В 2004 году Саакашвили начал усиливать давление на Южную Осетию, в частности, ужесточив контроль на границе и раскрыв масштабную контрабандную операцию, в которой, как утверждалось, были замешаны российская организованная преступность и коррумпированные грузинские чиновники. Также сообщалось, что в Южную Осетию было направлено несколько сотен сотрудников полиции, армии и разведки. Грузинская сторона утверждала, что усиливает свой миротворческий контингент, не превышая установленный лимит в 500 человек, согласно соглашению о прекращении огня. По имеющимся данным, российские власти содействовали прибытию нескольких сотен вооруженных формирований из Абхазии, Приднестровья и России. После серии незначительных столкновений, к концу 2004 года обе стороны, по всей видимости, вывели большинство партизан и вооруженных группировок из региона [5,3].

Одним из значительных факторов, ускоривших начало российско-грузинского конфликта 2008 года, стали усилия Грузии по восстановлению контроля над сепаратистскими регионами. В мае 2004 года президент Грузии Михаил Саакашвили предпринял неудачную попытку

восстановить контроль Тбилиси над Южной Осетией, ответив на проблему контрабанды в регионе. Это привело к серии вооружённых столкновений. Грузия обвинила Россию в том, что она поставляла военное оборудование, включая танки и бронетранспортёры, из Северной Осетии в Южную Осетию, а также в том, что до 1000 российских наёмников принимали участие в боях на стороне Южной Осетии. Также с июля по август 2004, Грузия усилила влияние на Южную Осетию, что привело к вооружённым столкновениям между грузинскими войсками и местными силами, в результате которых пострадали десятки людей. Администрация М.Саакашвили предприняла шаги для создания «альтернативного правительства» в Южной Осетии, ориентированного на Тбилиси, во главе с Дмитрием Санакоевым, с целью изолировать правительство Эдуарда Кокойты, поддерживаемое Россией [6,159].

Одним из ключевых шагов в процессе объединения Грузии стала полицейская операция, направленная на уничтожение криминальных группировок, действовавших в Верхнем Кодорском ущелье Абхазии. В результате операции был восстановлен порядок, а также создано про-грузинское абхазское правительство в изгнании. По поводу данного события М.Саакашвили говоря о новых инициативах в ежегодном докладе 16 марта 2007 в своей речи отметил следующее: *«Это восстановление контроля в Кодори стало тем, что вызывает наибольшее сопротивление противников Грузии, поскольку им был предложен сценарий, в котором должны были происходить разрушительные действия. Они стремились создать в Кодори новый очаг раскола, но вместо этого, вместо разрушений, был заложен источник строительства и развития. Ни хотели господства бандитов там и получили перешедшее в Верхнюю Абхазию легитимное правительство Абхазии на пути в Сухуми»* [9].

В марте 2007 года президент М.Саакашвили предложил очередной мирный план для урегулирования ситуации в Южной Осетии, который включал создание «переходных» административных округов по всему региону, фактически под контролем Д.Санакоева. В июле того же года было принято решение о создании специальной комиссии для определения «статуса» Южной Осетии как части Грузии. В октябре 2007 года в Тбилиси состоялась встреча Совместной контрольной комиссии, на которой присутствовали грузинские представители. Однако российское Министерство иностранных дел заявило, что требования, выдвинутые грузинскими посланниками, были неприемлемыми и нацелены на срыв встречи [5, 4]. После этого события новые встречи не проводились.

Внешнеполитические причины конфликта. С начала 1990-х годов, когда в Абхазии и Южной Осетии вспыхнули вооружённые конфликты, Россия активно поддерживала местные сепаратистские силы.

После подписания Сочинских соглашений в 1992 году Россия официально взяла на себя роль посредника в урегулировании этих конфликтов. Однако в действительности её действия чаще были направлены на поддержку сепаратистских властей, нежели на выполнении роли посредника. Также Россия поставляла оружие, оказывала политическую и экономическую помощь этим регионам, что способствовало дальнейшему ухудшению отношений с Грузией.

До начала военных действий Российская Федерация предпринимала шаги, которые способствовали обострению конфликта с Грузией. Одним из них было создание и расширение российских военных баз в зонах, не подконтрольных грузинскому правительству. Кроме того, Генеральный штаб России разработал план военных действий против Грузии, а также активно поддерживал вооружённые силы и повстанцев в Абхазии и Южной Осетии, снабжая их оружием, готовя кадры и организуя сопротивление. Российская армия также осуществляла регулярные авиаудары по грузинским территориям.

Россия активно укрепляла связи с лидерами сепаратистских властей, что включало официальные встречи с руководителями Абхазии и Южной Осетии. Это содействовало политической подготовке для признания независимости этих регионов. Более того, российские граждане были назначены на важнейшие руководящие посты в этих областях, усиливая контроль Москвы над этими территориями. Распространение российского гражданства среди местного населения в 2006 г. также стало важным шагом, создающим правовые основания для дальнейшего вмешательства России в дела этих регионов [1,5].

Со становлением Михаила Саакашвили президентом в Грузии в 2004 году Россия усилила своё влияние на Грузию, что было связано с её стремлением к интеграции с западными странами, в том числе возможному вступлению в НАТО. Важно отметить, что расширение НАТО является значимой темой в российско-грузинских отношениях с точки зрения понимания причин боевых действий в Грузии. Россия воспринимала стремление Грузии к вступлению в НАТО как угрозу своим геополитическим интересам и попытку нарушить её сферу влияния. В этом контексте Москва стремилась не только наказать Тбилиси за его ориентацию на Запад, но и предупредить другие постсоветские государства, в частности Украину, о возможных последствиях подобных стремлений. Вторжение Грузии в Южную Осетию стало возможностью для России продемонстрировать потенциальным членам НАТО, что политика Тбилиси может привести к необдуманным действиям. Это также было сигналом для западных держав о готовности России использовать силу для защиты своих ключевых интересов, а также напоминанием о

том, что для бывших советских республик стремление к интеграции в НАТО может привести к серьёзным последствиям [10, 15].

Очередное ухудшение двусторонних отношений наблюдалось в сентябре 2006 года, в ответ на обвинения Грузии в задержании её военно-разведывательных сотрудников, Россия приняла решение полностью прекратить воздушное, наземное и морское сообщение с Грузией, а также начала антипропагандистскую кампанию. В рамках этой кампании более 2 300 граждан Грузии были депортированы из России [11]. К апрелю 2008 года связи между Россией и Грузией были восстановлены. Тем не менее, после признания независимости Косово в феврале 2008 года, а также на фоне стремления Грузии к вступлению в НАТО, Российская Федерация все больше усилила своё сотрудничество с Абхазией и Южной Осетией. В ответ на это Грузия приняла меры, блокировав процесс вступления России в ВТО. Напряженность в отношениях между странами продолжала нарастать, особенно после того, как Грузия начала использовать беспилотные разведывательные аппараты для разведки над территориями Абхазии и Южной Осетии. 20 апреля российские военные сбили один из этих беспилотников. В дальнейшем ситуация в Южной Осетии продолжала ухудшаться, что приводило к новым вооружённым столкновениям и взаимным обвинениям.

Напряженность в Южной Осетии продолжала усиливаться в июле 2008 года на фоне регулярных столкновений между грузинскими и осетинскими силами, что сопровождалось взаимными обвинениями. В результате одного из грузинских артобстрелов были разрушены девять домов в Цхинвали и близлежащем селе, два человека погибли, а 11 получили ранения. Грузия оправдала свои действия ответным огнем на провокации со стороны осетин. В ответ в Южной Осетии была объявлена мобилизация, однако вскоре её отменили после того, как с грузинской стороны был прекращен огонь. Спустя неделю Россия подтвердила, что четыре её самолета нарушили грузинское воздушное пространство, пролетев над Цхинвали. 10 июля Грузия отозвала своего посла в Москве в связи с этим инцидентом. Напряжение продолжало нарастать и в конце июля — начале августа, когда интенсивность столкновений и обстрелов значительно возросла, что заставило многих мирных жителей покинуть территорию Южной Осетии [12,81].

К концу июля 2008 года ситуация в Южной Осетии значительно обострилась. Столкновения между грузинскими и осетинскими силами становились все более частыми, а интенсивность боевых действий возросла, что привело к увеличению насилия и взаимным обвинениям в нарушении перемирия. Ситуацию усугубляли военные учения, проводимые как Грузией, так и Россией, которые усиливали напряжение,

создавая атмосферу недоверия и опасений по поводу возможного вооруженного конфликта. Важным фактором также было вовлечение внешних сил, таких как Россия, активно поддерживающая Южную Осетию, и стремление Грузии укрепить свои связи с Западом, в том числе с НАТО. Это сочетание внутренних и внешних факторов создавало весьма благоприятную почву для начала полномасштабной войны. В результате, 8 августа 2008 года локальные столкновения в Южной Осетии переросли в масштабный военный конфликт между Грузией и Россией, который стал началом российско-грузинской войны. Конфликт в итоге привел к серьёзным политическим и территориальным изменениям, оказавшим долгосрочное влияние на двусторонние отношения и стабильность Кавказского региона.

Заключение. Таким образом, анализ причин, способствовавших началу российско-грузинской войны 2008 года, демонстрирует, что конфликт был результатом совокупности как внутренних, так и внешнеполитических факторов. С самого начала 1990-х годов, после распада СССР, Грузия столкнулась с рядом серьезных проблем территориальной целостности, что стало основой для обострения отношений с Россией. Особенно это касалось Абхазии и Южной Осетии, где сепаратистские движения, поддерживаемые Москвой, начали противостоять центральной власти Тбилиси. Неурегулированные конфликты на этих территориях являлись источником постоянной напряженности, которая с каждым годом все больше усиливалась.

Внутренние проблемы Грузии, включая политическую нестабильность, экономический кризис и борьбу за власть между различными политическими силами, также сыграли свою роль в развитии конфликта. После «революции роз» 2003 года и прихода к власти М.Саакашвили, Грузия начала активно стремиться к интеграции с западными странами, включая вступление в НАТО и Европейский Союз. Это стремление к евроатлантической интеграции воспринималось Российской Федерацией как угроза её влиянию в регионе, что способствовало дальнейшему обострению отношений.

С другой стороны, внешнеполитическая ситуация также сыграла ключевую роль в развитии конфликта. Российская Федерация, воспринимая действия Грузии как попытку отдалиться от её влияния, активно поддерживала сепаратистские силы в Абхазии и Южной Осетии, что ухудшало отношения с Тбилиси. Ожесточённое противостояние между сторонами обострялось на фоне военных учений, дипломатических конфликтов и растущей российской военной активности в регионе. Важным фактором, повлиявшим на развитие событий, стали также стратегические интересы Москвы, которая рассматривала Грузию как

ключевую часть своей зоны влияния и не желала допустить дальнейшего укрепления западного присутствия в Южном Кавказе.

Таким образом, августовская война 2008 года стала результатом долгосрочных и комплексных факторов: исторических противоречий, территориальных споров, внутренних политических проблем Грузии и внешнеполитической стратегии России. Война 2008 года была кульминацией накопившихся конфликтов и противоречий, в которые вмешивались как локальные, так и международные силы, что в конечном итоге привело к вооружённому конфликту с разрушительными последствиями для обеих стран и всего Кавказского региона.

ЛИТЕРАТУРА

1. Batashvili D. August 7: How Russia prepared and launched the 2008 invasion of Georgia // Georgian foundation for strategic and international studies, № 103, January, 2018, - p. 3-33.
2. Чугаенко Ю.А. Грузия – Южная Осетия исторические первопричины противостояния: Монография / Ю.А.Чугаенко. – К.: Национальная академия управления, 2013. – 240 с.
3. Санакоев И.Б. Грузино-осетинский конфликт: курс лекций для студентов гуманитарных специальностей. – Цхинвал: ИООГУ, 2019, - 132 с.
4. Грузия: как избежать войны в Южной осетии. Доклад МГПК-Европа №159, Тбилиси /Брюссель, 26 ноября, 2004, - 46 с.
5. Nichol J. Russia-Georgia conflict in August 2008: Context and implications for U.S. interests. // Congressional Research Service, March 3, 2009.
6. Cheterian V. The August 2008 war in Georgia: from ethnic conflict to border wars // Central Asian Survey, Vol. 28, No. 2, June 2009, p.155 – 170
7. G.Hafkin The Russo-Georgian war of 2008: developing the law of unauthorized humanitarian intervention after Kosovo // Boston University International Law Journal, Vol. 28:2192010
8. Georgian Television Channel 1: Saakashvili suggests new timetable for Georgian unification. 15March 2006. Transcript distributed by Johnson's Russia List
9. Саакашвили говорит о новых инициативах в своем ежегодном докладе. URL: <https://civil.ge/ru/archives/169103> Дата обращения: 09.01.2025.
10. Россия против Грузии: последствия Доклад №195, Европа, 22 августа 2008 г. 54 с.
11. Human Rights Watch, Singled Out: Russia's Detention and Expulsion of Georgians, vol. 19, no. 5(D), October 2007, <http://hrw.org/reports/2007/russia1007/>.
12. Цыганок А.Д. Война на Кавказе 2008: русский взгляд. Грузино-осетинская война 8–13 августа 2008 года. 2-е издание, дополненное. – Москва: АИРО-XXI, 2011. – 352 с.

2008-Cİ İL RUSIYA-GÜRCÜSTAN MÜHARİBƏSİNİN BAŞLANMASINA SƏBƏB OLAN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ

Ülviyyə İ. BAĞIROVA

XÜLASƏ

2008-ci ilin Rusiya-Gürcüstan müharibəsinin səbəbləri daxili və xarici amillərin birləşməsindədir və bu münaqişənin miqyasının genişlənməsinin əsasını təşkil etmişdir. Gürcüstandakı daxili problemlər, siyasi sabitliyin olmaması, iqtisadi çətinliklər və tanınmayan separatçı bölgələr – Abxaziya və Cənubi Osetiya – ölkədə gərginlik yaratmışdı. 2003-cü il “Qızılgül inqilabı”ndan sonra Gürcüstan Qərb ilə integrasiyaya, o cümlədən NATO və Aİ-yə üzvlüyə doğru irəliləməyə başladı ki, bu da Rusiyada ciddi etiraz doğurdu, çünki bu addımlar Rusiyanın regiondakı təsirinə təhlükə kimi qiymətləndirilirdi. Eyni zamanda, Rusiyanın separatçılara dəstəyi münaqişəni dərinləşdirdi. Həmçinin hər iki ölkənin geopolitik maraqları gərginliyin artmasına səbəb oldu: Rusiya öz təsirini qorumağa çalışır, Gürcüstan isə Qərb ilə əlaqələrini möhkəmləndirməyə səy göstərirdi. Bu mövzunun aktuallığı regiondakı davam edən geopolitik gərginliklər və onların beynəlxalq münasibətlərə və təhlükəsizliyə təsiri ilə əlaqədardır. Araşdırmanın vəzifələri müharibəyə səbəb olmuş daxili və xarici amillərin təhlilini və onun Qafqaz və postsovet məkanında uzunmüddətli nəticələrinin qiymətləndirilməsini əhatə edir.

Açar sözlər: 2008-ci ilin avqust müharibəsi, Gürcüstanın ərazi bütövlüyü, xarici siyasət amilləri, Rusiyanın siyasəti, NATO və Gürcüstan

ANALYSIS OF THE CAUSES THAT LED TO THE START OF THE 2008 RUSSO-GEORGIAN WAR

Ulviyya I. BAGHIROVA

SUMMARY

The causes of the 2008 Russo-Georgian War lie in a combination of internal and external factors, which became the basis for the escalation of the conflict. Internal issues in Georgia, such as political instability, economic difficulties, and the unrecognized separatist regions of Abkhazia and South Ossetia, had long created tension in the country. After the 2003 Rose Revolution, Georgia began to pursue integration with the West, including seeking NATO and EU membership, which provoked strong opposition from Russia, as it viewed these steps as a threat to its influence in the region. At the same time, Russia's support for separatists in Abkhazia and South Ossetia intensified the confrontation. Geopolitical interests also contributed to the escalation: Russia sought to maintain its influence, while Georgia aimed to strengthen its ties with the West.

The relevance of the topic remains high in light of the ongoing geopolitical tensions in the region and their impact on international relations and security. The research aims to analyze the internal and external factors that led to the war and assess its long-term consequences for the Caucasus and the post-Soviet space as a whole.

Keywords: August 2008 war, territorial integrity of Georgia, foreign policy factors, Russia's policy, NATO and Georgia

UOT 94 (479.24)

ВОЗВРАЩЕНИЕ ГЕЙДАРА АЛИЕВА К ПОЛИТИЧЕСКОЙ ВЛАСТИ И ВОССТАНОВЛЕНИЕ СТАБИЛЬНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Тарана А.АЛИВЕРДИЕВА*

В статье рассматриваются ключевые аспекты политической, экономической и внешнеэкономической стратегии Гейдара Алиева в период его правления в Азербайджане с 1993 по 1995 год. Основное внимание уделено его усилиям по стабилизации внутренней политической ситуации и восстановлению государственной независимости. Особое место занимают реформы в экономической и нефтяной сферах, в том числе успешное внедрение стратегии «нефтяной дипломатии», что позволило Азербайджану занять важную позицию на международной арене. В статье также подробно рассматривается подписание «Контракта века» в 1994 году, который стал важнейшим событием в истории страны, обеспечив Азербайджану экономическую независимость и укрепив его международные позиции. В статье отмечается, что прагматизм, дипломатия и политическая воля Гейдара Алиева сыграли решающую роль в достижении этих успехов.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, внутренняя политическая стабильность, независимость, государственное строительство, экономическая политика, прекращение огня, 1993-1996 годы, национальная безопасность, попытка переворота,.

Введение. После возвращения Гейдара Алиева к власти в стране были предприняты ряд шагов, направленных на улучшение политической и социальной ситуации. Эти шаги включали восстановление экономической мощи, укрепление национальной политики, строительство мультикультурных ценностей, проведение аграрных реформ, а также предотвращение попыток, угрожающих единству власти. С возвращением Гейдара Алиева к власти в стране начались реформы. Эти реформы охватывали различные сферы общественно-политической жизни. Гейдар Алиев считал внедрение многовекторной внешней политики важнейшей мерой для обеспечения безопасности Азербайджана. 10

* Докторант Бакинского Государственного Университета; taranaaliverdiyeva@mail.ru; ORCID ID: 0009-0004-4354-673X

октября 1993 года, на официальной церемонии принятия присяги в связи с избранием его Президентом Азербайджанской Республики, он отметил, что одной из основных задач, стоящих перед страной, является проведение сбалансированной политики. Он заявил, что проведение сбалансированной внешней политики, способной защитить интересы Азербайджана на глобальном уровне, имеет стратегическое значение. Национальный лидер считал, что внешняя политика Азербайджана должна быть ориентирована прежде всего на обеспечение государственной независимости. Целью было установление равноправных, взаимовыгодных отношений со всеми странами, эффективное использование этих отношений для укрепления международных позиций Азербайджана, а также развития его экономики, науки и культуры. Это были концептуальные основы, изложенные Гейдаром Алиевым.

Главный текст. Несмотря на тяжелую геополитическую ситуацию, вызванную войной, развязанной Арменией против нашей страны, а также на серьезные политико-идеологические, военные и экономические угрозы со стороны других мировых сил и многочисленные внутренние проблемы, внешняя политика Гейдара Алиева, основанная на прагматизме и железной логике, вывела Азербайджан на уровень полноценного члена международной системы отношений. Учитывая все эти факторы, реализованную внешнюю политику можно рассматривать как высшую форму реализации рационального и продуманного политического курса. Великий политик Гейдар Алиев, возглавлявший Азербайджан с 1993 по 2003 год, осуществил свой внешнеполитический план, учитывая все объективные и субъективные факторы. В период, когда наша страна переживала чрезвычайно трудные времена, Гейдар Алиев вернулся к власти, и основными приоритетами и целями его внешней политики стали защита и укрепление нашей независимости, нейтрализация различных угроз, продвижение нашего государства и укрепление наших позиций в системе международных отношений. Его интеграция в эту систему, обеспечение территориальной целостности и устранение армянской агрессии также стали важными аспектами внешней политики.

Создание дружественных отношений со всеми народами, особенно с региональными центрами, участие в процессах международной интеграции, создание глобальных и региональных систем безопасности, а также решение глобальных проблем были основными целями внешней политики Гейдара Алиева.

Гейдар Алиев с выдающимся мастерством использовал дипломатию, один из ключевых инструментов внешней политики для защиты интересов нашего народа и нашего государства в системе международных отношений. Стоит отметить, что его дипломатия имела четыре

основные задачи:

- 1) Дипломатия должна определять свои цели, принимая во внимание существующие и потенциальные силы;
- 2) Дипломатия должна оценивать цели других государств и потенциал, доступный для достижения этих целей;
- 3) Дипломатия должна определить, насколько совместимы эти различные цели между собой;
- 4) Дипломатия должна использовать наиболее подходящие методы для достижения своих целей.

Использование дипломатии с мастерством для развития внешней политики Гейдаром Алиевым показывает, что глава государства строго следовал четырем «золотым правилам» дипломатии. Благодаря продуманной дипломатии и прагматичной внешней политике Гейдара Алиева стало возможным установление и нормализация отношений между Азербайджаном и ведущими государствами, чьи геостратегические интересы часто сталкивались в регионе.

Одним из самых важных аспектов политики Гейдара Алиева по восстановлению государства Азербайджан была реализация нефтяной стратегии. С момента обретения независимости 18 октября 1991 года Азербайджан начал работы по разработке нефтяных месторождений в Каспийском море. Суть этих мероприятий заключалась в привлечении западного капитала для разработки нефтяных запасов Азербайджана. Эта идея была озвучена 18 января 1991 года, когда было принято решение провести тендер на изучение и разработку нефтяной промышленности Каспийского моря [6, 13]. В июне того же года победителем тендера стала американская компания Атосо, которая должна была создать совместное предприятие с Kaspmorneft. Однако приход к власти Народного фронта Азербайджана, оккупация Нагорного Карабаха и прилегающих районов Арменией, нарастающие противоречия с Россией и общий экономический кризис не позволили осуществить эти планы.

Гейдар Алиев использовал «нефтяную дипломатию» для стабилизации страны, глобализируя вопросы добычи и транспортировки нефти Каспийского моря. Успех этой стратегии, включая привлечение иностранных компаний к разработке месторождений «Гюнешли», «Азери» и «Чираг», стал ключевым для укрепления суверенитета и проведения реформ. Важную роль сыграли альянсы с British Petroleum и Statoil. В 1992 году был создан Государственный нефтяной концерн на базе «Азернефть», а Гейдар Алиев лично контролировал переговоры по контрактам. Новая нефтяная стратегия значительно усилила позиции Азербайджана на международной арене и обеспечила национальную безопасность. Подписание «Контракта века» стало основой социально-

экономического подъема и реализации крупных энергетических и инфраструктурных проектов, став важной вехой в современной истории страны и началом реализации нефтяной политики Азербайджана.

Гейдар Алиев смог превратить подписанный 20 сентября 1994 года контракт в событие мирового масштаба, которое объединило как экономические, так и политические факторы. Подписание контракта сделало Азербайджан надежным партнером для ведущих мировых держав. За несколько лет стало ясно, что этот контракт был не только экономическим событием, но и позволил использовать перспективные возможности Азербайджана как страны на мировой арене. Оценив историческое значение этого события, Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев подчеркнул, что в современном мире нефть является не только ресурсом, но и одним из инструментов решения глобальных экономических и политических проблем. Именно этот инструмент превратил Азербайджан в страну, независимую от других.

Гейдар Алиев, подчеркивая важность подписания «Контракта века», заявил, что этим шагом Азербайджан продемонстрировал восстановление суверенитета и права народа распоряжаться своими богатствами. Подписание контракта было напряжённым процессом, но события, последовавшие за ним, происходили в условиях ещё большей угрозы, когда враждебные силы усилили свои манипуляции против государства. Однако благодаря сбалансированной политике эти угрозы были успешно нейтрализованы, и интересы Азербайджана признаны в мире. После обретения независимости Азербайджан столкнулся с проблемами в обеспечении своих стратегических и экономических интересов в Каспийском регионе. Лишь установив политическую стабильность, стало возможным создание и реализация новой нефтяной стратегии. Правительство активно работало над эффективным использованием природных ресурсов, что позволило правильно оценить пути эксплуатации нефтяных и газовых месторождений и доставки этих ресурсов на западные рынки [16, 56].

На фоне усиливающегося давления на Азербайджан продолжение этих переговоров требовало от руководства страны значительной политической воли и решимости. Россия и Иран оказывали давление на Азербайджан. Гейдар Алиев смог убедить ведущие западные компании в важности этого контракта. В конце концов, 20 сентября 1994 года в Баку состоялась торжественная церемония подписания нефтяного контракта с участием 11 транснациональных корпораций, вошедшая в современную историю как «Контракт века». С этим событием Гейдар Алиев продемонстрировал большую политическую волю и точные экономические расчёты, предложив Азербайджану новую нефтяную стра-

тегию в условиях социальной и экономической ситуации того времени [15, 62].

С 1994 года Азербайджан начал реализовывать свою новую нефтяную стратегию. Основное значение, суть и принципы этой стратегии заключались в эффективном использовании природных ресурсов страны, включая нефтяные и газовые месторождения, на благо благосостояния азербайджанского народа. Ильхам Алиев, занимавший в тот период должность вице-президента SOCAR, успешно завершил эти переговоры. Все трудности были преодолены, и в нефтяных контрактах национальные интересы страны были защищены на самом высоком уровне. Ильхам Алиев отмечал, что во время переговоров иногда возникали кризисные моменты, и Азербайджан был очень близок к тому, чтобы прекратить переговоры, потому что считали некоторые условия неприемлемыми. Он подчеркнул, что, реализуя стратегию Гейдара Алиева, страна всегда преследовала свои национальные интересы и не могла согласиться с пунктами, противоречащими этим интересам [9, 129].

«Контракт века», ставший основой экономической независимости Азербайджана, способствовал интеграции в мировую экономику, созданию рабочих мест, притоку инвестиций и развитию социально-экономической стратегии. Он запустил крупнейший энергетический проект, обеспечив стабильность и безопасность страны на международной арене. Успехи в реализации энергетических и инфраструктурных проектов вывели отношения Азербайджана с Западом на новый уровень, а нефтяные и газовые контракты стали основой развития экономики и инфраструктуры. После подписания «Контракта века» остался спорный вопрос транспортировки нефти. Благодаря решимости Гейдара Алиева и его дипломатическому мастерству было подписано соглашение с Россией о транспортировке нефти по маршруту Баку-Новороссийск. В октябре 1997 года началась транспортировка нефти по этому маршруту.

Из-за геостратегических факторов была необходима разработка альтернативных экспортных трубопроводов. В 1997 году было подписано соглашение между Азербайджаном, Грузией и Украиной о транспортировке нефти по маршруту Баку-Тбилиси-Супса. В том же году был введен в эксплуатацию нефтепровод Баку-Супса, однако этого было недостаточно для полного удовлетворения экспортных потребностей. Идея трубопровода Баку-Тбилиси-Джейхан была предложена Гейдаром Алиевым в 1990-е годы. Несмотря на сомнения, Алиев убедил компании и правительства в его важности. Проект был стратегически и политически оправдан. 29 октября 1998 года Азербайджан, Турция и Грузия подписали соглашение о строительстве трубопровода БТД. 18 ноября того же года на саммите ОБСЕ в Стамбуле было подписано соглашение о

транспортировке нефти через Баку-Тбилиси-Джейхан, поддержанное США и Казахстаном. Создание трубопровода стало вторым важным событием после «Контракта века». 18 сентября 2002 года состоялась церемония закладки фундамента трубопровода, ставшая результатом успешной нефтяной стратегии Азербайджана [11, 5].

Важным шагом в улучшении политической и социальной ситуации стало восстановление многокультурных ценностей. Политика Гейдара Алиева обеспечила быстрое возрождение традиций толерантности и мультикультурализма, сделав их основой государственной стратегии. Сохранение и развитие культурного многообразия стало приоритетом, что позволило Азербайджану стать примером успешного сосуществования разных народов. Многокультуризм стал залогом стабильности и прогресса, получив поддержку общества. Это подход, основанный на взаимопонимании, открытости и диалоге, оставался ключом к успеху и гармонии в стране. Гейдар Алиев создал политическую основу азербайджанской модели мультикультурализма [2, 7]. В этом направлении были обсуждены и приняты важные документы, среди которых основным был Конституция Азербайджанской Республики, заложившая основы правового, светского и демократического государственного строительства. Гейдар Алиев четко осознавал историческое значение принятия Конституции [18].

Слоган Гейдара Алиева «Азербайджан — родина всех азербайджанцев» стал одним из основных общественно-политических символов нашей республики. Благодаря его усилиям идеология азербайджанизма органично вошла в общественное сознание и стала символом единства, уникальности и неповторимости азербайджанского народа. Политика Гейдара Алиева в сложные 1990-е годы была направлена на укрепление постоянной гармонии и баланса в обществе. Принципы азербайджанизма, развиваемые им, нашли свое отражение в политических документах Конституции. Провозглашая, что «моральные ценности всех народов, проживающих в Азербайджане, являются общей ценностью нашей страны», Гейдар Алиев фактически создал определяющий и характерный портрет Азербайджана на все исторические эпохи.

Гейдар Алиев, напоминая знаменитую фразу Ататюрка «Мир в доме — мир и в мире», говорил, что уникальность и самобытность азербайджанского народа неразрывно связаны с исторической судьбой тех народов, которые живут с ним рядом. Азербайджанский опыт мультикультурализма, его распространение и развитие были предложены Гейдаром Алиевым еще в первые годы независимости. Он призывал к реализации лучших универсальных принципов: равенства народов, неприкосновенности их территориальной целостности. Гейдар Алиев стре-

мился превратить предложенную доктрину в механизм распространения демократических и либеральных ценностей по всему миру, ведь, как известно, мир возможен только между равными. Таким образом, национальная духовная ценность Азербайджана, его мультикультурализм, перешел в новую политическую плоскость. На основе наследия Гейдара Алиева в исторические эпохи политика мультикультурализма в Азербайджане продолжала развиваться, открывая новые горизонты [13, 218]. Правда, избранные Гейдаром Алиевым политические, экономические и социальные направления становятся все более очевидными сегодня, в период глобализации, когда тесное сотрудничество и взаимодействие народов и государств является важным стимулом для их процветания.

Для продолжения юридических реформ в сфере взаимоотношений государства и религиозных институтов по инициативе Гейдара Алиева была создана Государственная комиссия по делам религиозных организаций. После возвращения к власти, он активно защищал национальные и религиозные ценности, укрепляя уважение к исламской религии. Это было особенно важно, поскольку в советский период он сталкивался с негативным отношением к исламу, а его мусульманское происхождение стало препятствием для назначения на высокие должности в СССР. Понимая важность возрождения ислама для восстановления доверия народа, Гейдар Алиев подчеркивал роль ислама как прогрессивной религии, играющей ключевую роль в жизни азербайджанцев. Связь с исламом стала основой сопротивления русификации и основой национальной стабильности. Несмотря на снижение соблюдения религиозных обрядов, азербайджанцы всегда оставались связанными с исламом. В 1993 году, выступая в мечети Тезепир, он отметил важность религиозного элемента для политической нормализации [1, 31]. Гейдар Алиев всегда уважал исламские традиции, активно участвуя в обрядах и поздравляя народ с религиозными праздниками. В 1993 году, в день рождения пророка Мухаммеда, он подчеркнул важность ислама для жизни людей, рассматривая его как духовное богатство азербайджанского народа. В 1994 году на церемонии в мечети Тезепир он отметил воспитательное значение ислама, подчеркивая его роль в формировании национального единства [12].

Что касается развития толерантности и мультикультурных ценностей, то политика Гейдара Алиева по отношению к национальным меньшинствам сыграла важную роль в формировании стабильности в стране. Гейдар Алиев всегда подчеркивал, что многонациональность Азербайджана — это его богатство. В своем выступлении в октябре 1993 года он снова отметил, что Азербайджан является многонациональной страной, и это его особенность. Он говорил, что независимо от этнической

и религиозной принадлежности все граждане страны имеют равные права, и впредь будут обеспечены все права для участия граждан в общественно-политической жизни Азербайджана [3]. Все это играло особую роль в формировании политической и социальной стабильности, поскольку таким образом предотвращалась возможность использования национальных меньшинств в интересах внешних сил.

Благодаря усилиям Гейдара Алиева Азербайджан стал одной из развивающихся стран. Гейдар Алиев фактически вывел страну из политического, экономического, военного и социального хаоса. В одном из своих выступлений на церемонии вступления в должность президента Азербайджанской Республики он отметил, что с одной стороны, необходимо эффективно использовать уже созданный потенциал в нашей работе, и страна движется к рыночной экономике. Таким образом, Гейдар Алиев представлял свою стратегическую концепцию развития азербайджанской экономики.

Административно-командная экономика, существовавшая в Советском Союзе, постепенно пришла в упадок, и экономика Азербайджана оказалась в кризисной ситуации. Для того чтобы вывести страну из этого положения, было целесообразно провести серию реформ, которые восстановили бы экономическую стабильность на новых основаниях. По международному опыту, основным элементом развития экономики страны является аграрный сектор, который характеризует уровень развития национальной экономики. Основной задачей Азербайджана было вывести сельское хозяйство из кризисного состояния, так как в 1991-1993 годах эта отрасль была полностью разрушена, а производство значительно сократилось. В результате, с помощью целесообразных, организаторских и лидерских действий Гейдара Алиева, были предложены меры по выводу государства из крайне нестабильной ситуации. Основные критерии быстрого развития сельского хозяйства, по мнению Гейдара Алиева, заключались в правильном использовании природных ресурсов страны, таких как плодородные земли и умеренный климат.

В этот период в Азербайджане активно начались аграрные реформы, поскольку аграрный сектор был ключевым для развития экономики. Гейдар Алиев не раз отмечал, что государственная политика в сельском хозяйстве и экономике в целом ориентирована на реформы, приватизацию собственности, развитие частного сектора и рыночной экономики. Старую экономическую систему сменили новые производственные отношения, а управление сельским хозяйством было приведено в соответствие с требованиями рыночной экономики. Реформы начались в Нахичеванской Автономной Республике и позднее охватили всю страну. Земельные реформы и аграрные преобразования сформиро-

ровали новые производственные отношения, основанные на частной собственности, создали современную предпринимательскую среду и заложили основу для реального улучшения жизни. Основным направлением реформ было создание новых форм собственности и приватизация государственного имущества. Гейдар Алиев подчеркнул, что для перехода к рыночной экономике необходимо изменить форму собственности, и в январе 1993 года был принят закон о приватизации государственного имущества, ставший основой для денационализации.

С 1995 года в аграрном секторе было сосредоточено внимание на переходе к рыночным отношениям. В этой связи Гейдар Алиев подписал законы Азербайджанской Республики «Основы аграрной реформы», «Реформа колхозов и совхозов», а также Закон Азербайджанской Республики от 16 июля «О земельной реформе». Закон Азербайджанской Республики от 22 декабря 1998 года «О государственном земельном кадастре, мониторинге земель и земледелии», Закон Азербайджанской Республики от 12 марта 1999 года «О землях в аренде» также сыграли важную роль в этой области. Закон Азербайджанской Республики от 25 июня 1999 года «Земельный кодекс Азербайджанской Республики», Закон Азербайджанской Республики от 7 мая 1999 года «О земельном рынке», а также более 52 указов, законов и других нормативных правовых актов стали основой для проведения земельной реформы [13, 9].

С 1993 по 2003 годы, под руководством Гейдара Алиева, в Азербайджане были проведены аграрные реформы, значительно ускорившие развитие сельского хозяйства. Земли были переданы крестьянам бесплатно, созданы условия для прибыльного сельского хозяйства, приватизированы лучшие участки. Всем гражданам, включая городских жителей, предоставлено право на использование, аренду, покупку и продажу земли. Реформы, не имеющие аналогов, кардинально изменили аграрные отношения собственности: земли переданы в частную собственность, ликвидированы совхозы и колхозы, созданы личные фермерские хозяйства. Для поддержки предпринимательства введены налоговые льготы и создан Национальный фонд. Эти меры способствовали росту рабочих мест, обеспечению продовольственной безопасности и развитию сельских районов. Одним из важнейших направлений политики Гейдара Алиева для стабилизации страны стало внимание к молодежи. С возвращением к власти в 1993 году была устранена пустота в этой сфере. 22 сентября того же года, исполняя обязанности президента, Гейдар Алиев встретился с молодежью и призвал ее активнее участвовать в общественно-политической жизни и поддерживать реформы. В 1994 году, понимая важность государственной молодежной политики, он подписал указ о создании Министерства молодежи и спорта, которое

стало заниматься развитием молодежи, воспитанием патриотизма, решением социальных проблем и подготовкой кадров для государственной службы.

В то время в Азербайджане возникла необходимость координации деятельности многочисленных молодежных организаций. Для этого, по указанию Президента, 2 февраля 1996 года состоялся Первый форум независимой азербайджанской молодежи, который сыграл важную роль в организации этой работы. На форуме, в котором приняло участие более двух тысяч представителей молодежи, были заслушаны их мнения, предложения и пожелания, а также подробно изучены проблемы молодежи страны. В своем выступлении на форуме Гейдар Алиев подчеркнул, что перед молодежью стоят важные задачи, одной из которых является вклад в развитие независимого Азербайджана через свои силы, знания и таланты [7, 5].

Особое внимание Гейдар Алиев уделял значению образования и науки, подчеркивая, что важнейшая задача молодежи — это получение образования, соответствующего высоким требованиям современности. Он также акцентировал внимание на моральном воспитании молодежи и рекомендовал глубоко и всесторонне изучать национальное наследие. Президент призывал создать все условия для того, чтобы молодежь могла реализовывать свои знания и навыки в процессе государственного строительства. Это привело к тому, что молодые кадры были выдвинуты на ответственные государственные посты. 1 февраля 1997 года после встречи с представителями молодежных организаций Гейдар Алиев подписал указ, объявивший 2 февраля – Днем молодежи.

В период своего правления, оставшись верным своим гуманистическим принципам, Гейдар Алиев не раз принимал решения об амнистии для уклонистов от службы в армии, создавая для них условия для того, чтобы они могли вновь выполнить свой долг перед Родиной. 2-3 марта 1999 года состоялся Второй форум молодежи Азербайджана, на котором Гейдар Алиев подвел итоги работы за последние три года, обозначил задачи для молодежи в строительстве независимого государства и рекомендовал государственным органам более глубоко заниматься проблемами молодежи, чтобы она могла активно участвовать в общественно-политической жизни страны [17, 5].

Таким образом, в первые годы независимости, под руководством Гейдара Алиева, были сформированы основные направления государственной молодежной политики, которые стали основой для развития молодежного движения в республике. В период с 1993 по 1996 годы был остановлен внутренний национально-гражданский конфликт, восстановлена общественно-политическая стабильность, начато последова-

тельное строительство национального государства и реализована продуманная социально-экономическая политика. В 1994 году было достигнуто временное прекращение огня в Нагорно-Карабахском конфликте между Арменией и Азербайджаном. Все эти процессы позволили реализовать жизненно важные стратегические проекты для будущего народа Азербайджана, включая энергетику. Всецело понимая важность общественно-политического развития, выведения страны из внутреннего экономического кризиса и решения политических проблем, особенно Нагорно-Карабахского конфликта, Гейдар Алиев начал работу в этих направлениях.

Заключение. Таким образом, Гейдар Алиев создал политические, идеологические и экономические основы независимого государства Азербайджан, воплотив мечту народа о сильной и независимой нации. Он проявил систематическую деятельность в различных сферах для создания независимого Азербайджана, направленную на укрепление духа народа и развитие государства. Сегодня Азербайджан является важным стратегическим партнером для международных экономических связей и активным участником развития межкультурных контактов в глобальном масштабе.

Гейдар Алиев не только достиг внутренней политической стабильности в Азербайджане, но и заложил основы экономической независимости страны. Приватизация государственной собственности, развитие свободной рыночной конкуренции и частного предпринимательства привели к серьезным изменениям в экономике страны, а также к интеграции национальной экономики в мировую экономическую систему и изменению сознания и образа жизни людей. Гейдар Алиев не только сформировал сильные государственные институты, но и стал основателем идеи азербайджанизма, которая легла в основу национального возрождения и развития. Именно в этот период были предприняты важнейшие шаги, которые сыграли ключевую роль в обеспечении стабильности в ряде сфер. Это в первую очередь касалось режима прекращения огня. Гейдар Алиев создал основы государства через реализацию режима прекращения огня и осуществление ряда важных мероприятий в этот период. Нефтяная стратегия сформировала экономическую стабильность страны, а принятие многокультурных ценностей в государственной политике способствовало консолидации многонационального общества. Успехи в молодежной политике существенно повлияли на сознание нового поколения и его восприятие государства. Аграрные реформы улучшили социальное положение населения. Также была восстановлена внутренняя политическая стабильность, ликвидированы незаконные военные формирования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Adil Abdulla Əl-Fələh. Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlər. – Bakı: Qismət, 2007, - 108 s.
2. Aran S. Heydər Əliyev və multikulturalizm siyasəti // 525-ci qəzet. - 2023. - 23 noyabr. - № 212.
3. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin andiçmə mərasimində nitqi. http://files.preslib.az/projects/toplu/v2/f3_3.pdf
4. Bədəlov Ə. Heydər Əliyevlə xalqın sarsılmaz birliyinin təntənəsi. // Xalq qəzeti 4 oktyabr 2019.
5. Bakıda “Xəzərneftqaz-97” dördüncü beynəlxalq neft və qaz sərgisinin açılışı olub // «Azərbaycan», 5 iyun 1997. № 127
6. Bəhramov C. Milli neft sənayemiz dövlət müstəqilliyinin bərpasının ilk illərində. // İki sahil. - 2019.- 9 fevral. - № 27.
7. Əliyev A. Gənclərin hamisi. // Xalq qəzeti. -2020. -12 may. -№91.
8. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir, 42 cildə, V kitab. – Bakı: Azərneşr, - 483 s.
9. Əliyev İ. Azərbaycanıma inanıram. – Bakı: Azərneşr, 2007, - 456 s.
10. Əliyev N. Əbədi həyat fəlsəfəsi. – Bakı: Elm və təhsil, 2013, - 589 s.
11. Gənclərimizin xilaskarı Heydər Əliyev. // Yeni Azərbaycan. - 2010. - 2 fevral. - №19.
12. Heydər Əliyevin Bakıda Təzəpir məscidində Mövlud bayramı münasibətilə keçirilən mərasimdəki nitqi. “Azərbaycan” qəzeti, 27 avqust 1994-cü il.
13. İbrahimov E. Heydər Əliyev və aqrar siyasət // Azərbaycan. - 2023.- 10 may. - № 96.
14. İbrahimova D. Azerbaijan multiculturalism: Origins, Trends, Prospects. // Dövlət idarəçiliyi. - 2015.- №4.
15. Məmmədzadə V., İskəndərov X. Xəzər hövzəsində geostrateji güclərin maraqları və Azərbaycanın təhlükəsizlik. // Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər – National Security and Military Sciences №1 (6)/2020, s. 61-71,
16. Milli dövlətçilik sınaq qarşısında [Mətn]: 2 hissədə. İkinci hissə: Azərbaycan 1994. Bakı, 2002. - 432 s.
17. Mirbəşiroğlu E. Ulu öndər Heydər Əliyev gəncliyimizin xilaskarıdır. // Yeni Azərbaycan. - 2010. - 2 fevral. - №19.
18. Orucov H. Azərbaycan. Oktyabr 94 - mart 95. – Bakı: Qəsd, 1995, - 800 s.

HEYDƏR ƏLİYEVİN SİYASİ İQTİDARA QAYIDIŞI VƏ AZƏRBAYCANDA SABİTLİYİNİN BƏRPA EDİLMƏSİ

Təranə Ə.ƏLİVERDİYEVƏ

XÜLASƏ

Məqalədə Heydər Əliyevin 1993-1995-ci illərdə Azərbaycanda apardığı siyasi, iqtisadi və xarici iqtisadi strategiyanın əsas aspektləri nəzərdən keçirilir. Məqalə əsasən daxili siyasi vəziyyətin sabitləşdirilməsi və dövlət müstəqilliyinin bərpası istiqamətindəki səylərinə diqqət yetirilir. İqtisadiyyat və neft sahələrində aparılan islahatlara, o cümlədən "neft diplomatiyası" strategiyasının uğurlu tətbiqinə xüsusi yer verilir, bu da Azərbaycanın beynəlxalq arenada önəmli bir mövqe tutmasına imkan yaratdı. Məqalədə, həmçinin 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması ətrafı şəkilə araşdırılır. Bu müqavilə ölkənin tarixində mühüm hadisə olub, Azərbaycana iqtisadi müstəqillik qazandırmış və beynəlxalq mövqelərini möhkəmləndirmişdir. Məqalədə qeyd olunur ki, Heydər Əliyevin pragmatizmi, diplomatiyası və siyasi iradəsi bu uğurların əldə edilməsində həlledici rol oynayıb.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, daxili siyasi sabitlik, müstəqillik, dövlət quruculuğu, iqtisadi siyasət, atəşkəs, 1993-1996, milli təhlükəsizlik, strateji layihələr, enerji siyasəti, çevriliş cəhdi

HEYDAR ALIYEV'S RETURN TO POLITICAL POWER AND THE RESTORATION OF STABILITY IN AZERBAIJAN

Tarana A.ALIVERDIYEVA

SUMMARY

The article examines the key aspects of Heydar Aliyev's political, economic, and foreign economic strategy during his leadership in Azerbaijan from 1993 to 1995. The focus is on his efforts to stabilize the internal political situation and restore state independence. Special attention is given to reforms in the economic and oil sectors, including the successful implementation of the "oil diplomacy" strategy, which allowed Azerbaijan to take a prominent position on the international stage. The article also discusses in detail the signing of the "Contract of the Century" in 1994, which became a pivotal event in the country's history, providing Azerbaijan with economic independence and strengthening its international position. The article highlights that pragmatism, diplomacy, and political will played a decisive role in achieving these successes.

Keywords: Heydar Aliyev, internal political stability, independence, state-building, economic policy, ceasefire, 1993-1996, national security, strategic projects, energy policy, coup attempt

UOT 94 (479.24)

**XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN-GÜRCÜSTAN
MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ ƏRAZİ-SƏRHƏD PROBLEMLƏRİ****Nəsrin F.MEHDİYEVA***

Azərbaycan və Gürcüstanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, sosial-iqtisadi vəziyyət və siyasi mühit qeyri-sabit idi. Bu dövr ərzində Gürcüstan və Azərbaycan arasında bir sıra ərazi-torpaq mübahisələri baş verdi. Gürcüstan hökuməti, xüsusən Alazan çayı, Eldar düzü və Şirək çölü kimi bölgələrdə Zaqatala kəndlilərinin torpaq hüquqlarını pozur və bu torpaqları öz tərkibinə qatmağa çalışırdı. Gürcüstanın bu siyasəti Azərbaycan tərəfindən narazılıqla qarşılanmış və məsələnin həlli üçün bir çox müzakirələr aparılmışdır. 1925-ci ildən etibarən, torpaq mübahisələrinə dair müxtəlif komissiyalar tərəfindən araşdırmalar aparılaraq təkliflər irəli sürülsə də, konkret nəticələr əldə edilməmişdir.

Ümumilikdə, məqalədə Azərbaycan və Gürcüstan arasında torpaq mübahisələrinin hüquqi, inzibati və sosial aspektlərini əks etdirən və mübahisəli ərazilərin həlli üçün keçirilən müxtəlif rəsmi görüşlər, Şirək çölü və Alazanyanı vadisinin mülkiyyət hüquqları ilə bağlı Azərbaycan və Gürcüstan arasında davam edən torpaq mübahisələri, Sığnaq və Alazanyanı vadisi ilə bağlı müxtəlif komissiyaların təşkili və onların fəaliyyətləri, Azərbaycan kəndlilərinin mülkiyyət hüquqlarından məhrum edilməsi və s. məsələlər barədə məlumatlar verilir.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Azərbaycan, Gürcüstan, sərhədyanı mübahisələr, Sovet Rusiyası, Zaqatala dairəsi, Şirək çölü, Alazanyanı vadisi

Giriş. XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda baş verən siyasi dəyişikliklər, xüsusilə milli dövlətlərin yaranması fonunda ərazi-sərhəd məsələləri regionun ən mühüm problemlərindən birinə çevrilmişdir. 1920–1930-cu illərdə Azərbaycan və Gürcüstan arasında sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi həm regional təhlükəsizlik baxımından, həm də dövlətlərarası münasibətlərin formalaşması prosesində ciddi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu dövrdəki ərazi mübahisələri – Zaqatala mahalı, Borçalı, Eldar düzü, Qazax və digər bölgələrlə bağlı iddialar təkcə iki dövlətin daxili siyasətinə deyil, həm də Sovet hakimiyyətinin regionda həyata keçirdiyi sərhəd və idarəçilik siyasətinə birbaşa təsir göstərmişdir. Tarixi kontekstdə baş vermiş bu proseslər müasir dövrdə də Azər-

* Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı; nesrin.abdullayeva99@mail.ru;
ORCID ID: 0009-0005-6824-1307

baycan-Gürcüstan münasibətlərində müəyyən qədər öz əksini tapmaqdadır.

Sərhədlərin delimitasiya və demarkasiyası məsələsi hələ də tam şəkildə öz həllini tapmamış, bəzi hallarda keçmişdən miras qalmış sərhəd anlaşılmazlıqları hazırda da ikitərəfli münasibətlərə təsir göstərməkdədir. Bu baxımdan XX əsrin 20–30-cu illərində baş verən hadisələrin tədqiqi təkcə tarixi reallıqların aydınlaşdırılması üçün deyil, həm də çağdaş geosiyasi proseslərin daha dərinləndirilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Gürcüstanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra respublikanın siyasi mühiti qeyri-sabit, sosial-iqtisadi durumu isə çətin və böhranlı idi. 1920-ci illərin ortalarına yaxın bu vəziyyət dəyişməyə başladı. Gürcüstan, digər sovet respublikaları kimi, nisbətən sabit sosial-iqtisadi inkişaf yoluna qədəm qoydu. Bununla yanaşı, 1924-cü ilin avqustunda Gürcüstanda baş verən antisovet üsyanı yatırıldıqdan sonra siyasi mühitdə sabitlik təmin olundu. Belə amillər Gürcüstan hökumətini Zaqfederasiya çərçivəsində qonşuları ilə münasibətlərdə daha güvənli addımlar atmağa vadar edirdi. Eyni zamanda, respublikada həyata keçirilən aqrar islahatlar çərçivəsində təsərrüfata yararlı torpaqlara olan ehtiyac Gürcüstan rəhbərliyini yeni mənbələr axtarmağa təşviq edirdi. 20-ci illərin ortalarında Gürcüstanın rəsmi dairələri Azərbaycanla əvvəllər razılaşdırılmış və hələ də həllini tapmamış torpaq mübahisələrini öz maraqları istiqamətində həll etməyə çalışırdı.

Bu vəziyyəti M.C.Bağırov 1925-ci ilin noyabrında keçirilmiş müşavirədə belə xarakterizə etmişdi: *“Gürcü yoldaşlar bir sıra məsələlər irəli sürüblər ki, o vaxt bizim nümayəndələr (1921-ci ildə müqavilələrə imza atan və komissiyanın işində iştirak edən gürcü səlahiyyətlilərini nəzərdə tutur) səhv qərarlar qəbul etmişlər və bunların yekun olmadığını bildiriblər. Gürcü xəritələrində bu sazişlərə əsasən bizdən keçmiş bütün əraziləri öz tərkiblərinə daxil ediblər və bu zaman mübahisəsiz olan sahələri belə mübahisəli elan etmədən öz ərazilərinə qatmışlar. Nəticədə, bizim və gürcü kəndliləri arasında baş verən bütün münaqişə və mübarizə əsasən bu bölgələrdə (Eldar düzü, Qazax-Sığnaq və Zaqatala-Sığnaq əraziləri arasındakı mübahisəli torpaqlar) cərəyan edir”* [1]. XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan ilə Gürcüstan arasında səkkiz mübahisəli torpaq məsələsi qeydə alınmışdı. Bu ərazilərə Çiaur meşəlikləri, Şirək çölünün Alazan vadisində hissələri, Eldar düzü ərazisindəki torpaqlar, Vaşlovani və Buğa adlı sahələr, İori (Qabırri) çayı ətrafındakı rayonlar, Çatma çölü, Aramdərə və Bodbi kəndlərinin pay torpaqları, eləcə də David-Qareci monastırı rayonu daxil idi.

Əsas hissə. Cənubi Qafqaz MİK-i tərəfindən Çiaur meşəliyi və Alazanyanı vadi ilə bağlı sazişlər gürcülərin leyhinə təsdiqləndikdən sonra başqa məsələlər də ortaya çıxdı. Gürcüstan SSR-in Xalq Torpaq Komissarlığı 1925-ci il aprelin 17-də Cənubi Qafqaz MİK-in torpaq komissiyasına müraciət edərək, David-Qareci bölgəsində sərhədin yenidən nəzərdən keçirilməsini istədi.

Onlar hesab edirdilər ki, 1921-22-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş qarışıq komissiyada Gürcüstan nümayəndələri həmin bölgədə sərhəd xətti müəyyən olunarkən, guya Gürcüstan vətəndaşlarının faktiki istifadəsində olan bəzi otlaq sahələrinin Azərbaycana keçməsinə nəzərə alınmışdılar. Buna görə də həmin bölgədə sərhədin yenidən dəqiqləşdirilməsi lazımdır. Cənubi Qafqaz MİK Kiçik Rəyasət Heyəti 1925-ci il oktyabrın 6-da David-Qareci monastırının arxeoloji irs kimi qorunmasının vacibliyi barədə qərar qəbul etdi və ASSR və GSSR MİK-lərinə bu abidənin qorunması ilə bağlı birgə tədbirlərin həyata keçirilməsi tapşırıldı. David Qareci monastır kompleksi rəsmi olaraq Azərbaycan ərazisində yerləşsə də, faktiki olaraq Gürcüstan tərəfindən təyin olunan keşişlərin idarəsində idi. Həmin keşişlər bəzən təxribatçı davranışlar sərgiləyirdilər. 1925-ci ildə Şıxlı kəndinin sakinləri monastır ərazisində öz torpaqlarını əkməyə cəhd edərkən, monastırın baş keşişi Abaşidzenin təşviq etdiyi bir qrup gürcünün müqaviməti ilə qarşılaşmışdılar. Azərbaycan tərəfi bu məsələdə öz mövqeyini 1921-ci il sazişi əsaslandırırdı. Monastır kompleksi Azərbaycanın tərkibində qalmalı, onun qorunması hər iki respublikanın birgə sözləri ilə həyata keçirilməli idi. Bununla yanaşı, monastırın torpaq sahibliyi ASSR qanunvericiliyinə uyğun olaraq tamamilə ləğv edilməli idi. Cənubi Qafqaz MİK-i tərəfindən David-Qareci monastırı ilə bağlı yekun qərar 1927-1929-cu illərdə qəbul edilmişdi. Digər torpaq mübahisələrinin həlli də əsasən həmin dövrdə həyata keçirilmişdir.

Torpaq mübahisələri ilə bağlı məsələlərdə gürcü tərəfi əvvəlcə əraziləri özünə birləşdirərək gündəmdə olan əsas problemləri həll edərək daha sonra həmin bölgələri sosial-iqtisadi baxımdan integrasiya etməyə çalışırdı. Alazanyanı vadidə gürcü hakimiyyət orqanları zaqatalıların təsərrüfat hüquqlarını mütəmadi şəkildə pozurdu. Sığnaq qəza icraiyyə komitəsi 28 oktyabr 1924-cü il aktında nəzərdə tutulan sahələri Zaqatala kənd icmalarına verməkdən müxtəlif bəhanələrlə imtina edir, prosesi ləngidirdi [2]. Gürcü tərəfin əsas məqsədi əkinçilik kampaniyasını çətinləşdirmək, hətta tamamilə pozmaq idi. Gürcü hakimiyyəti Şirək bölgəsindəki otlaqlardan istifadəyə görə Zaqatala kəndlilərindən yüksək məbləğdə vergi tələb edir və ödəmədikləri təqdirdə onları otlaqlara buraxmayacağı ilə hədələyirdi. Gürcü hakimiyyət orqanlarının Zaqatala kəndlilərini Şirək çölündən və Çiaur meşəliyindən sistemli şəkildə sıxışdırıb çıxarma siyasəti, Azərbaycan rəsmi dairələrinin bu məsələyə yenidən baxmasına səbəb oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan hökuməti 1924-cü ildə bağlanmış oktyabr sazişlərini ratifikasiya etməmişdi və sadəcə olaraq yaranmış vəziyyəti qəbul etmək məcburiyyətində qalmışdı.

Azərbaycan SSR Xalq Torpaq Komissarlığı (XTK) 1925-ci ilin sonlarında qonşu respublikalarla torpaq mübahisələrinə dair mövqeyini əks etdirən əhatəli bir arayış hazırlamışdı. Arayışda Alazanyanı vadi ilə bağlı hissədə qeyd edilirdi ki, *“Balabanov komissiyasının torpaq istifadəsi ilə bağlı əldə*

etdiyi nəticələr mövcud olan problemləri həll etmək üçün kifayət qədər dəqiq deyildi. ASSR vətəndaşlarının GSSR ərazisində torpaq istifadəsi hüququnu nəzərə alaraq, Alazan çayı boyunca sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi mübahisənin həlli deyil, əksinə, ASSR vətəndaşlarının maraqlarına uyğun olmayan bir problem idi” [3]. Burada qeyd olunurdu ki, sərhədlərin düzgün şəkildə müəyyənləşdirilməsi üçün respublikaların vətəndaşlarının torpaq istifadəsi barədə daha dəqiq və etibarlı məlumatların toplanması lazımdır.

1926-cı il noyabrın 30-da Azərbaycan MİK sədri S.Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə keçirilən müşavirədə məsələyə dair hazırlanmış materiallar müzakirəyə çıxarılmışdı. Müşavirənin təklifi ilə Azərbaycan MİK Rəyasət Heyəti 1925-ci il dekabrın 12-də keçirilən iclasında bəzi sərhəd məsələlərini, o cümlədən Alazanyanı vadi ilə bağlı məsələləri yenidən müzakirə etmək üçün Cənubi Qafqaz MİK-i qarşısında vəsatət irəli sürdü. Cənubi Qafqaz MİK-in Rəyasət Heyəti 1926-cı ilin martın 15-də bu məsələyə baxdı və torpaq komissiyasına irəli sürülən məsələlərlə bağlı rəy hazırlamağı tapşırırdı [4]. Məsələnin yenidən gündəmə gətirilməsi ilə əlaqədar olaraq, 1926-cı ilin aprelində Azərbaycan XTK torpaq mübahisələrinə dair əvvəlki arayışı ilə bir daha çıxış etdi. Bu arayışda qeyd olunan fikirlər, sonrakı illərdə Azərbaycan tərəfinin mübahisəyə dair rəsmi mövqelərini əks etdirirdi. Azərbaycan MİK-nin xüsusi komissiyasının 1927-ci il yanvarın 3-də keçirilən iclasında da oxşar bir rəy səslənmişdi. İclasda Cənubi Qafqaz MİK-ə göndəriləcək Azərbaycan nümayəndəsinə Şirək məsələsi ilə bağlı aşağıdakı tövsiyələr verilmişdi: *"28 oktyabr 1924-cü il komissiyasının yalnız eskiz çertyojuna əsaslanaraq, Zaqatala qəzasının kənd cəmiyyətlərinin torpaq istifadəsi məsələsini tam olaraq aydınlaşdırmadığını nəzərə alaraq, mübahisəli rayonun dəqiq şəkildə araşdırılmasına təkid etmək və yalnız bu araşdırmadan sonra mübahisəli ərazilərin hansı respublikaya aid olması məsələsini həll etmək"* [11, 155].

1926-cı il dekabrın 6-da Zaqatala qəza icraiyyə komitəsi tərəfindən Cənubi Qafqaz MİK-i qarşısında qaldırılan vəsatətdə, Şirək çölündə Zaqatala sakinləri ilə Gürcüstanın maldarları arasında torpaq istifadəsi ilə bağlı yaranan münaqişələrin həlli xahiş olunurdu. Bu vəsatətə 1927-ci il yanvarın 12-də Cənubi Qafqaz MİK-in respublikalar arasında torpaq, meşə və su istifadəsi üzrə mübahisələrin həlli komissiyası baxdı. Komissiya Azərbaycan tərəfinə Şirəkdə və Alazanyanı vadisində torpaq məsələsinin vəziyyəti ilə bağlı qısa müddət ərzində məruzə təqdim etməyi tapşırırdı. Məruzədə həmin rayonlarda Zaqatala qəzasının hansı kəndlərinin torpaq istifadəsi ilə məşğul olduğu, bu torpaqların sahəsi və ərazisi, hansı orqanlara və hansı şərtlərlə icarə verildiyi, torpaq istifadəçiləri arasında hansı mübahisələrin baş verdiyi və digər müvafiq məsələlər barədə məlumat təqdim edilməli idi.

1927-ci il yanvarın 24-də Azərbaycan xalq torpaq komissarı vəzifəsini icra edən İ.Datiyev tərəfindən (Bünyadzadə olmadığı halda onun yerinə ke-

çirdi) Zaqatala qəza torpaq şöbəsinin müdiri D.Nəsibova yeddi sualdan ibarət bir sorğu göndərildi. D.Nəsibov sorğuya cavab olaraq hazırladığı məktub Zaqatala qəza icraiyyə komitəsinin 1924-cü ilin yanvarın 15-də keçirilən iclasında təsdiq edildi. İclasda, "kəndlilərin Şirək məsələsinin qeyri-düzgün həlli nəticəsində böyük narazılıq yaşandığını nəzərə alaraq", Azərbaycan MİK-dən məsələyə yenidən baxılması ilə bağlı ali hakimiyyət orqanları qarşısında tələb qoyulması istənilirdi [5]. 1927-ci il fevralın 27-də D.Nəsibov məktubu Azərbaycan XTK-ya göndərirdi. Bu məktubda Alazanyanı vadisindəki Zaqatala və Qax rayonu sakinlərinin malik olduqları torpaqların həcmi, 1924-cü ilin oktyabrından 1927-ci ilin əvvəlində, iki il ərzində itirilmiş torpaqların hər kənd icması üzrə sahəsi, torpaqdan tamamilə məhrum olan kəndlər və digər məsələlərlə bağlı müəyyən məlumatlar təqdim edildi. Məktubda Nəsibov, 1924-cü ildən etibarən qəzanın Şirək çölündən tamamilə çıxarılan 13 kəndin adlarını sıralayır: Muğanlı, Varxiyan, Padar, Qandax, Yengiyan, Kəpənəkçi, Mosul, Kürdəmir, Kötüklü, Çardaxlı, Tasmalı, Muxax və Sabunçu. Bir başqa sənəddə isə bu siyahıya daha dörd kəndin adı əlavə olunur: Almalı, Kiçik Lahıc, Lələli, Qorağan [6]. Buradakı məlumatlara görə, adı çəkilən kəndlərdən alınan torpaqların ümumi sahəsi 8438 desyatin (9218,5 hektar) təşkil edirdi. Qəzanın Alazan çayı hövzəsində yerləşən digər kəndlər isə torpaqlarının yalnız kiçik bir hissəsini istifadə edə bilirdilər. Əvvəlcə Şirək çölündə 1600 desyatin torpağa sahib olan Əliabad kəndinin 1927-ci il üçün yalnız 500 desyatin torpağı qalmışdı. Bu kəndin vadidə yerləşən 40 evindən 30-u isə ləğv edilmişdi. Arayışda qeyd olunurdu ki, adları çəkilən torpaq sahələrindən əlavə, Zaqatala qəza torpaq şöbəsinin Şirək düzündə 7750 desyatin (8466,8 hektar) mövcud otlaq fondu 1924-cü ildən başlayaraq gürcü hakimiyyətinin nəzarətinə verilmişdi.

Zaqatala Qəza İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyəti, 1927-ci il fevralın 5-də keçirilən iclasında Cənubi Qafqaz MİK-in torpaq komissiyasına müraciət ünvanladı. Məsələnin yenidən nəzərdən keçirilməsinin vacibliyini əsaslandırmaq məqsədilə, Zaqatala rəsmiləri tərəfindən aşağıdakı dəlillər təqdim olundu: 1) Vadi, bütün sənədli məlumatlara əsasən (məsələn, 1905-ci il 5 verstlik xəritəsi və 1887-ci ildə Zaqatala qəzası kəndləri arasında bu vadinin bölüşdürülməsi xəritəsi) tarixən Zaqatala mahalının ayrılmaz hissəsi olmuşdur. 2) "Zaqatala qəzasının Əliabad, Almalı və tamamilə torpaqsız olan Muxax rayonlarının əhalisinin taleyi bu vadiyə asılıdır" yəni bu rayonların əkin və öyrüş sahələri Şirək çölündə yerləşirdi. 3) "Gürcü əhalisinin həmin sahələrə ehtiyacı azdır. Gürcüstan hökuməti bu vadini, əsasən, onu gəlmə tuşın maldarlarına icarəyə vermək məqsədilə tələb edir". 4) Son olaraq, mübahisəli ərazi "Əliabad dairə icraiyyə komitəsinin 3 verstliyində və Zaqatala qəza mərkəzinin 18 verstliyində yerləşir, halbuki onu Krasniye Kolodsidən (indiki Siteh-Skaro) 25 verst, Sığnaq qəza mərkəzindən isə 60 verst uzaqlıqdadır" [11, 156]. Bu tarixi dəlillər, təsərrüfat və inzibati mülahizələrə əsaslanırdı. Bu verilən arqumentlərin qəbul olunma

ehtimalı çox az idi, çünki ali hakimiyyət qərarlarını qəbul edərkən, əsasən tarixi aspektlərə deyil, digər kriteriyalara üstünlük verirdi.

1927-ci il aprelin 11-də Cənubi Qafqaz MİK-in torpaq komissiyası, aprelin 20-də isə MİK Zaqatala qəza hakimiyyətinin təqdim etdiyi vəsatətə əsasən, məsələyə dair Azərbaycan ali hakimiyyət orqanının rəyinin alınması ilə bağlı Azərbaycan MİK-ə müraciət etdi. 11 may 1927-ci ildə Cənubi Qafqaz MİK-in göndərdiyi təliqədə isə Zaqatala qəzası kəndlərinin torpaq təminatına dair əlavə məlumatların təqdim edilməsi xahiş olunurdu. Zaqatala qəza torpaq şöbəsi qısa müddət sonra, tələb olunan məlumatları Azərbaycanın xalq torpaq komissarlığına təqdim etdi. Təqdim olunan sənədlərdə Zaqatala kənd cəmiyyətlərinin 1924-cü ilin oktyabrından başlayaraq tam və qismən itirdikləri torpaq sahələri barədə kifayət qədər aydın şəkildə göstərilirdi.

Torpaq quruluşu ilə bağlı işlərin tam və ardıcıl görülməməsi, xüsusilə 1930-cu illərin əvvəllərində bəzi kəndlər istisna olmaqla, vəziyyətin əvvəlki kimi qalması, Zaqatala kəndlərinin torpaq hüquqlarının qorunmasına imkan vermirdi. Buna görə də, müzakirələr zamanı Azərbaycan tərəfi dəqiq və rəsmi statistik məlumat təqdim etməkdə çətinliklərlə üzləşirdi. Azərbaycan SSR Xalq Təsərrüfatı Komitəsi Az.MİK-ə ünvanladığı 12 iyul 1927-ci il və 8 mart 1928-ci il tarixli məktublarında, torpaq quruluşu işləri tamamlanana qədər Zaqatala əhalisinin Şirəkdə müvəqqəti torpaqla təmin olunmasına çağırırmışdı. Bu məsələyə dair Cənubi Qafqaz MİK-in torpaq komissiyası, vergi öhdəlikləri əsasında Zaqatala əhalisinə torpaq verilməsi barədə qərar qəbul etsə də onun həyata keçirilməsi üçün heç bir konkret addım atılmadı.

Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin 1929-cu il fevralın 18-də keçirilən iclasında, Şirək məsələsinin torpaq mübahisələri üzrə komissiya tərəfindən bir ay ərzində araşdırılma aparılmasına qərar verildi. Buna baxmayaraq, məsələ yenə də hər hansı bir irəliləyişə nail olmadan qaldı. Gürcüstan hökuməti, hətta Balabanov komissiyasının ədalətsiz bölgüsü nəticəsində Zaqatala əhalisinə düşən 3900 desyatin torpağı verməkdən imtina etdi. Əksinə, 1920-ci illərin ortalarında gürcü hakimiyyəti, Zaqatala sakinlərini Şirəkdən çıxarmaq üçün müxtəlif üsullara əl atırdı. Məsələn, Sığnaq qəza hakimiyyətinin gizli dəstəyi ilə hərəkət edən silahlı tuşınlar Şirək çölündə Əliabad rayonu kəndlilərinə qarşı silahlı quldurluq və qarətçiliklə məşğul olurdular [11, 159].

1928-ci ilin 19 noyabrında Cənubi Qafqaz MİK-in qərarı ilə sərhəd mübahisələri və otlaq məsələlərinin həlli üçün yaradılan xüsusi komissiyanın 1931-ci il 6 iyul tarixli keçirilən iclasında Şirək məsələsi müzakirə olunsada, konkret bir qərar qəbul edilmədi. 1930-cu illərin əvvəllərində regionda kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi ilə bağlı Şirək məsələsinin yenidən gündəmə idi. 1931-ci ilin yazında Azərbaycanda ümumilikdə kollektivləşdirmə prosesinin başlaması ilə yeni yaradılan kolxozlara əkin sahələrinin genişləndirilməsi, dənli və qiymətli bitkilərin məhsuldarlığının artırılması kimi məsələlər

gündəmə gəldi [9, 13]. Əliabad rayonu üçün 1930-cu ilin avqustunda hazırlanmış 1931-ci ilin təsərrüfat planı bir neçə dəfə yenilənərək, nəticədə aşağıdakı göstəricilərlə müəyyənləşdirilmişdi: 6000 hektar payızlıq taxıl, 2000 hektar pambıq və 5000 hektar digər texniki bitkilər. Pambıq, soya, tütün kimi bitkilərin becərilməsi isə rayonun kənd təsərrüfatı üçün yeni sahələr idi. Göründüyü kimi, rayon təsərrüfatları üçün müəyyən olunan hədəflər çox böyük olsa da, Alazanyanı vadisindəki torpaqların Gürcüstana verilməsi və Zaqatala əhalisinin həmin ərazidən çıxarılması nəticəsində, Əliabad rayonunun nəzdində yalnız 7871 hektar əkin sahəsi qalmışdı. Rayonun hər bir kəndli təsərrüfatına yalnız 0,88 hektar şumluq torpaq düşürdü. 1931-ci ilin avqust və sentyabr aylarında Əliabad rəhbərliyi hökumətə Şirək düzündə torpaq sahələrinin ayrılması ilə bağlı iki dəfə müraciət etmişdi. Burada bildirilirdi ki, torpaq mübahisəsinin tezliklə həll olunmaması halında rayonun müəyyən olunmuş plan tapşırıqlarını yerinə yetirmək mümkün olmayacaq. Eyni zamanda, 1924-cü ildən bəri torpaq sahələrinin azalması nəticəsində Əliabad rayonunda maldarlıq təsərrüfatı ciddi şəkildə zərər görmüşdü. Məsələnin müsbət həll olunması halında isə Əliabad sakinləri Alazanyanı vadisində buğda, pambıq, soya, yefındığı və digər qiymətli texniki bitkilər yetişdirməyi planlaşdırırdılar. Şirək düzündə, Alazan çayı sahilində, Əliabad və digər kəndlərin sakinlərinin barama qurdu yetişdirmək məqsədilə əkdikləri tut ağacları erməni Qırmızı Səbətli kəndinin ərazisinə keçərək, tut meşəliyinə çevrilmişdi. Bu ağacların barama toxumları, ermənilər tərəfindən yüksək qiymətə Əliabad sakinlərinə satılırdı. 1931-ci ilin 28 oktyabrında Azərbaycan MİK-in sədri S.M.Əfəndiyev Əliabad rəhbərliyinin müraciətinə cavab olaraq, Xalq Torpaq Komissarlığının müfəttişi M.Şəfiyevdən Tiflisə ezam olunmağı xahiş etdi. Müfəttişə tapşırılmışdı ki, Əliabad kəndlilərinin payız əkinini planını həyata keçirmək üçün müvəqqəti olaraq Şirəkdə torpaq sahələri ayrılması araşdırılsın. M.Şəfiyev Tiflisə gedərək məsələnin Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin 1931-ci ilin 2 noyabr iclasında müzakirəyə çıxarılmasına nail oldu. İclasda, Əliabad rayonunun payız əkinini təmin etmək məqsədilə MİK üzvü Maskuliyanın rəhbərliyi altında xüsusi komissiya təşkil edildi. Maskuliyanın rəhbərliyi altında xüsusi komissiyanın araşdırması nəticəsində, Gürcüstan hökumətinin 1924-cü il razılaşmalarını pozması və Əliabad sakinlərinin həmin ərazidən çıxarılması faktı bir daha təsdiqləndi. Maskuliya komissiyası yalnız 1931-ci ilin payız mövsümü üçün Muğanlı, Əliabad, Varxiyan, Mosul, Tasmalı, Lələli və Zəyəm kəndləri üçün 688, 689, 690, 691 və 692 nömrəli sahələrdə ümumilikdə 2275 hektar torpaq sahəsi ayırdı [11, 161]. Bu sahələrin təxminən 1000 hektarı şumluq torpaq, qalan hissəsi isə otlaq sahələri təşkil edirdi. Göründüyü kimi, komissiyanın ayırdığı torpaq sahəsi, Balabanov komissiyasının Zaqatala əhalisi üçün təklif etdiyi normativlərdən də aşağı idi. Üstəlik, bu qərar müvəqqəti xarakter daşıyırdı.

M.Şəfiyev Bakıya qayıdaraq, 1931-ci il 24 noyabrda Azərbaycan MİK

Rəyasət Heyətinin iclasında məruzə etdi və iclas Cənubi Qafqaz MİK-ə müraciət edərək mübahisənin qəti şəkildə həllini tələb etdi. Əliabad rayonu torpaq şöbəsinin sədrinin 1932-ci ilin 21 yanvarında Azərbaycan XTK-ya göndərdiyi məktubda qeyd olunurdu ki, Sığnaq rəhbərliyi və gürcü əhalisi Maskuliya komissiyasının qərarına əməl etmir, Azərbaycanlı kolxozçular hələ də Şirək-də onlar üçün ayrılmış torpaq sahələrindən istifadə edə bilmirdilər. 1932-ci il martın 2-də Cənubi Qafqaz MİK-in Kiçik Rəyasət Heyəti Alazan vadisindəki torpaq mübahisəsinin birdəfəlik həlli məqsədilə ZSFSR xalq torpaq komissarı müavini Mamaladzenin rəhbərliyi ilə yeni bir komissiya yaradıldı və tərkibinə hər iki respublikanın XTK nümayəndələri (Azərbaycan-M.Şəfiyev), Əliabad və Sığnaq yerli hakimiyyət nümayəndələri, eləcə də digər şəxslər daxil idi. 1932-ci ilin mart ayında M.Şəfiyev komissiyaya ətraflı bir məruzə təqdim etdi. Məruzədə qeyd olunurdu ki, Sığnaq rayonunun rəhbərliyi, hətta Əliabad sakinlərinin qismən şumladığı 250 hektar torpaq sahəsini əkməyə belə icazə verməmişdi. Gürcü tərəfi bunu Şirək çölünün Gürcüstanın qoyunçuluq təsərrüfatı üçün xüsusi əhəmiyyət daşıdığı ilə əsaslandırırdı. M.Şəfiyev Alazan vadisinin bir hissəsinin Əliabad və Zaqatala kəndlilərinin təsərrüfat istifadəsinə verilməsinin vacibliyini vurğulayırdı. Lakin 1931-ci ildən etibarən partiya və hökumətin texniki bitkilərə daha çox diqqət ayırması səbəbilə buğda əkinini düyü, yerfındığı, tütün və digər məhsullarla əvəz etmək zərurəti yarandı. Əhalinin bu dövrdə artması rayon üçün vəziyyəti çətinləşdirdi. Şəfiyevin məruzəsində göstərilən faktlar Zaqatala rayon icraiyyə komitəsinin 1932-ci il mayın 23-də Cənubi Qafqaz MİK-ə ünvanladığı izahatda təsdiqini tapırdı. Burada rayonun kənd təsərrüfatları üçün Şirək ərazisində torpaq ayrılmasının zəruriliyi əsaslandırılır, Alazan vadisinin 3-4 min hektar sahəsi istisna olmaqla, qalan hissəsinin bütövlükdə Zaqatala rayonuna verilməsi xahiş edilirdi.

Mamaladze komissiyasının fəaliyyəti gözlənilən nəticələri vermədi və 1932-ci il aprelin 11-də onun yerinə yeni bir komissiya yaradıldı. Lakin o da Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin 1932-ci il 7 avqust tarixli qərarı ilə ləğv edildi. Nəhayət, 1932-ci il avqustun 27-də Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin iclasında Şirək düzündəki torpaqlar məsələsi ilə bağlı qətnamə qəbul edildi. Qətnamənin artıq ilk bəndində qəbul edilən qərarın ədalətsizliyi görünürdü: *“Alazan vadisinin (Şirəkin) Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin 30 mart 1925-ci il tarixli qərarı ilə müəyyən edilmiş ərazi mənsubiyyəti məsələsinə yenidən baxılması təklifi qəti şəkildə rədd edilsin”* [11, 162]. Burada 1924-1932-ci illər arasında Zaqatala rayonunun kəndlilərinin ümumilikdə 2348 hektar torpaq sahəsindən məhrum olduğu iddia edilirdi. Əslində, isə 20-ci illərin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan kəndliləri Alazan vadisində 16.000 hektardan çox torpaq sahəsini itirmişdilər.

Nəticə. Gürcü rəsmiləri Şirək çölünün Gürcüstana birləşdirilməsini əsasən iqtisadi səbəblərlə izah edir və bunu ölkədə aparılan aqrar islahatlarla

əlaqələndirirdilər. 20-ci illərin sonuna qədər keçirilən müxtəlif müşavirələrdə çıxış edən gürcü nümayəndələri Alazan vadisini Gürcüstanın maldarlıq təsərrüfatı üçün xüsusi əhəmiyyət daşıdığını bildirir, bu bölgəyə Zaqatala kəndlilərinin əkinçilik məqsədilə buraxılmasının Tiflis, Duşet, Telavi və Sığnaq qəzalarının dağlıq əhalisini iqtisadi baxımdan çətinə salacağını iddia edirdilər. 30-cu illərin əvvəllərində kollektivləşmə prosesinin fəallaşması ilə bu iddialar yeni məzmun qazandı. Gürcülər bəyan edirdilər ki, vadinin Azərbaycana verilməsi ilə, Şirəkdəki mövcud sosialist təsərrüfatları ciddi problemlərlə üzləşəcəkdir. Gürcü tərəfin məlumatlarına əsasən, 1924-cü ildən sonra zaqatalalıların Şirəkdəki torpaqlarında pambıq və taxıl sovxozları, maldarlıq təsərrüfatları yaradıldı. Kollektivləşmə prosesi çərçivəsində bu təsərrüfatların genişləndirilməsi nəzərdə tutulmuş, məsələn, 1932-ci ildə Şirək sovxozu üçün 64.000 hektar torpaq ayrılması planlaşdırılmışdı. 1931-ci ilin sonlarında Sığnaq rəhbərliyi Gürcüstanın ali hakimiyyət orqanlarına "Məruzə qeydləri" adlı göndərdiyi sənəddə Gürcüstanın Alazan vadisinə və ümumilikdə Şirək çölünə olan hüquqları qeyri-qanuni mülahizələrlə əsaslandırılmağa cəhd göstərildi.

20-ci illərin əvvəllərində Eldar düzü və onun qərbində yerləşən Çatma çölünün, ümumilikdə 31.000 hektar ərazinin Azərbaycana verilməsi nəticəsində Sığnaq rayonunun torpaq çatışmazlığı ilə üzləşdiyi iddia edilirdi. Lakin bu iddia həqiqət deyildi. Əvvəla, həmin düzlər Azərbaycan əhalisinin məskunlaşdığı torpaqlar idi. İkincisi isə, 20-ci illərin ikinci yarısında həmin ərazilərdən böyük bir torpaq – 29.277,85 hektar torpaq ayrılaraq Gürcüstana verilmişdi. Göründüyü kimi, gürcü tərəfi Alazan vadisində ən kiçik torpaq sahəsini belə Azərbaycana vermək istəmirdi. Gürcü rəsmilərinin irəli sürdüyü arqumentlər Cənubi Qafqaz hökuməti üçün Zaqatala kəndlilərinin vadidəki tarixi haqları və təsərrüfat ehtiyaclarından daha vacib idi. Nəticədə, gürcü tərəfinin maraqlarını tam təmin edən qərar qəbul edilmişdi.

Beləliklə, 1932-ci ilin avqustun 27-də qəbul edilmiş qərar Şirək çölünün və Alazanyanı vadisinin inzibati, siyasi və iqtisadi baxımdan mənsubiyyəti məsələlərinin müzakirəsinə son qoydu. Əvvəlki mərhələlərdə bu proses iki əsas dövrə bölünürdü: 1924-cü il oktyabrın 17-də imzalanmış sazişlə sona çatan birinci mərhələdə vadi inzibati baxımdan Gürcüstana tabe edildi. İkinci mərhələ isə həmin tarixdən sonra başlanmış və ərazi Gürcüstan hökuməti tərəfindən iqtisadi baxımdan tamamilə mənimsənilmiş, Zaqatala sakinləri isə oradan tamamilə sıxışdırılıb çıxarılmışdı. 27 avqust qərarı bu mərhələnin yekunu idi və o, Azərbaycan tərəfinin vadidən qismən də olsa istifadə etmək ümidlərini tamamilə məhv etdi. Sonrakı dövrlərdə də Azərbaycan torpaqlarının mərhələli şəkildə verilməsi prosesi davam etdirildi.

Ümumiyyətlə, XX əsrin 20–30-cu illərində Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi-sərhəd məsələləri regionun siyasi gündəmində mühüm yer tutmuşdur. Bu dövr ərzində tərəflər arasında Zaqatala, Borçalı, Qarayazı,

Eldar düzü, Qazax bölgələrinə dair ortaya çıxan mübahisələr təkcə ikitərəfli münasibətlərin gedişinə deyil, bütövlükdə Cənubi Qafqazda sərhəd və ərazi bölgüsü siyasətinin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Sovet hakimiyyətinin sərhədlərlə bağlı yürütdüyü qeyri-müəyyən və situativ yanaşma bu problemlərin dərinləşməsinə səbəb olmuş, milli maraqlarla imperiya maraqları arasında ziddiyyətlər daha da kəskinləşmişdir. Tədqiq edilən dövrdə Azərbaycan və Gürcüstan arasında yaranmış sərhəd mübahisələri yalnız konkret ərazilərin aidiyyəti məsələsi ilə məhdudlaşmamış, həm də regionda dövlətçilik ənənələrinin formalaşmasına, milli kimliklərin qorunmasına və sosial-siyasi sabitliyə birbaşa təsir etmişdir. Bu baxımdan mövzu tarixi aspektlə yanaşı, həm də çağdaş dövr üçün praktiki əhəmiyyət daşıyır. Çünki müasir dövrdə də Azərbaycan və Gürcüstan arasında bəzi sərhəd sahələrində baş verən razılaşdırılmamış məsələlər məhz bu tarixi köklərdən qaynaqlanır.

Beləliklə, XX əsrin 20-30-cu illərində baş verən ərazi-sərhəd proseslərinin dərinədən öyrənilməsi, bugünkü reallıqların düzgün qiymətləndirilməsi və gələcəkdə mümkün gərginliklərin qarşısının alınması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. ARDA, s.2, iş 20, v.57.
2. ARDA, f.379, s.1, iş 485, v.35.
3. ARDA, f.2502, s.2, iş 20. v.23-23 (arxa).
4. ARDA, f.379, s.1, iş 485, v.2, 5.
5. ARDA, f.27, s.1, iş 100, v.3.
6. ARDA, f.2502, s.1, iş 20, v.98-99.
7. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası /Baş redaktor Y.M.Mahmudov: 2 cildə, I c., - Bakı: Lider, 2004, - 440 s.; II c. - Bakı: Lider, 2005, - 475 s.
8. Baxşəliyev R. Tarixin acı gerçəkliyi. "Azərbaycan" qəzeti, - Bakı, 2022, 2 fevral.
9. Məmmədov E.İ. Elliklə kollektivləşmə illərində Azərbaycan kəndində sinfi mübarizə Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, - s.57; Коллективизация сельского хозяйства в Азербайджане. В 3-х томах. Т.1 (1927-1929 гг.) - Баку: ЭЛМ, 1982, - с. 13.
10. Nəşibzadə N. Sərhədlər. "Elm" qəzeti, - Bakı, 1989, 17 iyun
11. Rəhmanzadə Ş. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri (Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin materialları əsasında, 1917-1930-cu illərin əvvəlləri). – Bakı: Aspoliqraf, 2008, - 376 s.
12. Rəhmanzadə Ş. Sərhədyanı mübahisə 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində əlverişsiz amil kimi. "Strateji təhlil" jurnalı, say 1-2 (23-24), 2018
13. Архипова Е. Границы между Азербайджаном, Грузией и Россией: Советское наследие // «Центральная Азия и Кавказ». Журнал социально-политических исследований. №6(42), 2005, с. 38.
14. Гусейнова И.М. История народов Кавказа. - Баку, 2018. - 1248 с.
15. Мустафаева С.О. Изменения границ и территорий на Южном Кавказе (1917-1922 гг.). – Баку: Европа, 2017, - 304 с.
16. Материалы по вопросу о введении земских учреждений в Закавказье. Т. VII. Тифлисская губерния и Закатальский округ. – Тифлис: Издание Канцелярии Наместника Е.И.В. на Кавказе, 1910, - 602 с.

ТЕРРИТОРИАЛЬНО-ПОГРАНИЧНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ОТНОШЕНИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА И ГРУЗИИ В 20-30-е ГОДЫ XX ВЕКА

Насрин Ф. МЕХДИЕВА

РЕЗЮМЕ

После установления советской власти в Азербайджане и Грузии социально-экономическая ситуация и политическая обстановка были нестабильными. В этот период между Грузией и Азербайджаном возникло несколько территориальных споров. Грузинское правительство, особенно в районах, таких как река Алазани, Элдарская равнина и Ширекская степь, нарушало земельные права азербайджанских крестьян и пыталось аннексировать эти территории. Подобная политика Грузии вызвала недовольство со стороны Азербайджана, что привело к многочисленным обсуждениям по решению этого вопроса. С 1925 года различные комиссии занимались рассмотрением земельных споров и выдвигали предложения, однако конкретных результатов достигнуто не было.

В статье рассматриваются юридические, административные и социальные аспекты земельных споров между Азербайджаном и Грузией, проводившиеся официальные встречи по разрешению спорных территорий, продолжающиеся земельные споры между двумя странами относительно прав собственности на Ширекскую степь и долину Алазани, деятельность различных комиссий по Сыгнаху и долине Алазани, а также лишение крестьян Азербайджана прав на землю и другие вопросы.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Азербайджан, Грузия, пограничные споры, Советская Россия, Загатала, Ширекская степь, долина Алазани.

TERRITORIAL AND BORDER ISSUES IN THE RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND GEORGIA IN THE 1920s-1930s

Nasrin F. MEHDIYEVA

SUMMARY

After the establishment of Soviet power in Azerbaijan and Georgia, the socio-economic situation and political environment were unstable. During this period, several territorial disputes arose between Georgia and Azerbaijan. The Georgian government, particularly in areas such as the Araz River, Eldar Plain, and Shirek Steppe, violated the land rights of Azerbaijani peasants and attempted to annex these territories. This policy of Georgia caused discontent in Azerbaijan, leading to numerous discussions on resolving the issue. Since 1925, various commissions had been investigating land disputes and making proposals, but no concrete results were achieved.

This article examines the legal, administrative, and social aspects of the land disputes between Azerbaijan and Georgia, the official meetings held to resolve disputed territories, the ongoing territorial disputes between the two countries regarding ownership rights over the Shirek Steppe and Araz Valley, the activities of various commissions on Sighnaghi and Araz Valley, as well as the deprivation of land rights of Azerbaijani peasants and other related issues.

Keywords: South Caucasus, Azerbaijan, Georgia, border disputes, Soviet Russia, Zagatala, Shirek Steppe, Araz Valley

UOT 94 (479.24)

**QƏRBİ AZƏRBAYCANDA
DAŞNAK VƏ SOVET İŞĞALINA QARŞI XALQ MÜQAVİMƏTİNDƏ
QAÇAQ HƏRƏKATININ ƏHƏMİYYƏTİ
(1917-1923)**

Sarısan N. ADİŞOVA*

Qərbi Azərbaycan tarixinin tədqiqi bu gün elmi və siyasi cəhətdən xüsusi aktuallığa malik olan məsələ kimi diqqət mərkəzindədir. Məqalə həmin mürəkkəb keçmişin hələ də tam olaraq aydınlıq gətirilməyən 1917-1923-cü illər mərhələsinə həsr olunmuşdur.

Hələ, 1920-ci ildə Sovet Ermənistanının yaranmasına qədər Qərbi Azərbaycanda idarəçilikdə olan daşnak qüvvələri bölgədə yaşayan azərbaycanlı əhaliyə divan tutur, faciəvi qırğınlar törədirdilər. Sonradan burada yaradılmış Sovet idarəçiliyi bu hadisələrin qarşısını nisbətən almış olsa belə, məhiyyət etibarilə daşnak hökumətindən geri qalmamışdır. Bununla da, XX əsrin əvvəllərindən başlayan və müəyyən fəsilələrlə irəliləyən daşnak qırğınlarına Sovet hakimiyyətinin həyata keçirdiyi yad sosial-iqtisadi tədbirlər də qoşuldu. Törədilən qırğınlar və narazılıqlar fonunda ərazinin yerli sakinlərinin bir çoxu yaşadıqları doğma yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Buna baxmayaraq öz dədə-baba torpaqlarını tərk etməyənlərin isə bu faciələrə müqavimət göstərmədən həmin ərazidə yaşayışını davam etdirməsi qeyri-mümkün idi.

Nəticədə, baş verən özbaşınalıqlar əleyhinə Qərbi Azərbaycanın yerli əhalisi qısa müddət ərzində xalq müqaviməti şəklində etirazını bildirmişdir. Burada tarixə iz qoymuş qəhrəman xalq qaçaqlarının mübarizə yolunun tədqiqi və öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, qaçaq, xalq müqavimət hərəkatı, daşnak, Sovet Ermənistanı

Giriş. XX əsrin 20-30-cu illərinə nəzər saldıığımız zaman, demək olar ki, bütövlükdə ölkəmizin hər bir hissəsinin daşnak özbaşınalığı və Sovet idarəçiliyi əleyhinə mübarizə mərhələsinə qədəm qoyduğunu müşahidə etmək mümkündür. Hər bir bölgənin coğrafi mövqeyi və etnik tərkibi də bu prosesdə, xüsusilə vacib, eyni zamanda həlledici rola malik nüanslardan olmuşdur.

Ümumazərbaycan xalq müqavimətinin tərkib hissəsi olaraq Qərbi Azərbaycan torpaqlarında da çoxsaylı üsyanlarla yanaşı özünümüdafiə dəstə-

*Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı; sarishanadishova@gmail.com;
ORCID ID: 0009-0003-2475-2338

ləri yaradılmışdır. Bu həmin ərazinin sadəcə bir bölgəsində deyil, hər bir hissəsində müxtəlif qüvvələrin iştirakı ilə formalaşdırılmış və həyata keçirilmişdir. Lakin məqsəd vahidliyi, iştirakçı qüvvələr arasında olan sıx bağlantı və mənafe ümumiliyi bu çıxışları bir-biri ilə əlaqələndirən əsas ünsürlər hesab olunmalıdır.

Qərbi Azərbaycanda XX əsrin 20-ci illərinin həm əvvəlində, həm də sonunda xüsusən el qaçaqlarının iştirakı əsasında baş tutan xalq müqavimət hərəkəti mühüm aktuallığa malik olmuşdur. Belə ki, 20-ci illərin əvvəllərində bölgədə yenidən əsas müdafiə üsulu olaraq seçilən qaçaqçılıq əsasən daşnak və Sovet idarəçilik sisteminə qarşı narazılıqlar səbəbilə genişlənmişdir. 1929-cu ildən yenidən alovlanan qaçaq müqavimətinin mahiyyətində isə kollektivləşmə əleyhinə narazılıqlar dayanırdı. Bu səbəbdən hər iki mərhələdə baş vermiş çıxışları bir-birindən fərqləndirmək və ayrı-ayrılıqda tədqiqat obyektı olaraq qiymətləndirmək lazımdır.

Məqalədə əsas müzakirə olunacaq məsələ isə məhz XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində daşnaklar və Sovet idarəçiliyi əleyhinə baş tutmuş mübarizə yoludur. Onun qarşıya qoyduğu mübarizə hədəfləri, döyüş yolu, eyni zamanda yayılma arealı, nəhayət əsas iştirakçıları və qəhrəmanlarının tədqiqi olduqca mühümdür.

Qərbi Azərbaycan adlandırdığımız Azərbaycanın əzəli torpaqlarında xalq müqavimət hərəkəti tarixinin tədqiqi məsələsi mürəkkəbliyi, əhəmiyyəti və aktuallığı ilə seçilir. Tarixən türklərin yaşadığı bu ərazilərin zəngin keçmişinin araşdırılması zamanı təəssüflər olsun ki, xalq müqavimət hərəkəti mərhələsinin daxil olduğu XX əsrin 20-30-cu illərinin tədqiqində müəyyən boşluqlara rast gəlinir.

Həmin dövrə nəzər salınan zaman bir tərəfdən daşnak quldurluğu, digər yandan Sovet idarəçiliyi əleyhinə bölgəni bürümüş olan üsyanlar dalğasının nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğunu asanlıqla müşahidə etmək olar. Xüsusilə varlı və ortabab kəndlilərə düşmən mövqedən yanaşan hökumət dairələrinə qarşı bu sosial təbəqə nümayəndələrinin bir çoxunun qaçaq hərəkətinə qoşulması da qaçınılmaz idi.

Bölgədə baş vermiş olan dirəniş hərəkətində əsas müdafiə forması kimi seçilən qaçaqçılıq özünün istər etnik, istər coğrafi, istərsə də siyasi müxtəliflik ünsürlərinə görə digər ərazilərlə müqayisədə fərqlilik təşkil edirdi. İlk növbədə, buranın coğrafi mövqeyi qaçaq hərəkətinin işini bir növ rahatlaşdırır, üsyanların geniş yayıldığı ətraf ərazilərlə əlaqələndirilməsini təmin edirdi. Lakin həmin coğrafi mövqe, eyni zamanda, böyük çətinlik və bəlaları da özü ilə bərabər saxlayırdı. Qərbi Azərbaycan torpaqları, həmçinin də, bir çox köçürülmə ermənilərə ev sahibliyi edirdi ki, bu da orada yaşayan azərbaycanlıların işini çətinləşdirir, onlara qarşı olan təzyiqlərin gücünü daha da artırırırdı.

Bütün diqqət yetirilən xırdalıqlara nisbətdə, təəssüf ki, qeyd olunan

dövrdəki müqavimət hərəkatı mənbələrin bir çoxunda, ümumiyyətlə, qaçaq hərəkatı şəklində tədqiq olunmamışdır. Hadisələrin mahiyyətinin düzgün araşdırılması və öyrənilməsi üçün ilkin olaraq ən əhəmiyyətli məqam buradakı ümumxalq hərəkatının məhz qaçaq hərəkatı kimi qiymətləndirilməsi və ona bu perspektivdən yanaşılmasıdır. Növbəti vacib nüans isə vurğuladığımız kimi Qərbi Azərbaycanın tarixi-siyasi proseslər və coğrafi mövqeyinin ön planda saxlanılaraq həmin məsələlərin hərəkat üzərində olan təsirləri əsasında buradakı qaçaqçılığın tədqiqi məsələsidir.

Beləliklə, mövzu müasir dövr üçün böyük aktuallıq kəsb etməklə yanaşı, eyni zamanda, tədqiqat materiallarının bir çoxunda üzərindən atlanılaraq keçilən bir mərhələ olduğundan onun elmi cəhətdən diqqət mərkəzində olması labüddür.

Qərbi Azərbaycanda daşnak özbaşnalığına qarşı xalq dirənişi. Nəinki 1920-ci illərin əvvəlləri, hətta XX əsrin başlanğıcından etibarən Azərbaycanın bütün bölgələrinin ictimai-sosial həyatını alt-üst edən daşnak özbaşnalığı həmin illərdə şiddətlənərək özünün ən qanlı mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Hətta bu vandalizmin qarşısını almaq məqsədilə İrəvan quberniyası ərazisində İrəvan Müsəlman Milli Şurası yaradılsa da, daşnak zülmünün qarşısının alınması mümkün olmamışdır [10, 150].

Elə bu səbəbdən qısa müddət ərzində onlara qarşı bütün bölgələrdə olduğu kimi Qərbi Azərbaycanın da Vedibasar, Göyçə, Dərələyəz, Zəngəzur və digər ətraf ərazilərində xalq müqaviməti yenidən aktivləşdi. Erməni hücumlarının qarşının alınması məqsədilə İrəvan-Culfa dəmiryolu üzərindəki bölgələrdə yaşayan azərbaycanlı əhali Reyhanlı, Qəmərlı, Şirazlı, Dəvəli dəmiryol stansiyalarında xalq özünümüdafiə dəstələri yaratmışdılar [9, 7].

Xalq qəhrəmanları tərəfindən rəhbərlik edilən, eyni zamanda müxtəlif təbəqələrdən olan şəxsləri özündə birləşdirən qaçaqçılıq isə əsas xalq müqavimət forması kimi bir-biri ilə əlaqəli şəkildə hərəkət edir və qarşıya qoyduğu mübarizə hədəflərini müəyyən edərək inkişaf edirdi desək, yanlışdır. Sovet hakimiyyəti tərəfindən “bandit” adlandırılan [6, 50-51] bu şəxslər xalqın əsas müdafiəçiləri olaraq yerli dirəniş hərəkatının unudulmaz qəhrəmanları olmuşdurlar.

Ən böyük problem və hədəfə çevrilən daşnakların bölgədəki terroru günü-gündən daha da şiddətli xarakter alırdı. Bununla bağlı verilən məlumatlara istinadən, qeyd etmək olar ki, 1918-ci ilin sonu-1919-cu ilin əvvəllərində “Daşnaksütyun” terror təşkilatının rəhbərliyi ilə erməni-daşnak birləşmələri Göyçə mahalında 22 kənd 22 000 adam, İqdır və Eçmiədzin qəzalarında 60 kənd və bütün kişi əhali, Bayazid ərazisində 84 kənd 15 000 ailə, İrəvan quberniyasının bütün kəndləri, Sürməli mahalında 96 kənd məhv etmişdirlər [1, 100]. Bunlar sadəcə olaraq Qərbi Azərbaycanın bir hissəsində daşnaklar tərəfindən həyata keçirilən qırğın faktlarına qısa nümunə kimi göstərilən məlu-

matlardır. Əsas səbəbi isə bölgədə həyata keçirilən terrorun ağırlığını və sosial şəraitin dözülməzliyini təsvir etmək məqsədi daşıyır.

Əlbəttə, azərbaycanlı əhalinin böyük əksəriyyəti ya bu faciələr nəticəsində öldürülmüş, ya da öz torpaqlarını tərk etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Lakin qeyd olunduğu kimi öz dədə-baba yurdlarında mübarizəni davam etdirən və yerli camaatın qoruyucusuna çevrilən el qəhrəmanları qaçaqçılığı əsas müdafiə üsulu seçərək mübarizəni davam etdirmişdilər.

1917-ci ilin oktyabrında Vedibasarda “Mübariz dəstə” adı altında fəaliyyətə başlayaraq xalqın müdafiəsinin təşkili vəzifəsini öz üzərinə götürən dəstənin tərkibində təkcə Vedinin deyil, bir çox ətraf ərazilərin qaçaqları da iştirak edirdilər [3, 40]. Sonradan “Qırmızı tabor”a çevriləcək olan bu dəstədəki xalq müqavimət hərəkatı ünsürlərinin müəyyən edilməsi üçün siyasi ideologiya təsirlərinə düşdüyü andan etibarən onun tərkibindən ayrılan qüvvələrə diqqət yetirmək kifayətdir. Qəmbəralı İsmayıl oğlu Abbasov, qardaşı Vəli İsmayıl oğlu Abbasov və digər bu kimi şəxslər “Qırmızı Tabor”un yaranmasından sonra bu birləşmədən ayrılaraq müstəqil mübarizə yoluna qədəm qoymuşdular. Xüsusilə Vedibasar mahalının Cığındərə bölgəsinin daşnaklardan müdafiəsi işində misilsiz cəsarət göstərən el qəhrəmanları olaraq Qəmlo və doğma qardaşı Vəli fərqlənmişdirlər [4, 381]. 72 kəndin igidləri ilə birlikdə daşnaklarla mübarizə aparan bu birləşmə eyni zamanda Sovet hökumətinə qarşı da açıq rəqabətə girməkdən çəkinməmişlər [14, 159].

Vedinin daşnak quldurlarına qarşı mübarizəsində ilk müdafiə dəstələrinin təşkili işini uğurla yerinə yetirənlərdən biri olaraq Kərbəlayi İsmayıl Məhərrəm oğlu Hacıyev bölgənin məşhur el ağsaqqallarından və müdafiəçilərdən biri olmuşdur. Onunla birlikdə mübarizə aparmış oğulları Əsədulla, Firdun, Cəmaləddin, Hüseyn, qardaşı Əli və qardaşı oğlu olan Məhərrəm təkcə öz doğma yurdları Çimənkəndin deyil, Şahablı, Qaraxaç, Keşişdağ və digər ətraf kəndlərdə camaatın daşnak hücumlarından müdafiəsində unudulmaz qəhrəmanlıq göstərmişdilər [3, 215].

Vedibasar nahiyəsində erməni daşnaklarına qarşı mübarizədə, hətta bölgənin kürd əhalisi də azərbaycanlılarla birlikdə quldurlara qarşı mübarizəyə qoşulmuşdular [9, 7].

Daşnaklara qarşı mübarizənin alovlandığı 1917-1923-cü illər ərzində Dərələyəz mahalının qaçaqları da xalq dirəniş hərəkatının əsas iştirakçılarına çevrilmişdilər. Onlardan biri Cəlal Şahbazoğlu olmuşdur. İgidlikləri ilə qısa müddət ərzində bütün Dərələyəz mahalında ad çıxarmış bir xalq qəhrəmanı kimi onu, hətta türk ordusunun rəhbərləri “Cəlal Paşa” deyə çağırırmışlar [7, 11-32]. Mənbələrə istinadən, Hors kəndində azərbaycanlı əhaliyə qarşı qırğın törədən erməni birləşməsinə divan tutmuş Cəlal Şahbazoğlunun bu qəhrəmanlığı yaddaşlara həkk olunanlardan sadəcə biridir [8, 747]. Saysız qəhrəmanlıqları ilə adını tarixə yazdıran Cəlal Şahbazoğlu Dərələyəzin müdafiəsi

işinin bilavasitə əsas təşkilatçılarından biri olmuşdur.

Dərələyəzin məşhur el qaçaqlarından olmuş Mirsəqulu Fətəliyev də öz şücaətləri ilə seçilən igidlərdən biri kimi ad qazanmışdır. Dərələyəzin Ərgəz kəndində baş verən daşnak qırğınları əleyhinə müdafiə işində öz doğma kəndi başda olmaqla bütöv Dərələyəzi əhatə edən mübarizəyə başlayan Mirsəqulu ad-sanlı qaçaqlardan birinə çevrilir [8, 749].

Qaçaqların göstərdikləri rəşadətli müdafiə tədbirlərindən biri nəticəsində Dərələyəzdə Arpa çayının sıldırımli dar keçidlərindən birində 41 erməni mauzerçisi öldürülmüş, 12 nəfəri isə Gorus qazamatına təhvil verilmişdir [2, 214].

Qeyd edək ki, tarixi faktlar təsdiq edir ki, Zəngəzur, Dərələyəz, Vədi, Göyçə ərazilərində strateji cəhətdən bir-biri ilə əlaqəli şəkildə mübarizə aparan qaçaq dəstələri daim əlaqədə olmuşdur. Göyçə torpaqları da daşnak hücumları əleyhinə mübarizədə qaçaq yurdlarından biri olaraq şöhrət qazanmışdır. Məşədi İsanın mənəvi rəhbərliyi ilə əsası qoyulan Göyçə müqavimət hərəkəti qısa müddətdə daşnak birləşmələrinə qarşı uğurlu döyüş yolu keçmişdir [15, 396]. Qaçaq Cəmilin təşkilatçılığı ilə daşnak birləşmələrinə qarşı əhalinin müdafiəsi işini mükəmməl şəkildə həyata keçirən qüvvələr yerli camaatın əsas ümid yeri hesab olunurdu [15, 396]. El içində əsl mərdlik və kişilik simvoluna çevrilən Qaçaq Cəmil Ermənistan SSR yaradılmazdan əvvəl 1918-ci ilin ikinci yarısından-1920-ci ilə qədərki il yarımliq müddət ərzində “Göy qartallar” adlanan batalyon dəstəsi ilə erməni quldurlarına qan uddurmuşdur [15, 396].

Göyçə qaçaqlarından olan Cıǵal Həsən də 1905-1918-ci illər ərzində daşnak birləşmələrinə divan tutmuş, xüsusi cəsarəti ilə ad-san qazanmışdır [5, 186]. 1918-ci ildə Andronikin silahlı dəstələri Göyçəyə daxil olduğu zaman Cıǵal Həsən və Topal Orucun rəhbərlik etdiyi dəstələr Cıvıxlı, Təkağac, Şahdağ, Darama, Basarkeçər döyüşlərində və Polad döyüşlərində misilsiz igidlik göstərmişlər [5, 186]. Eyni zamanda Məşədi Hümət də Qərbi Azərbaycanın Göyçə mahalındakı xalq müqavimətində öz şöhrəti ilə seçilən qaçaqlardan olmuşdur. O, 1918-ci il və sonrakı illərdə erməni-daşnak birləşmələrinə qanlı divan tutaraq bölgə camaatının müdafiəsi işinin təşkilatçılarından birinə çevrilir [5, 186].

Göyçənin daşnak hücumlarına qarşı mübarizə aparan qaçaqlarından Əliqırıxlı Qaçaq Mustafa, Toxlucalı Topal Oruc kimi igidlərin də adlarını mütləq çəkmək lazımdır. Xüsusilə 1918-1920-ci illər və sonrakı dövrlərdə bölgədə erməni-daşnak hücumlarının qarşısının alınmasında tarixi rol oynamış bu qəhrəmanlar Qərbi Azərbaycan xalq müqavimətində qaçaq hərəkətinin əsas simalarına çevrilmişdilər [15, 392-393].

Sovet idarəçiliyi əleyhinə baş qaldıran narazılıqlarda Qərbi Azərbaycan qaçaqlarının rolu və onun yatırılması istiqamətində atılan addımlar. Daşnaklara qarşı mübarizənin səngimədiyi 1920-ci illər ərzində Qər-

bi Azərbaycanın üzləşdiyi növbəti problem idarəçiliyə yeni gəlmiş Sovet hökuməti oldu. Həbib Rəhimoğlunun da qeyd etdiyi kimi *“daşnakların milli siyasəti ilə kommunistlərin milli siyasəti arasında heç bir fərq olmamışdır”* [13, 54]. Bu fakt bir daha təsdiq edir ki, Qərbi Azərbaycan torpaqlarında xalq müqavimət hərəkatının genişlənməsinə təsir göstərən amillərdən biri də Sovet hakimiyyətinin qurulması olmuşdur. Daşnak idarəçiliyi dövründə soyqırım və Türkiyədən köçürülən ermənilərin öz torpaqlarında məskunlaşması problemi ilə qarşılaşan azərbaycanlı əhali, burada Sovet idarəçiliyinin qurulmasından sonra rəhbərliyin 1921-ci ildəki göstərişləri əsasında ilk növbədə Rusiya, ardınca isə İngiltərədə yaşayan erməni əhalinin Qərbi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi problemi ilə üzləşmişdilər [11].

Qaçaqçılığın əsas müdafiə forması kimi aktuallığını qoruduğu bu mərhələdə yeni hakimiyyəti qəbul etməyən narazı xalq qüvvələri mübarizə hədəflərinə yeni ünsürlər əlavə etməklə öz yaşadıqları bölgələrin sovetləşməsi əleyhinə dirəniş hərəkatını davam etdirdilər. Qaçaqçılıq vasitəsilə uzun müddət öz yerlərini gizli saxlamağa müvəffəq olan bu qüvvələr Sovet idarəçiliyinə qarşı mübarizəni davam etdirmişdilər [6, 52].

Vedibasar mahalında əvvəlcə daşnaklarla mübarizə aparan dəstənin tərkibində vuruşan Qəmlo və silahdaşları Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra müstəqil mübarizə yoluna qədəm qoymuşdurlar. Sovetləşməyə qarşı mübarizə aparan xalq qəhrəmanı Cığındərə ərazisində kəndlilərdən yaratdığı dəstə ilə qaçaqçılıq edir, Əyricə dağlarının müxtəlif hissələrində qorunurdu [3, 227].

Bu sadəcə Vedibasarın bir hissəsində sovetləşməyə qarşı baş tutan müqavimət hərəkatına nümunədir. Yuxarıda adları qeyd olunan qaçaqların bir çoxu sovetləşmə əleyhinə mübarizəyə qoşularaq öz doğma yurdlarında az da olsa, bu prosesin gecikdirilməsinə nail olmuşdurlar.

Növbəti illərdə isə Sovet hökumətinin təzyiqləri qaçaqların rahat yaşamasına imkan verməmişdir. Rəhbər orqanlar tərəfindən aparılan tədbirlər nəticəsində xalq müqavimət hərəkatında iştirak edən qəhrəmanların bir çoxu yaxınları da daxil olmaqla hakimiyyət qüvvələri tərəfindən gizli və açıq şəkildə təqiblərə məruz qalmışdılar. Bu sıxışdırmalar 1920-ci illərin sonunda kollektivləşmə tədbirləri ilə birləşərək azərbaycanlı əhalini yenidən ayağa qaldırmış və Qərbi Azərbaycan da daxil olmaqla bir çox bölgələrdə “qolçomaq qiyamı” adlandırılan üsyanların başlamasına rəvac vermişdir.

Həyata keçirilmiş bütün tədbirlər nəticəsində 20-ci illərdə hərəkat üzvlərinin bir hissəsi hakimiyyətə tabe olaraq öz mübarizələrini sonlandırmış, bir qismi öz mübarizələrini axıra qədər davam etdirmiş, nəhayət, digər hissəsi isə siyasi basqıların ağırlığına dözməyərək qonşu ölkələrə üz tutmaq məcburiyyətində qalmışlar [6, 52]. Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, Sovet hökumətinin bu sosial təbəqə nümayəndələrinə qarşı tutduğu sərt mövqe 1948-1953-cü illər deportasiyalarında da özünü büruzə vermişdir. Özləri ilə yanaşı sonralar

qaçaq hərəkəti üzvlərinin yaxınları da deportasiyaya məruz qalmış azərbaycanlı əhali ilə birlikdə Mərkəzi Aranın Kür-Araz ovalığına köçürülmüşlər.

Nəticə. Qərbi Azərbaycan xalq müqavimət hərəkətinin 1920-ci illər dövrü olduqca mürəkkəb və keşməkeşli mərhələ olaraq qiymətləndirilməlidir. İstər daşnak özbaşınalığı, istərsə də yeni yaranan Sovet hökuməti əleyhinə baş qaldıran narazılıqların dərinədən tədqiqi zamanı onların sistemli xarakterə malik olduğunu görmək mümkündür. Eyni zamanda mübarizə aparan qüvvələrin əsas müdafiə metodu olaraq qaçaqçılığı seçməsi də strateji olaraq xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Xalq qəhrəmanlarına çevrilən qaçaq hərəkəti liderləri və iştirakçılarının hər biri öz igidlikləri, qəhrəmanlıqları ilə fərqlənən simalar olmuşdur. Məqalədə bu müqavimət hərəkəti üzvlərinin sadəcə kiçik bir qisminin adı çəkilmişdir.

Ümumiyyətlə, Qərbi Azərbaycan qaçaqçılığının tədqiqi özlüyündə onun tərkibindəki bir sıra vacib məqamların aşkara çıxarılmasına imkan yaradır. XX əsrin başlanğıcından bəri azərbaycanlı əhaliyə qarşı divan tutan erməni daşnakları onun əsas mübarizə hədəfi olaraq qiymətləndirilməlidir. Bundan əlavə, Ermənistanda sovet hakimiyyətinin yaradılması ilə Qərbi Azərbaycan torpaqlarındakı azərbaycanlı əhalinin qırğın və deportasiya faciələri daha da şiddətlənir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq öz mübarizəsinə davam edən, xalqın müdafiəsi işini təşkil edən qəhrəman Azərbaycan qaçaqları ümumxalq müqavimətinin burada hələ də davam etməkdə olduğunu təsdiq etmişlər. Köçürülmə erməni əhalisi ilə eyni torpaqları bölüşmək məcburiyyətində qalan Qərbi Azərbaycanın yerli əhalisi öz qanı, canı bahasına doğma yurdlarının qorunması işini davam etdirirdilər. Fikrimizcə, bu fakt Qərbi Azərbaycan xalq müqavimət hərəkətinin Azərbaycanın digər əraziləri ilə müqayisədə əsas fərqləndirici xüsusiyyəti hesab oluna bilər. Bundan əlavə qərb torpaqlarında baş tutan özünümüdafiə proseslərinin olduqca geniş və strateji baxımdan əlaqəli əraziləri əhatə etməsi onun qarşısının alınmasını çətinləşdirən əsas amillərdən ola bilər.

Qərbi Azərbaycanda yaşamış türk-müsəlman əhalinin apardığı xalq müqavimət hərəkəti tarixinin araşdırılması soyqırım və deportasiyalar qədər əhəmiyyətli və tələyüklü bir məsələdir. Onun hər bir dövrünün ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi və qaranlıq qalan məqamlarının aşkara çıxarılması tarix elminin aktual problemlərindəndir. Beləliklə, 1920-ci illər dövrünü əhatə edən müqavimət hərəkəti proseslərinin Qərbi Azərbaycan qolu öz fərqləndirici xarakteri, mühüm məqamları ilə elmi-tədqiqatın xüsusi bölümünü təşkil etməkdədir. Nəticə etibarilə, məqalə məhz həmin nüansları az da olsa, işıqlandırmağa çalışmış, əsas tədqiqat obyektini olaraq fərqləndirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu. Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri XIX-XX əsrlər. Müxtəsər Xronoloji Ensiklopediya. - Bakı: Elm, 2003, - 367 s.
2. Dərələyəzli Kamil. Dərələyəz od içində. - Bakı: Ağrıdağ, 2001, - 562s.
3. Ələkbərli Ə. Abbasqulu bəy Şadlinski. - Bakı: Sabah, 1996, - 320 s.
4. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan: I Cild: Vedibasər mahalı. - Bakı: Ağrıdağ, 2003, - 736 s.
5. İsmayıl E. Əhmədli G. Qərbi Azərbaycan, Göyçə- erməni işğalı. – Bakı, 2016, - 221 s.
6. İbrahimli F. Azərbaycan kəndində sosial siyasi proseslər (1920-1930). - Bakı: Mütərcim, 2001, - 168 s.
7. Meyramlı A. Miskinli F. Biz gedərik, xeyirxahlar qalandı. – Bakı, 1966.
8. Mirzəyev H. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı. - Bakı: Elm, 2004, - 858 s.
9. Mustafa N. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti işığında (1918-1920). - Bakı: Ulu, 2018, - 256 s.
10. Mustafa N., Qurbanov A., Əlili E. Erməni saxtakarlığı, yalan üzərində qurulan tarix. Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, 2018, - 270 s.
11. Mustafa N. 1920-1930-cu illər repressiyası. // https://files.preslib.az/projects/qerbiazerbaycan/az/1920_1930.pdf
12. Musayev T. Ermənilər və faciələrimiz. - Bakı: Nurlar, 2008, - 320 s.
13. Rəhimovlu H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. - Bakı: Azərnəşr, 1997, - 260 s.
14. Turan A., Bayramlı C. On yeddi illik mücadilə Azərbaycanda Sovet işğalına qarşı milli müqavimət hərəkatı. - Bakı: QHT, 2016, - 256 s.
15. Vilayətoğlu S. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı: Göyçə. - Bakı: TS, 2006, - 512 s.

ЗНАЧЕНИЕ КАЧАКСКОГО ДВИЖЕНИЯ В НАРОДНОМ СОПРОТИВЛЕНИИ ПРОТИВ ДАШНАКОВ И СОВЕТСКОЙ ОККУПАЦИИ НА ЗАПАДНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ (1917–1923)

Саришан Н. АДИШОВА

РЕЗЮМЕ

Изучение истории Западного Азербайджана сегодня находится в центре научного и политического интереса как вопрос особой актуальности. Настоящая статья посвящена периоду 1917–1923 годов — одному из наименее изученных этапов в сложной истории этого региона.

Еще до провозглашения Советской Армении в 1920 году дашнакские силы, контролировавшие территорию Западного Азербайджана, сеяли хаос среди азербайджанского населения, проживавшего в этом регионе, совершая массовые убийства и акты насилия. Несмотря на то, что созданная впоследствии советская администрация частично сдерживала эти действия, по сути она продолжила политику дашнакского режима.

К погромам, начавшимся в начале XX века и продолжавшимся с перерывами, добавились чуждые местному населению социально-экономические меры, проводимые советской властью. Массовое недовольство и насилие вынудили многих жителей покинуть свои земли. Однако те, кто остался, не могли продолжать жить в этих условиях, не оказывая сопротивления.

В результате в Западном Азербайджане возникло народное сопротивление. В этом контексте особое значение приобретает изучение борьбы героических качаков, оставивших значительный след в истории.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, качаки, народное движение, сопротивление, дашнаки, Советская Армения

THE SIGNIFICANCE OF THE KACHAKH MOVEMENT IN THE PEOPLE'S RESISTANCE AGAINST THE DASHNAKS AND SOVIET OCCUPATION IN WESTERN AZERBAIJAN (1917–1923)

Sarishan N. ADISHOVA

SUMMARY

The study of the history of Western Azerbaijan has become a subject of increased scholarly and political interest due to its special relevance. This article focuses on the period from 1917 to 1923, one of the least explored chapters in the complex history of the region.

Even before the proclamation of Soviet Armenia in 1920, the Dashnak forces controlling Western Azerbaijan spread chaos among the Azerbaijani population of the region, committing mass killings and acts of violence. Although the Soviet administration that was later established partially curtailed these actions, it essentially continued the Dashnak regime's policies.

The massacres that began in the early 20th century and continued sporadically were further intensified by the imposition of foreign socio-economic policies by the Soviet authorities. As a result of the violence and discontent, many local residents were forced to leave their native lands. However, those who remained could not endure life under such conditions without resisting.

Consequently, a popular resistance movement emerged in Western Azerbaijan. Within this context, the struggle of the heroic kachakhs, who left a lasting mark on history, deserves special scholarly attention.

Keywords: Western Azerbaijan, kachakhs, popular resistance, Dashnaks, Soviet Armenia

ŞƏRQŞÜNASLIQ

UOT 821.411.21

YAQUT ƏL-HƏMƏVİNİN “MUCƏM ƏL-BULDƏN” ƏSƏRİNDƏ
SİCİLİYA HAQQINDA MƏLUMATLAR

Cəmilə V.DƏMİROVA*

IX əsrin otuzuncu illərindən başlayaraq, Şimali Afrikanı idarə edən Əğləbi sülaləsi cənubi İtaliyanın fəthinə diqqət yetirməyə başlayır. Əvvəl Malta (868), sonra isə Siciliya (878) işğal edilir. Beləliklə, Siciliyada iki əsrdən bir qədər artıq dövrü əhatə edən ərəb ağalığı bərqərar olur.

Ərəb coğrafi ədəbiyyatında Siciliya barədə mühüm məlumatlar hifz edən mənbələrdən biri də Yaqut əl-Həməvi əl-Ruminin معجم البلدان (Mucam əl-Buldən) əsəridir. Yaqut əl-Həməvi Siciliya ilə bağlı əsas bəhsdə məlumatları İbn Hauqaldan nəql edir. Lakin İbn Hauqaldan fərqli olaraq Yaqut əl-Həməvi الصقلية (əs-Saqaliyyə) – yəni Siciliya - sözünün müxtəlif deyiliş variantlarını göstərir. Saqaliyyə, Sıqiliyyə. Bu da Yaqut əl-Həməvinin həm də bir filoloq olmasından irəli gəlir. Coğrafiya alimi və səyyahını isə dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq məsələləri maraqlandırır. İbn Hauqal 16 bənddən ibarət bəhsində əsas diqqəti Siciliyanın paytaxt şəhəri Palermoya, onun məhəllələrinə yönəltdiyi halda, Yaqut əl-Həməvi öz əsərində, demək olar ki, Siciliyanın ona məlum olan bütün şəhərləri barədə məlumat verir. Bu şəhərlər Mazara, Marsla, Milas, Minava, Sakina, Messina, Riyu, Alaqama, Dimnaş, Raba, Şaqa və s., qəsəbələr Qilluriya, Qusra adlanır. Hazırkı tədqiqatın əsas məqsədi adıçəkilən əsərdə Siciliya haqqında olan məlumatları araşdırmaqdır.

Açar sözlər: Siciliya ədəbiyyatı, Palermo, Siciliya ərəb ağalığında, Qərbdə yaranan ərəb ədəbiyyatı, Müsəlman Siciliyası, Yaqut əl-Həməvi, Mucam əl-Buldən

Giriş: IX əsrdə Siciliya adasının ərəblər tərəfindən fəthi və müsəlmanların bu ölkədə məskunlaşması ilkin mərhələdə hərbi və ticarət yönümlü bir cəmiyyətin yaranması ilə müşayiət olunur. Siciliyaya ilk gələnlər hərbiçilər və tacir-sənətkarlar olduğundan burada ədəbiyyatın yaranması bir qədər sonra baş verdi. Bunun başlıca səbəblərindən biri də adaya gələn əsgərlərin əsas hissəsinin bərbərlərdən ibarət olunması idi. Siciliya Şimali Afrikada hökmranlıq edən bir sülalə - Əğləbilər tərəfindən fəth olunmuşdu. Bu bərbər ruhu özünü adanın bütün tarixi boyu göstərir. Ədəbiyyata - şeirə, poeziyaya sıx bağlı bəlağət və fəsaahət ruhlu əsil ərəb əsilli insanlar burada

* N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin Doktorantura və elmi inkişaf şöbəsinin müdiri; jamiladamirova@yahoo.com; ORCID ID: 0009-0003-7502-4293

azlıqda idi. Burada Ləxmi, Əzdi, Təğlibi, Həşimi, Kəlbi və s. nisbətli insanlara rast gəlinirdi, amma onlar yerli əhali və gəlmə bərbərlərə nisbətdə azlıqda idilər. Siciliyalıların bir qismi islam dinini qəbul etsələr də, müsəlmanlarla bərabər status qazana bilmirlər. Belə ki, ərbərlər Siciliyanın yerli əhalisinə özləri ilə eyni səviyyəli insan gözündə baxmırdılar. Siciliyanın fəthi zamanı sərkərdə Əsəd ibn əl-Furat qəzavətçılara deyir: “Buranın əhalisi sahilə yaşayan əcəmlərdir. Onlar sizin kölələrinizdir. Onlardan qorxmayın” [1, 176].

Siciliyanın fəthi həm ərəblər üçün, həm də yerli əhali üçün çətin olmuşdu. Bunun başlıca səbəblərindən biri də burada hələ də Bizans imperatorluğunun təsirinin qalması idi. Adada vəba xəstəliyinin yayılması isə vəziyyəti daha da çətinləşdirir. Xəstəlik bir çox qəzavətçinin, o cümlədən əğləbi sərkərdəsi Əsədin ölümü ilə nəticələnir. Vəziyyətin ağırlığını görən müsəlmanlar gəmilərə minib adadan uzaqlaşır, romalıların isə adanı tərk etməsinə mane olurdular. Onlar romalıların gəmilərini yandırırılar. Müsəlmanlar bir müddət Minqo şəhərinə çəkilir, oranı üç gün mühasirədə saxlayırlar [1, 35]. Nəhayət, 878-ci ildə ərəblər Siciliyanı işğal edirlər [8, 306].

Siciliya və onun coğrafi quruluşu barədə məlumatlar. Siciliya haqqında məlumatlara rast gəlinən mənbələrdən biri də Yaqut əl-Həməvi ər-Ruminin (ياقوت الحموي الرومي) “Mucam əl-Buldən” (معجم البلدان) əsəridir. Yaqut əl-Həməvi bəhs etdiyi şəhərlərin mədəni həyatı barədə qısa da olsa, məlumat verir. Məsələn o, Mazardan bəhs edərkən, burada bir çox görkəmli şəxslərin, o cümlədən İmam Buxarinin “Sahih” toplusunun şərhçilərinin çıxdığını bildirir [6, 416-419]. Malas (ملاص) qalasından bəhs edərkən İbn Qalaqası (ابن قلاقيسي) adlı şairin bu qala barədə dediyi şeiri xatırladır.

من حيث درت به يدور قريني كيف الخل اص إلى الماص وسورها

*Necə xilas olum hasarlarla əhatə olunmuş
Dostumun gəzib dolandığı Malasamı gedim?*

Yaqut əl-Həməvinin bu əsərdə özünəxas üslubu var. Bu üslubda elmiliklə bədiilik vəhdət təşkil edir. Alim haqqında bəhs etdiyi ərəzilərin coğrafiyası ilə yanaşı ictimai durumuna, etnik-mədəni tərkibinə də diqqət yetirir. Siciliyadakı قَلْـوَرِيَّة – Qil-luriya adası barədə məlumatda həm adanın adının oxunuşu, həm onun coğrafiyası, həm də etnik tərkibi əks olunub:

قَلْـوَرِيَّةُ:

بكسر أوله، وتشديد اللّام وفتح، وسكون الواو، وكسر الراء، والياء مفتوحة خفيّة: وهي جزيرة في شرقي صقلية وأهلها أفرنج ولها مدن كثيرة وبلاد واسعة، ينسب إليها فيما أحسب أبو العباس القلوري، روى عن أبي إسحاق الحضرمي وغيره، وحدث عنه أبو داود في سننه، ومن مدن هذه الجزيرة: قبوة ثم بيش ثم تامل ثم ملف ثم سلورى، قال ابن حوقل: وهي جزيرة داخلّة في البحر مستطيلة أولها طرف جبل الجلالقة، وبلادها التي على الساحل: قسنانه وستانه وقطرونية وسبرينه واسلوجراجة وبطرقوقة وبوّه، ثم بعد ذلك على الساحل جون البنادقيّين وفيه جزائر كثيرة مسكونة وأمم كالشاعرة [7] [5, 392] وألسنة مختلفة بين أفرنجيين ويونانيين

قَلْـوَرِيَّة – Birinci hərfin kəsərəsi, ləmin təşdidli və fəthəsi, vavın sukunu, ranın

kəsrəsi, yənin açıq fəthəsi ilə yazılır : Qıllauriya. Bu Siciliyanın şərqində bir adadır. Əhalisi firənglərdir. Onun çoxlu şəhərləri və geniş diyarları var. Əbu əl-Abbəs əl-Qıllauri buradandır. O, Əbu İshaq əl-Hadram və başqalarından hədislər söyləyib. Əbu Davud "Sunən" əsərində ona istinad edib. Bu cəzirənin Qabva, Biş, Taməl, Mə-ləf, Səlura kimi şəhərləri var. İbn Hauqal dedi: "Bu dənizin içərisində bir adadır. Qabaq tərəfi əl-Cəlaliqa dağına tərəf uzanır. Onun sahildəki şəhərləri Qasana, Sə-tana, Qatruniyə, Səbrinə, Əslu, Cəraca, Batarquqa, Buhdur. Bundan əlavə, sahildə atıcıların körfəzi var. Burada çoxlu məskun adalar var. Əhalisi sıxdır. Əhali burada müxtəlif dillərdə danışır. Burada firənglər, yunanlar, slavyanlar yaşayırlar".

Gördüyümüz kimi, Yaqud əl-Həməvi diqqəti Siciliyanın etnik rəngarəngliyinə yönəldir. Burada müxtəlif xalqların yaşadığını, əhalinin müxtəlif dillərdə danışdığını bildirir. Şəkib Arslanın qeyd etdiyi kimi müsəlmanlar Siciliyanı itirdikdən sonra da orada islam mədəniyyəti çiçəklənməkdə davam edib. Mənbələrdə Siciliyadan çıxmış bir çox alimin adı çəkilir ki, onlar bu ölkədə müsəlman ağalığı ləğv edildikdən sonra yaşayıblar [1, 157].

Yaqud əl-Həməvi qeyd edilən əsərinin üçüncü cildində Simintar (سمنطار) barədə yazır. Simintar Siciliya adasında yerləşən bir kənddir. Bura Məğrib əhalisi Si-mintar əz-Zəhəbi deyir. Mən Hafiz Muhəbb əl-Din ibn Nəccarın xətti ilə onun Əbul Həsən əl-Maqdasidən yazdığı belə bir məlumatı oxudum: "Əbu Bəkr Atıq əs-Simin-tari bu yerdəndir. O, əməli saleh, ibadətkar bir insandır. Onun qadın kölələr barədə (Kitəb əl-raqaiq) كتاب الرقاق əsəri var. Digər kitabı دليل القاصدين (dəlil əl-qasidin) – "Qasidlərin yol göstərəni" – on cilddən artıqdır. İbn əl-Qatta onun barəsində yazır:

"Simintar kimi tanınan Abid Əbu Bəkr Atıq ibn Əli ibn Davud Siciliya adası-nın müctəhid abidlərindən və alim zahidlərindən biridir. O şəxslərdəndir ki, birinci-ləri (dünya nemətlərini) inkar edib digərlərində (ibadət və zöhhdə) ifrata varmışdır. Hicaza gedib həcc ziyarəti etmiş, sonra Yəmən, Şam, Fars əyalətlərinə və Xorasana səyahət edib. Bu yerlərdə o, bir çox abid, hədis alimi və zahidlərlə görüşüb. O, həmin adamlardan eşitdiklərinin hamısını yazıya almışdır. Onun səyahət etdiyi ölkələr, gördüyü alimlər barədə kitabı var. Bu kitabı o, yüksək fəhahətlə yazıb əlifba hərfləri əsasında tərtib etmişdir. Onun "Saleh adamların xəbərləri" (أخبار الصالحين) – Əxbər əs-Salihin) və "kölə qadınlar" (كتاب الرقاق – Kitəb ər-Raqaiq) adlı böyük bir kitabı da vardır. Bu olduqca böyük bir kitab olub tayı-bərabəri olmayan maraqlı bir əsərdir. Onun fiqh və hədis elminə dair olduqca gözəl tərtibli əsərləri var. Onun zühdiyyə şeirləri və zəmanəni məzəmmət edən şeirləri var. Onlardan birində deyir:

فتن أقبلت وقوم غفول	وزمان على الأنام يصول
ركدت فيه لا تريد زوال،	عمّ فيها الفساد والتضليل
أيها الخائن الذي شأنه الإث	م وكسب الحرام ماذا تقول؟
بعت دار الخلود بالثمن البخ	س بدنيا عما قريب تزول

Fitnə baş versə də, adamlar bundan xəbərsizdir. Zəmanə insanlara hücum edir.

Fitnənin burada sonu görsənmir.

Fəsad və azgınlıq yer üzünü bürüyüb

Ey işi-gücü günah işlətmək və harama sahib olmaq olan xain!

Bu barədə sözün nədir?

Sən əbədi cənnəti ucuz bir qiymətə -

Zavala uğrayacaq dünya malına satdın

Hafiz Əbul-Qasım dedi ki, Atıq Simintari 464-cü ilin Rəbiuləxir ayında vəfat edib" [4, 253].

Yaqut əl-Həməvinin "Mucam əl-Buldən" əsərində Siciliya ilə bağlı ziddiyyətli fikirlər. Şəhər və ölkələrin tərif yəni mədhi və tənqid, yəni həcvi ərəb ədəbiyyatında həmişə mövcud olub. Bu cür şeirlər özünü daha çox coğrafiya əsərlərində göstərib. Yaqut əl-Həməvinin "Mucam əl-Buldən" əsərinin xarakter cəhəti də bu nümunələri əks etdirməsidir. Əsərdə Siciliya adasının Palermo şəhəri ilə bağlı həcvlər də yer alır [3, 483-484].

"Şəhərin qərbində və şərqində bulaqlar axır, onların suyu ilə dəyirmanlar işləyir. Əhalinin bəzisi şirin su içir. Amma duzlu suyu olan bulaqlar şirin sudan daha çoxdur. Bu səbəbdən onlarda bir igidlik kasadlığı, istedad azlığı nəzərə çarpır, çünki onlar çoxlu soğan yeyirlər, bu da onların beynini xarab edir, hissiyyatlarını azaldır. Yusif ibn İbrahim أخبار الأطباء (Əxbər əl-Atıbbə) – Təbiblərin xəbərləri - əsərində yazır ki, bir kişi ona deyib ki, mən çox soğan yedikdə, suyun şor olmasını hiss etməmişəm. Soğanın xüsusiyyəti beyni xarab etməsidir. Beyin də xarab olduqda hissiyyat ölür. Soğan sənə suyun şor olmasını hiss etməməyinə kömək olsa da, beynini xarab edir". O, sonra davam edib deyir: Bu səbəbdən Siciliyalılar arasında müxtəlif elm sahələrini həqiqətən gözəl bilən bir alim, ağıllı bir insan çıxdığını görmədim. Onlarda əxlaq (mürüvvət) və din sahibi olan insan da görmədim. Onlar arasında axmaqlıq, alçaqlıq, aqlın və dinin kasadı hökm sürür".

Yaqut əl-Həməvinin Siciliya ilə bağlı məlumatı şəxsi müşahidəyə deyil, eşitdiklərinə, oxuduqlarına əsaslanır. Bu səbəbdən əsərdə ziddiyyətli fikirlər yer alır. Siciliya və onun şəhərləri gah pislənir, gah da möcüzəli bir ölkə kimi təsvir olunur. O, Siciliya barədə belə məlumat verir:

جزيرة خصيبة كثيرة البلدان والقرى والامصار، وقرأت بخط ابن القطاع اللغوي على ظهر هي كتاب تاريخ صقلية: وجدت في بعض نسخ سيرة صقلية تعليقا على حاشية أن بصولية ثلاثا وعشرين مدينة وثلاثة عشر حصنا ومن الضياع ما لا يعرف، وذكر أبو علي الحسن بن يحيى الفقيه في تاريخ صقلية حاكيا عن القاضي أبي الفضل أن بصولية ثمان عشرة مدينة إحداها بلرم، وأن فيها ثلاثمائة ونيفا وعشرين قلعة، ولم تزل في قديم وحديث بيد متملك لا يطيع من حوله من الملوك وإن جل قدرهم لحصانها وسعة دخلها، وبها عيون غزيرة وأنهار جارية ونزه عجيبة، ولذلك يقول ابن حمديس:

ذكرت صقلية والموى
فإن كنت أخرجت من جنة

يهي ج للفس تذكارها
[7] فإن ي أحدث أخبارها

"Bu qəsəbə, kənd və şəhərləri çox olan münbit bir adadır. Dilçi alim ibn Qattanın "Siciliya tarixi" kitabının arxasında bu cür məlumat yazdığını gördüm: Siciliyanın tarixi ilə bağlı bəzi nüsxələrdə haşiyə yazılarında şərh kimi burada 23 şəhər, 13 qala və çoxlu mülklər olduğunu yazırlar. Fəqih əbu Həsən İbn Yəhya "Siciliya tarixi" əsərində Qazi Əbu-l-Fadla istinadən burada 18 şəhər olduğunu bildirir ki, onlardan

biri də Palermudur. Burada 320-dən artıq qala var. Hələ qədim zamanlardan indiyənədək Siciliyanın öz dövləti olub və heç vaxt ətrafdakı krallıqlara itaət etməyib. Burada bol sulu bulaqlar, axar çaylar, gözəl gəzməli yerlər var. Bu səbəbdən İbn Hamdis deyirdi:

Siciliyanı, onun havasını xatırladım.

Ruhum onu yada salanda cuşə gəlir.

Cənnətdən çıxmış adam kimiyəm,

Daim Siciliyadan danışırım" [4, 416-417]

Aydın olur ki, Yaqut əl-Həməvi Siciliya adasının güclü şəkildə urbanlaşmış bir ərazi olduğunu qeyd edir. 18 şəhər və 300-dən artıq qalanın mövcudluğu Siciliyada şəhər həyatının qaynamasından xəbər verir.

Yaqut əl-Həməvi sözünə davam edib Siciliyanın möcüzələrindən danışır: وفي وسطها جبل يسمى قصر يان، هكذا يقولونه بكسر النون، وهي أعجوبة من عجائب الدّهر، عليه مدينة عظيمة شامخة وحولها من الحرث واليساتين شيء كثير، وكلّ ذلك يحويه باب المدينة، وهي شاققة في الهواء والآن هار تتفجّر من أعلاها وحولها وكذلك جميع جبال الجزيرة، وفيها جبل النار لا تزال تشتت- [7] عل فيه أبدا ظامرة لا يستطيع أحد الدّنو منها فإن اقتبس منها مقتبس طفت في يده إذا فارق موضعها.

"Onun ortasında Qasru Yanah adlanan bir dağ var. Bəzən "nun"un kəsrəsi ilə Qasru Yanih də deyirlər. Bu zamanənin əcaib möcüzələrindəndir. Dağın üzərində möhtəşəm bir şəhər ucalır. Şəhərin ətrafında çoxlu əkin sahələri, bostanlar var. Bütün bunlar şəhər qapısından içəridədir. Buranın təmiz havası, çayları var, başdan ayağa fəxr ediləsi bir yerdir. Burada adanın çoxlu dağlarından Atəş dağı adlanan bir dağ yerləşir. Bu dağda heç kimin yaxın dura bilmədiyi, daim yanan bir od var. Əgər bir kəs bu oddan götürsə, od onun əlində söner. Çünki bu, ancaq öz məkanında yanar" [4, 417].

Müəllifin bu məlumatı çox güman ki, Siciliyada o dövrdə mövcud olan vulkanlardan xəbər verir. Hal-hazırda Avropanın ən aktiv vulkanı da Siciliyada yerləşir. Adanın heyvanlar aləmi və təbii sərvətləri də Yaqutun nəzərindən yayınmır. Burada çoxlu ev heyvanları, at, öküz, uzunqulaq, inək, qoyun var. Vəhşi heyvanlara gəlincə, burada yırtıcı heyvanlar, ilan və əqrəb yoxdur. Burada qızıl, gümüş, metal, qurğuşun, civə mədənləri, cürbəcür meyvələr var. Burada yay-qış otlaqlar yaşıl qalır, torpağında zəfəran bitir [4, 417].

Nəticə. Yuxarıda sadalananlar Siciliyanın həqiqətən də yaşayış üçün çox uyğun bir ərazi olmasına sübutdur. Elə bu səbəbdəndir ki, ərəblərin adada ağalığına son qoyulduqdan sonra da illər boyu Siciliyaya bir çox alim, ədib və şairlər gəlib, burada yazıb yaradıblar. Siciliya Əglibilərin (Şimali Afrikada) hakimiyyəti dövründə Qazi Əsəd ibn əl-Furat tərəfindən fəth edilib. Bu vaxt Siciliyada patriarx Konstantin adlı bir nəfər hökmdarlıq edirdi. Adamlar cihad istədilər və Qayravanda qazilik edən Əsəd ibn əl-Furat 900 atlı və on min piyada ilə adaya daxil oldu [4, 417]. Yaqut əl-Həməvi Əsəd ibn əl-Furatın tez bir zamanda bütün Siciliya ərazisini tutduğunu və bura qoşun çıxarmış bizanslıları sərkərdələri Fimi ilə birlikdə adadan qovub çıxardığını bildirir. Müəllifin Siciliya ilə bağlı öçerklərində ədəbiyyat tutumu coğrafiyanı üstələyir. Məsələn, Messinidən bəhs edərkən deyir:

"Messini Siciliya sahilində yerləşən bir şəhərdir. Sahilin o tayında Riyo şəhəri yerləşir. Bu Konstantinopolun (Bizans imperatorluğunun – C.D.) şəhəridir. Messinidən baxanda Riyo görsənir".

İbn Hamdis bu barədə yazır:

"Dostumun şeir dediyini görüb mən də şeir dedim:

Messinidə bu gecəni kimin evində keçircəm

Burada cəmi 90 gün qaldım, amma ruhum 90 düyünlə Messiniyə bağlıdır.

[6, 130]

Oçerkin sonunda Yaqut əl-Həməvi Ptolomeyin Messini ilə bağlı söylədiyi astroloji məlumatları verir [6, 131]. Müəllif oçerki belə tamamlayır: "Siciliya bir müddət müsəlmanların əlində qaldı. Onlar burada came və məscidlər tikdilər. Sonra kafirlər Siciliyanı ələ keçirdilər. Və ada hələ də onların əlindədir" [4, 417].

Ərəb tarixində Abbasilər dövrü siyasi baxımdan mərkəzi hakimiyyətə tabe olmayan qüvvələrin artması ilə nəticələnir. Belə ki, Abbasilərin ilk dövründə artıq Əndəlusda müstəqil Əməvi xilafəti yaranır. Ayrı-ayrı tayfa hökmdarları özlərini müsəlman fətuhatının davamçısı kimi qələmə verirdilər. Belə bir tarixi dövrdə Afrikada möhkəmlənmiş Əğləbilər Siciliyanı işğal edib, burada islam ağalığını bərqərar edirlər. Buraya gəlmiş ərəb-bərbər müsəlmanlar yerli əhali ilə qaynayıb-qarışır. Bunun nəticəsində yeni multikultural bir cəmiyyət formalaşır. Siciliya haqqında İbn Qattanın الدرّة الخطيرة في شعراء الجزيرة - əd-Durra əl-Xatıra fi Şuara əl-Cəzirə (Ada şairləri barədə layiqli inci), Yaqut əl-Həməvi ər-Ruminin معجم الأدباء (Mucəmə əl-udəbə - Ədiblərin əlifba sıralanması), İbn Xəllikanın وفيات الأعيان (Vafəyət əl-əyan – Görkəmli şəxslərin ölümləri), əl-Qiftinin أنباء الرواة (Ənbəh ər-ruvat – Rəvayətçilər xəbərdar etdi) kimi orta əsr mənbələrində rast gəlmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. احسان عباس، العرب في صقلية، دراسة في التاريخ والأدب، بيروت، دار الثقافة، 1975، ص 324
2. شكيب أرسلان، تاريخ غزوات العرب في فرنسا وسويسرا وإيطاليا وجزائر البحر المتوسط، دار الكتب العلمية، 2012، بيروت، ص 310
3. ياقوت الحموي الرومي، معجم البلدان، دار صادر، بيروت، 1977، المجلد الأول، ص 540
4. ياقوت الحموي الرومي، معجم البلدان، دار صادر، بيروت، 1977، المجلد الثالث، ص 470
5. ياقوت الحموي الرومي، معجم البلدان، دار صادر، بيروت، 1977، المجلد الرابع، ص 501
6. ياقوت الحموي الرومي، معجم البلدان، دار صادر، بيروت، 1977، المجلد الخامس، ص 461
7. ياقوت - معجم البلدان - الحموي، ياقوت - كتابخانه مدرسه فقهائ (efatwa.ir)
8. Ирмилева, Т.Ю. История мусульманского мира. От Халифата до Блистательной Порты. – Пермь: Звезда, - 2000. – 350 с.

СВЕДЕНИЯ О СИЦИЛИИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ЯКУТА АЛЬ-ХАМАВИ “МУДЖАМ АЛЬ-БУЛДАН”

Джамиля В. ДАМИРОВА

РЕЗЮМЕ

Начиная с 30-х годов IX века династия Аглабидов, правившая Северной Африкой, начала ориентироваться на завоевание Южной Италии. Вначале была захвачена

Мальта (868 г.), а затем — Сицилия (878 г.). Таким образом, на Сицилии утвердилось арабское правление, длившееся более двух столетий.

Одним из источников, сохранивших важные сведения о Сицилии в арабской географической литературе, является труд Якута аль-Хамави ар-Руми — «Муджам аль-Булдан» (معجم البلدان). Якут аль-Хамави передаёт информацию от Ибн Хаукаля в основной части описания Сицилии. Однако, в отличие от Ибн Хаукаля, Якут предлагает другое произношение слова الصقلية (ас-Сакалийя) — то есть “Сицилия”: Сагалия, Сицилия. Это связано с тем, что сам Якут был также филологом, тогда как географ и путешественника, как правило, не интересуют вопросы лингвистики и литературоведения.

Если Ибн Хаукаль в своём описании, состоящем из 16 пунктов, сосредотачивается на Палермо — столице Сицилии — и её окрестностях, то Якут аль-Хамави упоминает почти все известные ему города острова. Среди них — Мазара, Марсла, Милас, Минава, Сакина, Мессина, Рио, Алагама, Димнаш, Раба, Шага и др.; среди посёлков — Гиллурия, Гусра.

Основной целью настоящего исследования является анализ сведений о Сицилии, содержащихся в вышеупомянутом труде.

Ключевые слова: литература о Сицилии, Палермо, Сицилия под властью арабов, западная арабская литература, мусульманская Сицилия, Якут аль-Хамави, Муджам аль-Булдан

INFORMATION ABOUT SICILY IN YAQUT AL-HAMAWI'S “MU‘JAM AL-BULDAN”

Jamila V. DAMIROVA

SUMMARY

Beginning in the 830s, the Aghlabid dynasty, which ruled North Africa, began focusing on the conquest of southern Italy. First, Malta was captured in 868, followed by Sicily in 878. Thus, Arab rule was established on the island of Sicily, lasting for more than two centuries.

One of the sources that preserves valuable information about Sicily in Arabic geographical literature is Yaqut al-Hamawi al-Rumi's work *Mu‘jam al-Buldan* (معجم البلدان). Yaqut transmits information from Ibn Hawqal in his main discussion about Sicily. However, unlike Ibn Hawqal, Yaqut offers a different pronunciation of the word الصقلية (as-Saqaliyya) — i.e., Sicily: Saghalia, Sicily. This distinction is due to Yaqut's background as a philologist, whereas geographers and travelers typically show less interest in linguistics and literary studies.

While Ibn Hawqal, in his sixteen-point narrative, focuses on Palermo — the capital of Sicily — and its surroundings, Yaqut provides information on nearly all the cities of Sicily known to him. These include Mazara, Marsla, Milas, Minava, Sakina, Messina, Riyu, Alagama, Dimnash, Raba, Shaga, among others. Smaller settlements are mentioned as Gilluria and Gusra.

The main aim of this study is to explore the information on Sicily found in the aforementioned work.

Keywords: Sicilian literature, Palermo, Sicily under Arab rule, Western Arabic literature, Muslim Sicily, Yaqut al-Hamawi, Mu‘jam al-Buldan

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Qismət Q.CƏFƏROV

Por-royal qrammatikası məzmun və forma münasibətləri kontekstində 5

TARİX

İsmayıl MUSA

Rusiya-Ermənistan sazişləri (1920) və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsdlər 17

Sitarə O.MUSTAFAYEVA

Amerikanın raket əleyhinə müdafiə sisteminin elementlərinin Polşa və Çexiya ərazisində yerləşdirilməsi problemi..... 23

Aqil P. ƏHMƏDOV

Azərbaycan Respublikasında miqrasiya siyasəti və diaspor quruculuğu 37

Rəşad Y.QASIMOV

1918-ci ilin Mart soyqırımı türk zabitinin xatirələrində 50

Hüseyn A.HÜSEYNLİ

Transxəzər enerji layihələri: Türkiyə və Cənubi Qafqaz ölkələri üçün geosiyasi və iqtisadi perspektivlər (2005-2021-ci illər) 63

Elşən N.ASLANOV

XIX əsr – XX əsrin 20-ci illərinə qədər Cənubi Qafqazda baş verən hadisələrin Zəngəzurun tarixi coğrafiyasına təsiri (tarixi-siyasi və əhali coğrafiyası baxımından) 71

Mircavid E.AĞALAROV

Astara Tarix-Diyarşünaslıq muzeyində mühafizə olunan fayans nümunələri..... 85

Afiq H.NADİROV

Əhməd bəy Ağaoğlunun “millətçilik” məfkurəsi 98

Rəşid M.MEHDIYEV

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövründə ədəbi irsə və ədəbiyyata qayğı..... 107

Ülviyyə İ. BAĞIROVA

2008-ci il Rusiya-Gürcüstan müharibəsinin başlanmasına səbəb olan amillərin təhlili 120

Təranə Ə.ƏLİVERDİYEV

Heydər Əliyevin siyasi iqtidara qayıdışı və Azərbaycanda sabitliyinin bərpa edilməsi..... 131

Nəsrin F.MEHDİYEVA

XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində
ərazi-sərhəd problemləri 144

Sarısan N. ADIŞOVA

Qərbi Azərbaycanda daşnak və sovet işğalına qarşı xalq müqavimətində
qaçaq hərəkətinin əhəmiyyəti (1917-1923) 155

ŞƏRQŞÜNASLIQ

Cəmilə V.DƏMİROVA

Yaqut Əl-Həməvinin “Mucəm Əl-Buldən” Əsərində Siciliya haqqında
məlumatlar 164

СОДЕРЖАНИЕ**ЯЗЫКОЗНАНИЕ****Гисмет Г.ДЖАФАРОВ**

Грамматика Пор-Рояля в контексте отношений формы и содержания5

ИСТОРИЯ**Исмаил МУСА**

Соглашения между Россией и Армении (1920 г.): посягательства на территориальную целостность Азербайджана 17

Ситара О. МУСТАФАЕВА

Проблема размещения элементов американской системы ПРО на территории Польши и Чехии 23

Агил П. АХМЕДОВ

Миграционная политика и диаспорастроительство в Азербайджанской Республике..... 37

Рашад Я. ГАСЫМОВ

Мартовский геноцид 1918 года в воспоминаниях турецкого офицера 50

Гусейн А. ГУСЕЙНЛИ

Транскаспийские Энергетические проекты: геополитические и экономические перспективы для Турции и стран Южного Кавказа (2005-2021 гг.)..... 63

Эльшан Н.АСЛАНОВ

Влияние событий на южном Кавказе в XIX век - до 20-х годов XX века на историческую географию Зангезура (в аспекте историко-политической и демографической географии) 71

Мирджавид Э.АГАЛАРОВ

Образцы фаянсов хранящиеся в Историко-Краеведческом Музее Астары..... 85

Афик Х.НАДИРОВ

Идеология «национализма» Ахмед бек Агаоглу 98

Рашид М.МЕХТИЕВ

Общенациональное лидерство Гейдара Алиева в период первого руководства Азербайджаном: внимание к литературному наследию и литературе 107

Ульвия И.БАГИРОВА

Анализ причин, определивших начало российско-грузинской войны
2008 года..... 120

Тарана А.АЛИВЕРДИЕВА

Возвращение Гейдара Алиева к политической власти и восстановление
стабильности в Азербайджане 131

Насрин Ф. МЕХДИЕВА

Территориально-пограничные проблемы в отношениях Азербайджана
и Грузии в 20-30-е годы XX века 144

Саришан Н. АДИШОВА

Значение качакского движения в народном сопротивлении против
дашнака и советской оккупации на Западном Азербайджане
(1917-1923) 155

ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Джамиля В. ДАМИРОВА

Сведения о Сицилии в произведении Якут аль-Хамави “Муджам
аль-Булдан” 164

CONTENS

LİNGUİSTİCS

Gismat G.JAFAROV

The Port-Royal grammar in the context of the relationship between
form and content 5

HISTORY

Ismail MUSA

Russia–Armenia agreements (1920) and attacks to the territorial integrity
of Azerbaijan 17

Sitara O.MUSTAFAYEVA

The problem of positioning elements of the American missile defense
system on the territory of Poland and the Czech Republic..... 23

Agil P. AHMADOV

Migration policy and diaspora building in the republic of Azerbaijan..... 37

Afig H.NADIROV

"Nationalism" ideology of Ahmet Bey Agaoglu 50

Rashad Y.GASIMOV

The March genocide of 1918 in the memoirs of a Turkish officer 63

Huseyn A. HUSEYNLI

Trans-Caspian energy projects: geopolitical and economic perspectives
for Türkiye and the South Caucasus countries (2005-2021) 71

Elshan N.ASLANOV

The impact of events in the South Caucasus from the 19th Century
to the 1920^s on the historical geography of Zangezur
(from the perspective of historical-political and demographic geography)..... 85

Mirjavid E.AGHALAROV

Stonepaste samples preserved in Astara Historical Museum 98

Rashid M.MEHDIYEV

The leadership of national leader Heydar Aliyev during his first term
as president of Azerbaijan: attention to literary heritage and literature..... 107

Ulviyya I.BAGHIROVA

Analysis of the causes that led to the start of the 2008 russo-georgian war 120

Tarana A.ALIVERDIYEVA

Heydar Aliyev's return to political power and the restoration
of stability in Azerbaijan 131

Nasrin F.MEHDIYEVA

Territorial and border issues in the relations between Azerbaijan
and Georgia in the 1920^s-1930^s 144

Sarishan N. ADISHOVA

The significance of the kachakh movement in the people's resistance
against the dashnak and the Soviet occupation in Western Azerbaijan
(1917-1923) 155

ORIENTAL STUDIES

Jamila V. DAMIROVA

Information about Sicily in Yaqt al-Hamawi's "Mu'jam al-Buldan" 164

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 07.05.2021-ci il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 5 sm, aşağıdan – 3,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompüterdə çap olunmuş şəkildə disklə birlikdə təqdim olunur, disklər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalın əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin əlavə 4.1 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. - Bakı: Azərnəşr, - 1994. - 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. - Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 1999. - 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: [7 cildə], - Bakı: Elm, - 2000. IV c., - 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // - Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, - 2001. № 3. - s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransının materialları. - Bakı: Nurlan, - 2003. - s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xloroplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. dis. - Bakı, 2003. - 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Fəciə janrının tədqiqi // «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., - Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siyahı №2, iş №26, vərəq.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

Redaktoru: *Məryəm Qədimova*

Korrektoru: *Solmaz Babasova*

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Çapa imzalanmışdır: 14.04.2025

Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 11,25 ç.v. Sayı 100.

Bakı Dövlət Universitetinin Nəşr Evində çap olunmuşdur.

AZ 1148, Bakı ş., ak. Z.Xəlilov küçəsi, 33.

Tel: (+99412) 538 87 39 / 538 50 16

e-mail: bdumetbee@gmail.com

www.bsu.edu.az